

Українська Академія державного управління
при Президентові України

Сергій Фаренік

ЛОГІКА І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Київ
Видавництво УАДУ
2000

УДК 161/162
ББК 84.7/4Укр/
Ф 24

Затверджено Вченою радою Української Академії державного управління при Президентові України (протокол № 55 / 9 від 28 вересня 2000 р.).

Рецензенти:

Ю.В. Бакаєв, доцент кафедри філософії та методології державного управління Української Академії державного управління при Президентові України, кандидат наук з державного управління;

А.М. Колодний, доктор філософських наук, професор, заступник директора Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Фаренік С.А.
Ф 24 Логіка і методологія наукового пізнання: Наук.-метод.
посіб. - К.: Вид-во УАДУ, 2000. - 340 с.

ISBN 966-619-016-8

В основу науково-методичного посібника покладено цикл лекцій, прочитаних автором слухачам Української Академії державного управління при Президентові України. Основний акцент зроблено не стільки на суто дидактичних аспектах предмета викладу, скільки на висвітленні значення знання фундаментальних положень логіки й основних принципів методології наукових досліджень для творчої підготовки і належного обґрунтування управлінських рішень у різних сферах суспільної діяльності.

Розрахований на студентів, науковців, працівників органів державної влади, інших фахівців у сфері державного управління.

УДК 161/162
ББК 84.7/4Укр/

© Фаренік С.А., 2000

ISBN 966-619-016-8

© Макет-оригінал.
Видавництво УАДУ, 2000

З М І С Т

П е р е д м о в а	6
1. Сутність і принципи гносеології. Суб'єкт та об'єкт пізнання.	
Наукове знання. Агностицизм	7
1.1. Сутність і принципи гносеології.....	7
1.2. Суб'єкт та об'єкт пізнання	10
1.3. Наукове знання	15
1.4. Агностицизм	17
2. Дослідження, його етапи та методи	27
2.1. Умови пізнання та дослідження	27
2.2. Антропологічна зумовленість дослідження	30
2.3. Етапи проведення дослідження	35
2.4. Класифікація методів дослідження	37
2.5. Основні методи емпіричного дослідження	39
2.6. Мета і результати експериментального дослідження	47
3. Соціальні об'єкти та принципи їх дослідження	53
3.1. Принципи аналізу соціальних об'єктів	53
3.2. Принцип сходження від абстрактного до конкретного	53
3.3. Принцип збігу початку дослідження та його результату і принцип розвитку	58
3.4. Принцип збігу логічного та історичного в дослідженні об'єкта	62
3.5. Принцип збігу законів розвитку об'єкта і законів пізнання суб'єктом об'єкта	66
3.6. Логічна реконструкція соціального об'єкта	68
4. Етапи побудови гносеологічної реконструкції соціальних об'єктів	74
4.1. Основні етапи гносеологічної реконструкції	74
4.2. Специфіка визначення наукових фактів	76
4.3. Використання фактів для гносеологічної реконструкції	81

4.4. Ідея як структурування групи фактів	87
4.5. Визначення основної проблеми дослідження	91
4.6. Гіпотеза як варіант вирішення проблеми	92
4.7. Верифікація як принцип перевірки істинності гіпотез	96
4.8. Фальсифікація як принцип перевірки істинності гіпотез	102
4.9. Побудова моделі функціонування об'єкта	109
4.10. Теорія і наука як етапи розвитку знання	112
5. Специфіка пізнання соціальних об'єктів	119
5.1. Філософська герменевтика як методологія гуманітарних наук	119
5.1.1. Становлення герменевтики	119
5.1.2. Наука і позанаукові методи дослідження	120
5.1.3. Історичність гуманітарного пізнання	121
5.1.4. Досвід науки серед інших видів досвіду	122
5.1.5. Істина й метод у гуманітарних науках	122
5.1.6. Категорія розуміння	123
5.1.7. Герменевтика і діалектика	124
5.1.8. Діалогічність гуманітарного пізнання	126
5.1.9. Мова як спосіб буття знання	128
5.1.10. Традиції і ідеології	130
5.2. Концепція зміни парадигм Т. Куна	131
5.2.1. Визначення парадигми	131
5.2.2. “Методологічні директиви” - один із чинників розвитку науки	134
5.2.3. Багаторівневий характер методологічних правил	137
5.2.4. Роль філософії у розвитку науки	138
5.2.5. Співвідношення правил і парадигм та “нормальна наука”	139
5.2.6. Історія науки як зміна правил-приписів	141
5.3. Логіка соціальних наук К. Поппера	143
5.3.1. Теорія і практика фальсифікаціонізму в соціальних науках	143
5.3.2. Метод у суспільних науках	144
5.3.3. Антинатуралізм і пронатуралізм у соціальних дослідженнях	145
5.3.4. Єдність наукового методу	149
5.3.5. Визначення принципу наукової об'єктивності	153
5.3.6. Загальна і ситуаційна логіка в соціальному пізнанні	156
5.3.6. Ставлення Поппера до діалектичного методу	157

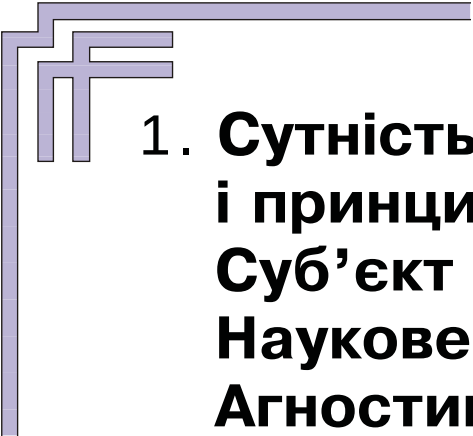
5.4. Основні етапи дослідження соціальних об'єктів (висновки першої групи)	158
5.5. Верифікація моделей реконструкції соціальних об'єктів	161
5.6. Аналіз і синтез як методи наукового дослідження ...	168
6. Соціальний експеримент у теорії і практиці суспільного життя ..	173
6.1. Соціальний експеримент: визначення, особливості, специфіка	173
6.2. Типологія соціальних експериментів	186
6.3. Соціальний експеримент як об'єкт і сфера управлінської діяльності	206
7. Категорії діалектики: процес формування та класифікація	217
7.1. Місце категорій у русі пізнання	217
7.2. Формування категорій в історії людства	219
7.3. Визначення категорій в історії філософії	224
7.4. Систематизація категорій діалектики	229
7.5. Загальні умови реконструкції категоріальної системи знань	232
8. Особливості застосування категорій діалектики при дослідженні соціальних об'єктів	238
8.1. Специфіка об'єкта соціального дослідження	238
8.2. Основні етапи становлення суб'єкта і об'єкта в ході дослідження	241
8.3. Етапи взаємодії суб'єкта і об'єкта в процесі пізнання	243
9. Основні категорії діалектичного пізнання суспільства	252
9.1. Категорії: сутність - явище	252
9.2. Категорії: можливість і дійсність	259
9.3. Категорії: зміст і форма	262
9.4. Категорії: причина і наслідок	268
9.5. Категорії: необхідність - випадковість - свобода	272
9.6. Категорії: одиничне, особливе, загальне, всезагальне ..	280
10. Методи пізнання суспільного буття	294
10.1. Огляд методів соціального дослідження	294
10.2. Роль гіпотез у соціальних дослідженнях	298
10.3. Системний метод у соціальних дослідженнях	299
10.4. Вибір методів дослідження	303
В и с н о в к и	307
Список рекомендованої літератури	321

Передмова

В основу науково-методичного посібника покладено цикл лекцій, прочитаних автором слухачам Академії державного управління при Президентіві України. Основний акцент зроблено не стільки на суто дидактичних аспектах предмета викладу, скільки на висвітленні значення знання фундаментальних положень логіки й основних принципів методології наукових досліджень для творчої підготовки і належного обґрунтування управлінських рішень у різних сферах суспільної діяльності.

Автор свідомий того, що слухачі під час навчання у вузах різного профілю дістали певні уявлення про такі основні методи пізнання, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія тощо. Але цих далеко не повних і не систематичних знань, як переконливо свідчить досвід підготовки фахівців-управлінців, явно недостатньо для забезпечення їхньої успішної та високоефективної діяльності в майбутньому, формування та реалізації оригінальних підходів при вирішенні складних проблем, що виникають у практиці управління. До того ж отримана ними раніше у процесі здобуття вищої освіти інформація нині не завжди відповідає підвищеному рівню завдань, які потрібно вирішувати в економіці, внутрішній і зовнішній політиці, соціальній сфері тощо.

Цей посібник певною мірою усуває зазначені прогалини в освітній підготовці фахівців управлінської ланки вищої кваліфікації. З урахуванням специфіки їхньої майбутньої роботи у ньому наводиться стислий виклад законів логічного мислення та методології наукового пізнання дійсності як теоретичної основи та надійної передумови вироблення, реалізації та прогнозування наслідків управлінських рішень.

1. Сутність і принципи гносеології. Суб'єкт та об'єкт пізнання. Наукове знання. Агностицизм

1.1. Сутність і принципи гносеології

Проблема пізнання людиною навколишнього світу, осмислення нею свого місця в ньому, практичного використання здобутих знань була актуальною в усі часи. Її завжди хвилювали питання, у чому полягає сутність світу, чи розвивається він, а якщо розвивається, то в якому напрямку, що являють собою час, причинність тощо.

Природу пізнання, його можливості, відношення знання до реальності, умови виявлення достовірності істинності знань вивчає розділ філософії, який називається гносеологією. Термін **“гносеологія”** походить від грецьких слів “gnosis” - знання і “logos” - поняття, вчення і означає “поняття про знання”, “вчення про знання”. Хоч цей термін було введено у філософію порівняно недавно (у 1854 р.) шотландським філософом Дон. Феррером, вчення про пізнання почало розроблятися ще в Стародавній Греції, - Гераклітом, Парменідом, Платоном, Аристотелем.

Специфіка гносеології з'ясовується в її порівнянні з епістемологією: обидві є теоріями пізнання, але в різних “іпостасях”, функціях. “На відміну від епістемології, гносеологія розглядає процес пізнання з точки зору відносин суб'єкта пізнання (дослідника) до об'єкта пізнання (об'єкта, що досліджується), або в категоріальній опозиції “суб'єкт-об'єкт”¹.

¹ Гносеология // Новейший философский словарь. - Минск: Издатель В.М. Скакун, 1998. - С. 174.

Основне коло проблем гносеології: інтерпретація суб'єкта і об'єкта пізнання, структура пізнавального процесу, проблема істини та її критерії, проблема форм і методів пізнання тощо. Ця проблематика почала розглядатися ще в античній філософії і збереглася до наших днів, що є свідченням її важливості і невичерпності як невичерпним є і сам процес пізнання. У сучасній гносеології ця традиційна проблематика включається в ширший соціокультурний контекст, і відповідно, ширшу систему понять. Центральне місце в межах гносеології якраз і займають епістемологія і методологія науки.

Епістемологія - “філософсько-методологічна дисципліна, в якій досліджується знання як таке, його будова, структура, функціонування і розвиток”². Іноді епістемологія повною мірою відокремлюється від гносеології. При цьому робиться наголос на опозиції “об'єкт-знання”, на відміну від основної гносеологічної опозиції “суб'єкт-об'єкт”. Тоді акцент переноситься з дослідження “гносеологічного суб'єкта”, який здійснює пізнання, на розгляд об'єктивних структур самого знання. Ці структури функціонують нібито “самі по собі” і, як правило, мають примусовий характер щодо окремої людини -, наприклад, наукові закони (особливо закони логіки).

Водночас з точки зору людства як суб'єкта пізнання ці структури виявляються похідними від його діяльності, видатні представники людства постійно змінюють ці структури, вдосконалюючи їх. Разом з тим будь-які зміни цих структур, як і саме їх функціонування, пов'язані з вирішальним впливом того, що в гносеології називають об'єктом пізнання і що ми звичайно в буденному житті називаємо світом. Нам постійно доведеться “відволікатися” на розгляд епістемологічних проблем, так само постійно ми будемо повертатись до “гносеологічної” точки зору на процес пізнання.

Які ж питання належать до епістемологічних? Насамперед це: “Якою є організація знання?”, “Які механізми його об'єктивації і реалізації в науково-теоретичній і практичній діяльності?”, “Які загальні закони ”життя”, зміни і розвитку

² Епістемологія // Новейший философский словарь. - Минск: Издатель В.М. Скакун, 1998. - С. 847.

знань?”. Об’єкт при цьому може бути елементом у структурі самого знання, тобто питання істини можуть бути пов’язані з внутрішніми узгодженнями в структурі знання, з’ясуванні питань “субординації” знань одне щодо іншого.

Методологія науки займається вивченням способів організації і побудови наукової діяльності і наукового знання, досліджуючи характерну для науки специфіку відносин суб’єкта і об’єкта пізнання. Особливе місце в методології науки займає логіка побудови наукового знання і тісно пов’язана з нею логіка наукового дослідження. Обидві логіки аж ніяк не зводяться до логіки формальної, хоча і спираються на неї. Крім різноманітних відгалужень від класичної або ж формальної логіки, таких як інтенціональна логіка, квантова логіка тощо, значну цінність для логіки наукового дослідження має логіка діалектична. Діалектична логіка спеціалізується на з’ясуванні закономірностей руху, розвитку, зміни думок, понять мислення³. Наукове знання при цьому розглядається всебічно і конкретно, а отже - максимально об’єктивно.

Починати розгляд логіки і методології наукового дослідження варто з фундаментальних питань гносеології, в подальшому конкретизуючи і уточнюючи їх, звертаючись до епістемології, методології науки, формальної і, особливо, діалектичної логіки.

Питання про те, чи є пізнаванням світ у сучасній гносеології формулюються наступним чином. Як відносяться наші думки про навколишній світ до самого цього світу? Що являє собою насправді цей світ? Чи в змозі наше мислення пізнати реальний світ, а ми в наших уявленнях і поняттях про нього правильно відобразити його?

Теорія пізнання вивчає загальне в пізнавальній діяльності людини безвідносно до її виду: повсякденна вона чи спеціалізована, наукова чи художня. Гносеологія як частина філософії тісно пов’язана також з етикою, естетикою, з філософським вченням про людину.

³ Див., наприклад: Диалектическая логика // Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. - М.: Наука, 1976. - С. 145-148; Андреев И.Д. Диалектическая логика. - М.: Высш. шк., 1985. - С. 81-142.

Сучасна гносеологія базується на принципах:

- об'єктивності;
- пізнаваності;
- активного відображення;
- діалектики;
- практики, історизму;
- конкретності істини.

Зміст принципу об'єктивності полягає у визнанні існування дійсності незалежно від свідомості та волі суб'єкта.

Пізнаваність поняття, що характеризує принципову здатність знання давати правильне відображення дійсності, безмежність самого процесу пізнання, хоча останній і є обмеженим на кожному історичному етапі розвитку суспільства.

Згідно з принципом активного творчого відображення пізнання виявляє об'єктивний зміст реальності як діалектичної єдності дійсності і можливості, відображаючи не тільки реальні предмети та явища, а й усі їхні можливі модифікації.

Принцип діалектики вимагає застосування у процесі пізнання законів і категорій діалектики. Відповідно до принципу практики критерієм істини є практика, тобто діяльність соціуму щодо перетворення природи, суспільства самоперетворення.

Принцип історизму вимагає розглядати всі предмети і явища з точки зору їх виникнення і розвитку, їх зв'язків з іншими предметами і явищами дійсності. Згідно з принципом конкретності істини не існує абстрактної істини, кожне положення наукового знання слід розглядати в конкретних умовах місця і часу.

1.2. Суб'єкт та об'єкт пізнання

Пізнання - це поняття, що характеризує процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людини, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.

Його визначають також як засвоєння чуттєвого змісту того, що переживається або відчувається, стану речей, процесів з метою знаходження істини. Таке розуміння пізнання близьке до його тлумачення як взаємодії двох природних систем, проаналізоване В.О. Лекторським у роботі “Субъект, объект, познание”⁴. Провідними тут виявляються такі моделі:

- модель знання як результату причинної дії об’єкта на суб’єкт;
- модель відносин суб’єкта і об’єкта пізнання як їх взаємного “врівноважування”;
- модель пізнання як сукупності фізичних операцій суб’єкта.

Перша модель представлена, наприклад, у концепції Дж. Локка, відомого своєю теорією досвіду, відповідно до якої людська свідомість до пізнання - “чиста дошка” (*tabula rasa*), на якій досвід залишає свої відбитки.

Друга модель представлена в теорії Ж. Піаже, згідно з якою в процесі пізнання відбувається “обмін інформацією” між організмом і навколишнім середовищем і здійснюється адаптивна функція інтелекту.

Третя модель представлена теорією американського фізика П.У. Бріджмена, за якою дані, які ми отримуємо, залежать від сукупності операцій, які ми здійснюємо. Причому знання істинні тільки для актуального, тобто тільки-но здійсненого експерименту - далі вони застарівають і вимагають нових експериментів.

Лекторський називає також і іншу традицію витлумачення пізнання - як такого, що визначається структурою свідомості⁵.

Цю традицію представляють такі філософи, як Р. Декарт, І. Кант, І.Г. Фіхте, Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр. В їх концепціях підкреслюється, що більшість характеристик реаль-

⁴ Див.: Лекторский В.А. Субъект, объект, познание. - М.: Наука, 1980. - С. 21-55.

⁵ Там само. - С. 56-134.

ності насправді є характеристиками самої свідомості, яка організує за їх допомогою процес пізнання. Так, наприклад, Кант доводив, що простір і час - умови нашого чуттєвого сприйняття світу, а не характеристики світу “самого по собі”.

І, нарешті, Лекторський виокремлює ще одну традицію, до якої приєднується і сам, - коли пізнання розглядається як суспільно-опосередкована діяльність відображення, яка розвивається історично⁶.

У будь-якому випадку у філософському розумінні пізнання є актом, в якому “дещо пізнається як дещо” і в якому завжди присутня оцінка, що спирається на досвід, міститься впізнавання.

Необхідними складовими пізнання завжди є *суб’єкт* - поняття, що характеризує певну реальність, необхідною складовою якої є потреба в пізнанні як процесі; і *об’єкт* - поняття, що характеризує певну реальність, що має характеристики дійсної можливості виступати як необхідна складова реалізації потреби суб’єкта в пізнанні.

Поняття “суб’єкт” і “об’єкт” є результатом перекладу давньогрецьких понять “підмет” і те, що про нього говорить, - “присудок”, які використовував як філософські поняття Аристотель⁷. Зауважимо, що в Аристотеля і в давньогрецькій філософії взагалі підметом вважали матеріальну субстанцію, а об’єктом - конкретний видимий предмет. У латинському перекладі підмет досить адекватно замінили поняттям “те, що лежить внизу, знаходиться в основі” (*subjectus*), присудок - поняттям “предмет” (*objectus*)⁸. У середні віки поняття суб’єкта і об’єкта залишались без суттєвих змін: під першим мали на увазі онтологічні параметри матеріальних речей, під другим розуміли похідні людські образи першого. Сучасне гносеологічне розуміння суб’єкта вперше було запропоноване в Новий час: суб’єктом стали вважати людину, причо-

⁶ Див.: Лекторский В.А. Субъект, объект, познание. - С. 135-302.

⁷ Див.: Аристотель. Категории // Аристотель. Соч.: В 4 т. Т. 2. Розд. 2. - М.: Мысль, 1978. - С. 54.

⁸ Субъект и объект // Новейший философский словарь. - Минск: Издатель В.М. Скакун, 1998. - С. 688.

му завдяки її мисленню. Класичною вважається постановка цієї проблеми в Р. Декарта: саме як мисляче начало людина є безумовним і найбільш вірогідним началом буття, об'єкт же у вигляді уявлень виявляється, по суті, в повному розпорядженні суб'єкта. Ця постановка питання містить внутрішню суперечність: людина одночасно є носієм всемогутнього розуму і часткою емпіричної дійсності. Відомий математик і філософ Б. Паскаль твердив, що велич людини якраз і полягає в усвідомленні своєї мізерності: “людина відчуває себе нікчемною, адже розуміє, що вона нікчемна; цим вона і велика”⁹. Подолання такої двоїстості стало одним із основних завдань неklasичної філософії, яке розв'язується або за допомогою звернення до творчості як сутнісної риси людини, до позараціональних і некогнітивних факторів - ідеології, мови, несвідомого тощо. Останні десятиліття все більше повертаються до класики - реабілітації об'єкта, причому суб'єкт розглядається всього-на-всього як комбінатор окремих об'єктивних елементів.

У самому загальному вигляді суб'єктом пізнання виступає людина як член певної соціальної групи, людина, наділена свідомістю, відчуттям, емоціями, здатністю оперувати образами, абстракціями, що володіє знаннями. Суб'єкт - це джерело цілеспрямованої активності, носій предметно-практичної діяльності, оцінки і пізнання.

Поняттям “суб'єкт” можна охарактеризувати також колектив, соціальну групу, клас, суспільство в цілому. На рівні суспільства суб'єкт включає в себе як елемент певні експериментальні установки, прилади, комп'ютери тощо. На рівні індивіда або спільноти вчених ті ж експериментальні установки і прилади виявляються лише засобами, умовами діяльності суб'єктів.

Суспільство вважається універсальним суб'єктом у тому сенсі, що в ньому об'єднані суб'єкти всіх інших рівнів, люди всіх поколінь, що поза суспільством немає і не може бути ніякого пізнання і практики. Водночас суспільство як суб'єкт

⁹ Паскаль Б. Мысли // Ларошфуко Ф. де Максими, Паскаль Б. Мысли, Лабрюйер Ж. де. - М.: Художеств. лит., 1974. - С. 176.

реалізує свої пізнавальні можливості лише через пізнавальну діяльність окремих індивідів.

Об'єкт - це те, на що спрямована предметно-практична, пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єкт протистоїть суб'єкту. Об'єктами можуть бути не тільки матеріальні предмети, але й духовні явища. Так, свідомість індивіда є об'єктом для психолога. Слід зауважити, що поняття “об'єкт” і “об'єктивна реальність” не збігаються. Наприклад, електрон до кінця XIX ст. не був об'єктом, хоча існував як об'єктивна реальність.

У поняттях “суб'єкт” і “об'єкт” є момент відносності: якщо дещо в одному відношенні виступає як об'єкт, то в іншому може бути суб'єктом, і навпаки. Наприклад, студент А є суб'єктом пізнання і водночас для студента В він може бути об'єктом пізнання. Як зазначав Л. Фейєрбах, для себе “Я “ - суб'єкт, а для інших об'єкт, тобто “Я ” є і суб'єктом, і об'єктом. Це положення є однією із сторін висновків з антропологічно-матеріалістичної філософії Фейєрбаха, для якого людина є “ єдиним, універсальним і найвищим предметом філософії”¹⁰. Для нього сутність людини розкривається через єдність і взаємопов'язаність з іншою людиною як особистісний зв'язок “Я” і “Ти”.

Сучасна матеріалістична гносеологія розглядає суб'єкт і об'єкт у діалектичній взаємодії, де активною стороною виступає суб'єкт, причому об'єкт незалежний від суб'єкта. Така взаємодія є проявом єдності матерії і свідомості, буття і мислення. З цієї точки зору не може бути без об'єкта суб'єкта і, навпаки, без суб'єкта немає об'єкта. Разом з тим кожна людина здатна робити об'єктом пізнання саму себе: власну поведінку, почуття, відчуття, думки, тобто бути водночас і суб'єктом, і об'єктом.

Результатом процесу пізнання є створення певного образу дійсності у свідомості суб'єкта, якому, тобто образу, властивий деякий рівень адекватності і глибини проникнення в сутність цієї дійсності. Незважаючи на свою неповноту,

¹⁰ Фейєрбах Л. Основные положения философии будущего // Фейєрбах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. Т. 1. - М.: Госполитиздат, 1955. - С. 202.

образ несе на собі риси об'єктивності, оскільки дійсність відображається у ньому в існуючих зв'язках і відношеннях. До того ж зміст об'єкта опосередковується наслідками діяльності попередніх поколінь, які для конкретного об'єкта виступають як об'єктивна реальність.

Характерно, що поняття суб'єктивного в науці, як правило, є ознакою поверхневого і випадкового, тоді як суб'єкт пізнання відіграє дуже важливу роль у пізнанні. Навпаки, об'єкт сам по собі ще не визначає глибини пізнання, тоді як об'єктивні характеристики знання є сутнісними його параметрами.

Прогрес пізнання знаходить свою остаточну межу на горизонті пізнаваності, за якою починається непізнання, так зване трансінтелігібельне існування останнього, що не дає припинитися процесу пізнання взагалі.

1.3. Наукове знання

Безмежна могутність людського пізнання полягає зовсім не в тому, що воно не помиляється, а в тому, що постійно виявляє помилки, успішно їх долає. Останнє, втім, не убезпечує людство від нових помилок на іншому, більш високому рівні знань. Помилки неминучі, але закономірним є те, що вони обов'язково виправляються у процесі поступового розвитку пізнання. Протиріччя між потенційною необмеженістю пізнання і його обмеженістю на певному проміжку часу "може бути розв'язком лише у нескінченному поступальному русі, у такому ряді послідовних людських поколінь, який для нас, у всякому випадку, на практиці є нескінченним"¹¹.

Важливе значення для процесу пізнання мають умови, за яких він відбувається. Умови пізнання, опосередковуючи відносини суб'єкта і об'єкта або призводять до більшо-

¹¹ *Енгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т. 20. - С. 88.*

го ступеня адекватності пізнання, або, навпаки, до спотворення сутності об'єкта, що вивчається. І хоч ми, звичайно, не знаємо сьогодні того, що знатимемо завтра, ми розуміємо, що майбутні знання будуть перевершувати нинішні знання, як це підтверджується попереднім історичним досвідом. І в цьому знаходить переконливе підтвердження принцип пізнаваності світу.

Вищою формою пізнання об'єктивної дійсності і її відображення, тобто свідомої психічної діяльності, є наука. Це насамперед усупільнене знання, завдяки чому для науки не існує нічого в принципі непізнаного. У процесі накопичення знань долаються протиріччя між різними поглядами, утверджується все більш адекватне, об'єктивне і незалежне від індивідуальних підходів дослідників до знання явищ, що вивчаються.

Проте наука не лише систематизоване, але й спеціалізоване знання. Дослідження проводять спеціально підготовлені люди, а в самій науці має місце розподіл праці і кожний учений є фахівцем у певній більш-менш обмеженій галузі, що становить важливу умову досягнення нових наукових результатів.

Зі спеціалізацією дослідницької діяльності пов'язана розробка різних методик, прийомів вивчення, створення відповідного інструментарію, засобів спостереження і вимірювання, способів перевірки результатів тощо. На відміну від буденного досвіду наука постійно втручається у сферу невідомого, непізнаного. У процесі дослідження відбувається перехід від незнання до знання, від одного знання до іншого, більш глибокого і точного.

Галузь наукового пізнання безмежна, невичерпна, тому кожен рівень досягнутого знання неминуче обмежений. Обмежений не тільки тому, що існує непізнане на цьому рівні, а й тому, що це непізнане накладає свій відбиток на наявне знання, визначаючи його неповноту, наявність у ньому "білих плям", тобто запитань, що не мають відповіді на даному рівні наукового знання.

Таким чином, непізнане існує не тільки за межами наявного знання. Воно існує й у ньому самому, оскільки немає чистого, позбавленого прогалин і неясностей знання. Так само як і немає чистого незнання, в усякому разі відносно об'єктів дослідження: якщо вони відомі, виділені як предмет дослідження, значить, ми вже дещо про них знаємо.

Ф. Енгельс стверджував, що природа людини і природа світу як цілого роблять неможливим вичерпне пізнання останнього. Це не означає, звичайно, що всередині людини і зовнішнього світу існує якась межа, яка назавжди відділяє пізнане від непізнаного. Йдеться про обмеженість існування людини в часі, про невичерпність зовнішнього світу, його нескінченність. Ця обмеженість людських індивідів змінюється в історії людства, яка постійно залишається незавершеною, оскільки вона продовжується.

Щодо невичерпності, нескінченності об'єктів пізнання, то це жодною мірою не виключає форм загальності, які внутрішньо властиві дійсності і також стосуються нескінченності світу. Саме тому, як зазначав Ф. Енгельс, протиріччя, що зумовлене нескінченністю світу і скінченністю суб'єкта, який пізнає, розв'язується, і водночас відтворюється на наступних більш високих рівнях пізнання.

1.4. АГНОСТИЦИЗМ

Вчення, що заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності, називається агностицизмом (від грецького *“агностос”* - незнаний, непізнаний). Термін “агностицизм” запровадив у 1869 р. англійський природодослідник Т.Г. Гекслі, проте сама тенденція вважати обмеженими можливості пізнання має свої витоки ще в античній філософії. Так, піддавали сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу представники так званого скептицизму - філософи Стародавньої Греції: Піррон, Енесідем, Секст Емпірик та інші. Вони вказували на

відносність людського пізнання, на його формальну недоказовість.

У “Новейшем философском словаре” зазначається, що “традиція агностицизму бере начало в філософії Берклі, який вважав, що людина не може вийти за межі свого досвіду, щоб вирішити питання про відношення цього досвіду до фактів дійсності”¹². Англійський філософ і в подальшому - священник Джордж Берклі - заперечував вірогідність самих основ пізнання - абстракцій взагалі, а особливо поняття матерії. Починаючи з твердження, що “Все, що існує, одиничне”¹³, філософ переходить до того, що людина має здатність “уявляти чи представляти собі ідеї одиничних, сприйнятих ... речей і по-різному поєднувати і ділити їх”¹⁴. Слово виступає знаком “не абстрактної, загальної ідеї, а багатьох окремих ідей, будь-яку з них воно і викликає в нашому розумі”¹⁵.

Класичними є приклади, які наводить Берклі:

- немає і не може бути в нашому розумі ідеї трикутника, який був би “ні косокутним, ні прямокутним, ні рівностороннім, ні рівнобічним, ні нерівностороннім, але який є разом і будь-який, і жодний з них”¹⁶;
- “так само мені неможливо скласти абстрактну ідею руху, відмінну від тіла, яке рухається, - руху, який ні швидкий, ні повільний, ні криволінійний, ні прямолінійний; і те ж можна було б сказати про всі інші абстрактні ідеї”¹⁷.

Стосовно ідеї матерії Берклі твердив, що вона “містить у собі суперечність”, тягне за собою “численні шкідливі висновки”¹⁸. До цих висновків він відносив суперечки і неуз-

¹² Агностицизм // Новейший философский словарь. - Минск: Издатель В.М.Скакун, 1998. - С. 8.

¹³ Беркли Дж. О движении // Беркли Дж. Соч. - М.: Мысль, 1978. - С. 281.

¹⁴ Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания // Беркли Дж. Соч. - М.: Мысль, 1978. - С. 157.

¹⁵ Там само. С. 159.

¹⁶ Там само. С. 161.

¹⁷ Там само. С. 157-158.

¹⁸ Там само. С. 175.

годженості філософів, а також атеїзм. Берклі закликав взагалі відмовитись від ідеї матерії: “Її заперечення не завдає ніякої шкоди іншому людському роду, який ... ніколи не помітить її відсутності. Атеїсту дійсно необхідна ця примара пустого імені, щоб обґрунтувати своє безбожжя, а філософи знайдуть, можливо, що втратили сильний привід для пустослів'я”¹⁹.

Однак висновком із цієї позиції Берклі виявилась неминуча сумнівність існування всього того, що є предметом досвіду: відриваючи наші враження від їх матеріального джерела, філософ не може бути впевненим ні в чому, крім власного існування як духу: “чуттєві речі не мають реального існування”²⁰, все, що ми називаємо речами, є лише результатом діяльності нашої свідомості. Така позиція отримала назву **соліпсизм** (лат. solus - єдиний та ipse - сам), що означає: “теоретична установка, крізь призму якої весь світ виглядає витвором свідомості (Я), яке - єдине, що дане безсумнівно, будь-коли є тут”²¹. Втім, Берклі вірив у існування Бога і духовних істот.

Найпослідовніше агностицизм відобразився у системах Д.Юма та І.Канта. Девід Юм стверджував, що досвід збагачує, наповнює нас лише відчуттями, і тому не можна знати не тільки те, яким є насправді об'єктивний світ, а й те, чи існує він поза відчуттями. “З цих вражень чи ідей пам'яті ми утворюємо свого роду систему, яка охоплює все те, що ми пам'ятаємо як сприйняте або внутрішнім сприйняттям, або зовнішніми почуттями, і кожне окреме положення цієї системи поряд з наявними враженнями називаємо звичайно реальністю”²². Причинність - лише спосіб людського бачення світу, а не характеристика самого світу:

¹⁹ Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания. - С. 186.

²⁰ Беркли Дж. Три разговора между Гиласом и Филонусом // Беркли Дж. Соч. - М.: Мысль, 1978. - С. 300.

²¹ Соліпсизм // Новейший философский словарь. - Минск: Издатель В.М. Скакун, 1998. - С. 639.

²² Юм Д. Трактат о человеческой природе... // Юм Д. Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: Мысль, 1966. - С. 208.

“необхідність є чимось, що існує лише в розумі, а не в об’єктах...”²³.

Людське мислення, на думку Юма, - лише ланцюг суб’єктивних досвідів, які складають три “низки досвіду” - “враження”, “віра в існування предмета”, “ідея”. Враження виникають з чуттєвого досвіду, повторюваність одного враження веде до віри в існування даного предмета, ідеї ж є найбільш яскравими враженнями. Питання про об’єктивну реальність предметів, що можуть сприйматися чуттєво, виходить за межі чуттєвого досвіду, тому питати, чи існують тіла чи ні, позбавлено сенсу. Будь-які тіла є субстанціями, однак “ми не маємо ніякої іншої ідеї субстанції, крім агрегату окремих властивостей, притаманних невідомому щось”²⁴. Ми навіть власне тіло сприймаємо як сукупність окремих вражень. Не можна навіть назвати позицію Юма соліптичною, адже “Я” теж розпадається на сукупність, “агрегат” різних станів “Я”, ніякого постійного, самототожного “Я” не можна пізнати. Що стосується інших людей, то “... я наважуюсь твердити відносно всіх інших людей, що вони є нічим іншим, як зв’язкою чи пучком ... різних сприйнять, які змінюють одне одного з немислимою швидкістю і знаходяться в постійному плині”²⁵.

Згідно з вченням Д. Юма, творча сила мислення не сягає далі можливості пов’язувати, переставляти, збільшувати або зменшувати матеріал, який подається почуттями і досвідом. Основним способом поєднання ідей він називає асоціації. У такий спосіб виникають усі ідеї. Пов’язування ідей може здійснюватися з допомогою лише мислення, яке не залежить від існування об’єктивного аналога такого пов’язування. Так, причинність Юм вважає лише одним з типів асоціації.

Вищу мету людського пізнання Д. Юм вбачав у тому, щоб збирати воєдино емпірично знайдені “причини” природних явищ і підпорядкувати багатогранність особливих

²³ Юм Д. Трактат о человеческой природе... С. 274.

²⁴ Там само. С. 798.

²⁵ Там само. С. 367.

“наслідків” невеликій кількості загальних припущень, які більше ні до чого не зводяться.

Іммануїл Кант визнавав існування речей поза свідомістю людини, відчуття якої є лише суб’єктивними враженнями про об’єкти зовнішнього світу. Він увів у науковий обіг термін “річ у собі” - те, що існує саме по собі, незалежно від людської практики й пізнання, - та “річ для нас” - те, що розкривається людині в її практичній та пізнавальній діяльності. Протиставляючи “річ у собі” і “річ для нас”, Кант дійшов хибного висновку, що пізнання можливе тільки як пізнання явищ, а не як пізнання “речі у собі”.

Визнання існування матеріальних об’єктів поза відчуттями і заперечення можливості пізнання їх - основна суперечність філософії І. Канта. На його думку, “річ у собі” є об’єктом лише інтелектуального пізнання (тому він і називає її “ноумен”), тоді як її прояви - об’єктом спостереження чуттєвого. “Вчення про чуттєвість є разом з тим вченням про ноумени в негативному розумінні, тобто про речі, які наш розум повинен мислити безвідносно до нашого способу спостереження, отже, не просто як явища, а як речі в собі...”²⁶. Реальність як “річ у собі” має, однак, лише негативне наповнення, тобто крім того, що вона існує, більше ми сказати нічого не можемо: “врешті-решт, все ж можливість таких ноуменів углядіти не можна і поза сферою явищ все залишається (для нас) пустим...”²⁷. Агностицизм Канта привів його до суб’єктивно-ідеалістичного твердження, ніби об’єкт пізнання - природа та її закони як предмет науки - у його визначеності є продуктом пізнавальної діяльності людини і існує лише в її свідомості.

Філософія І. Канта певною мірою визначила шляхи розвитку німецького класичного ідеалізму кінця XVIII - початку XIX століть, який досяг свого завершення у філософії Г.В.Ф. Гегеля. Останній і поклав початок систематичній розробці основних принципів і законів діалектичного способу

²⁶ Кант І. Критика чистого розума // Кант І. Соч.: В 6 т. Т. 3. - М.: Мысль, 1964. - С. 308.

²⁷ Там само. С. 310.

мислення. Суперечливість філософії Канта призвела до критики її з боку як матеріалістів, так й ідеалістів.

Філософи-ідеалісти намагалися або взагалі вилучити “речі у собі” (Й.Г. Фіхте), або витлумачити їх у суто ідеалістичному дусі (Ф.В.Й. Шеллінг, Г.В.Ф. Гегель) як безособову і надлюдську субстанцію. У Йогана Готліба Фіхте об’єктивна реальність витлумачується як об’єкт, а об’єкт - як продукт діяльності “Я” як суб’єкта, його самозаперечення: об’єкт пізнання завжди - “не-Я”, самозаперечення суб’єкта. З цього впливає позиція, дуже близька до соліпсизму: “Щоб я міг стверджувати певний *предмет*, я мушу вже його знати; він повинен, отже, міститись в мені, - уявляючому, первинно до будь-якого можливого досвіду”²⁸. Однак оскільки йдеться не про емпіричне “Я”, а про “Я” як трансцендентальний суб’єкт (як його розумів Кант), то проблема соліпсизму знімається. Трансцендентальний суб’єкт - загальні характеристики пізнання, однакові для будь-якого емпіричного суб’єкта і тому - необхідні. У цьому сенсі трансцендентальний суб’єкт є надчасовою, додосвідною, апріорною характеристикою людського пізнання взагалі. З цієї точки зору, за Фіхте, людське пізнання саме творить собі об’єкт, і ніякі “речі в собі” для цього не потрібні.

Фрідріх Вільгельм Йозеф *Шеллінг* поширив принципи філософії трансценденталізму на природу і здійснив у межах німецької класичної філософії перехід від *самопізнання* до *світопізнання*, а від нього - до *богопізнання*. Не лише людина, але і природа в нього “суб’єкт-об’єкт”, єдність створеного і творення. Тим самим природі приписується творчість, хоча вона є надлюдською і безособовою²⁹. Всесвіт є тотожність абсолютного організму і абсолютного витвору мистецтва. Цей містицизм логічно приводить Шеллінга до релігійної філософії.

²⁸ Фіхте И.Г. Основы общего наукоучения // Фихте И.Г. Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: МИФРИЛ, 1998. - С. 89.

²⁹ Див.: Шеллинг Ф.В.Й. Система трансцендентального идеализма // Шеллинг Ф.В.Й. Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: Мысль, 1987. - С. 401-489.

Діалектичний матеріалізм визнає існування “речі у собі”, тобто незалежне від свідомості існування речей, але заперечує їхню непізнаваність.

Близькою до кантівської концепції є позиція так званого “фізіологічного ідеалізму”, представленого працями німецького фізіолога І.П. Мюллера³⁰. Останній висунув положення про існування специфічної енергії органів чуття, що відіграють вирішальну роль у специфікації відчуттів. І.П. Мюллер стверджував, що відчуття є результатом збудження природженої для органу чуття енергії, що ми не знаємо ні сутності зовнішніх предметів, ні того, що ми називаємо світлом, ми знаємо лише сутність інших почуттів. Він дійшов тієї ж схеми пізнавальної взаємодії суб’єкта з об’єктом, що й І. Кант. Відмінність полягала в тому, що І. Мюллер намагався довести правомірність цієї схеми за допомогою даних фізіології.

Іншим визначним представником “фізіологічного ідеалізму” був німецький фізик і фізіолог Г. Гельмгольц. Його теорія “ієрогліфів” або “теорія символів” також спирається на принцип специфічної енергії органів чуття. Він стверджував, що відчуття людини зумовлені зовнішніми причинами і залежать як від об’єкта, так і від органів чуття. Тому відчуття є не відображенням об’єкта, а своєрідним символом “ієрогліфів”. Закономірності зовнішнього світу відображаються у світі символів через пізнання якого людина може спрямувати свою діяльність таким чином, щоб вона приносила успіх, щоб з’явилися очікувані нові відчуття. Основна теза його концепції - відсутність найближчої відповідності між якістю відчуття та якістю об’єкта.

На рубежі XIX-XX ст. сформувався ще один різновид агностицизму - конвенціоналізм. Передумовами його виникнення були теоретизація природничих наук, посилення ролі наукових понять як засобів пізнання, широкі можливості досягнення домовленостей між природодослідниками щодо трактування результатів досліджень.

³⁰ Див., наприклад статтю: Физиологический идеализм // Философский энциклопедический словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1989. - С. 693.

Конвенціоналізм (від латинського “*conventio*” - договір, угода) визначається як філософська концепція, згідно з якою наукові теорії і поняття є не відображенням об’єктивного світу, а продуктом угоди між ученими. “Конвенціоналізм - напрям у філософському тлумаченні науки, за яким в основі наукових теорій лежать довільні угоди (конвенції) і їх вибір регулюється міркуваннями зручності, простоти, корисності тощо - критеріями, не пов’язаними з поняттями самої теорії”³¹.

Визначним представником і засновником конвенціоналізму є французький математик А. Пуанкаре. На його думку, наукові закони є умовностями, символами. Узятий ним як єдиний орієнтир достовірності знань, прагматичний критерій призводив до сумнівів у пізнанні сутності матеріальних систем, законів природи. “Гарантією об’єктивності світу, у якому ми живемо, слугує спільність цього світу для нас і інших мислячих істот”³². А. Пуанкаре відділяв відношення між речами від сутності самих речей, вважаючи, що пізнаваними є лише самі відношення, а не природа речей.

Конвенціоналізм як система світоглядних установок і принципів наукового пізнання поширився в останні десятиліття XX ст. у західній філософії, логіці і методології науки. З позиції конвенціоналізму виступали відомі вчені К. Поппер, І. Лакатос, П. Фейєрабенд та інші.

Таким чином, сучасні прихильники агностицизму не заперечують можливість пізнання світу як такого через відчуття або розумову діяльність. Вони заперечують можливість договірного пізнання сутності матеріальних систем, що і є головною ознакою агностицизму.

³¹ Конвенционализм // Новейший философский словарь. - Минск: Издатель В.М. Скакун, 1998.

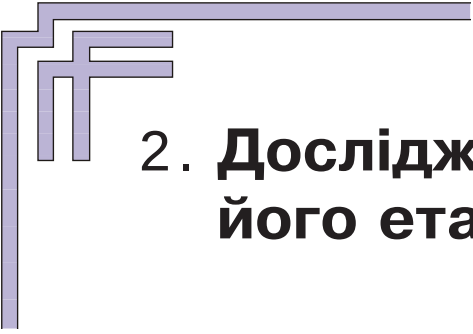
³² Пуанкаре А. Ценность науки // Пуанкаре А. О науке. - М.: Наука, 1983. - С. 275.

Запитання для самоконтролю

1. Як співвідносяться теорія пізнання, гносеологія та епістемологія як філософські дисципліни?
2. Назвіть основні принципи гносеології.
3. Якими є основні питання сучасної гносеології?
4. Назвіть основну епістемологічну проблематику.
5. У чому полягає роль формальної логіки у науковому пізнанні?
6. Як співвідносяться між собою логіка і методологія науки як наукові дисципліни?
7. Дайте визначення суб'єкта і об'єкта пізнання.
8. Які основні моделі взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання Ви можете назвати?
9. Дайте визначення пізнання.
10. Яке місце займає наука у пізнавальному процесі?
11. Чи можна досягнути остаточної наукової істини?
12. Дайте визначення агностицизму.
13. У чому полягала специфіка агностицизму Берклі?
14. У чому полягала специфіка агностицизму Юма?
15. У чому полягала специфіка агностицизму Канта?
16. Що таке “річ у собі”?
17. Яким чином Фіхте відмовився від існування “речі у собі”?
18. Якої інтерпретації “річ у собі” зазнала у Шеллінга і Гегеля?
19. У чому полягає позиція “фізіологічного ідеалізму”?
20. Що таке “теорія ієрогліфів” у гносеології і хто є її автором?
21. Що таке конвенціоналізм як напрям у методології науки?
22. Назвіть основних представників конвенціоналізму в сучасній теорії пізнання.

Завдання для самостійної роботи

1. Дослідіть теорію пізнання Геракліта.
2. Дослідіть теорію пізнання Парменіда.
3. Дослідіть теорію пізнання Платона.
4. Дослідіть теорію пізнання Аристотеля.
5. Розгляньте докладно модель пізнання.
6. Визначте основні типи ненаукового знання і порівняйте їх з науковим.
7. Викладіть основні положення праці Кондорсе “Ескіз загальної картини прогресу людського розуму”.
8. З’ясуйте, що таке скептицизм.
9. З’ясуйте позицію скептицизму в Давній Греції.
10. З’ясуйте, в чому полягає відмінність між скептицизмом і позицією методичного сумніву Р. Декарта.

2. Дослідження, його етапи та методи

2.1. Умови пізнання та дослідження

Хоч принципову можливість пізнання визнають і матеріалісти, і більшість ідеалістів, проте у вирішенні конкретних гносеологічних проблем їхні позиції докорінно відрізняються. Відмінність проявляється як у розумінні природи пізнання, так і в обґрунтуванні можливості досягнення істинного знання.

Представники ідеалізму заперечують існування світу незалежно від свідомості, а пізнання трактують як самодіяльність цієї свідомості. Згідно з їхніми поглядами, джерелом пізнання є не об'єктивна реальність, а діяльність свідомості.

Матеріалізм визнає існування об'єктивної реальності незалежно від свідомості. Пізнання цієї реальності є процес її творчого відображення у свідомості людини. Світ існує сам по собі, ніким не створюваний і не знищуваний, закономірно змінюється, розвивається за власними законами. Він становить єдину реальність, яка виключає будь-яку надприродну силу, а свідомість, мислення є властивістю матерії, її відображенням. Знання - це результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Для того, щоб процес пізнання дійсності, її дослідження відбувся, потрібна наявність таких чотирьох факторів (див. рис. 1):

- суб'єкта, що досліджує;
- об'єкта, який досліджується;

- певного інструментарію або ланки опосередкування між суб'єктом і об'єктом;
- потреби суб'єкта в проведенні дослідження.

Деякі дослідники замість потреби суб'єкта в проведенні дослідження називають мову¹ як природну, так і штучну, хоча, на нашу думку, вона є частиною інструментарію.

Виходячи з вищенаведеного можна дати таке визначення дослідженню: *дослідження* - це поняття, що характеризує процес взаємодії суб'єкта з об'єктом, результатом якого є зміна як об'єкта, так і суб'єкта, яка відбувається за наявності відповідної потреби у суб'єкта.

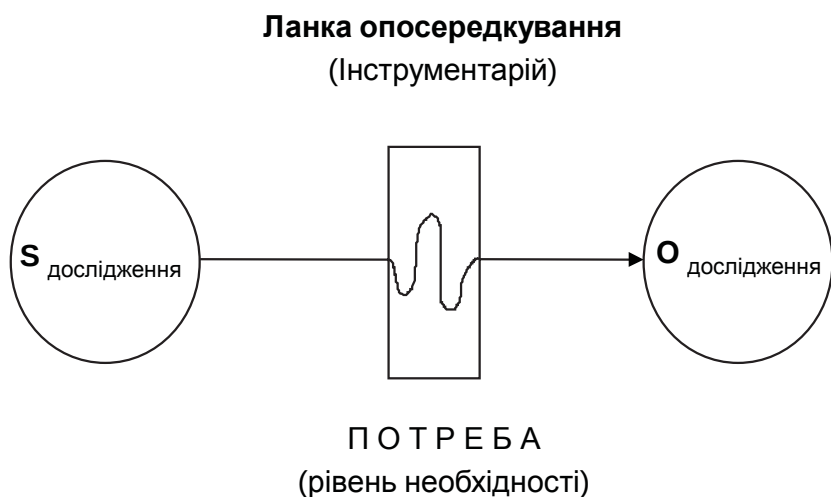

Рис. 1

Будь-яка зміна суб'єктом себе самого завжди для нього болісна: чи це буде конкретна людина, чи певна соціальна група. За влучною метафорою німецького містика XVI ст. Якоба Бьоме, джерелом отримання результату в процесі пізнання (Quelle) є мука (Qual) суб'єкта, яка характерна для процесу пізнання². Останній не якась одноактна подія, а

¹ Кохановский В.П. Философия и методология науки: Учеб. для высш. учеб. завед. – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. - С. 32.

² Див., наприклад: Бёме Я. Christosophia, или Путь ко Христу. - С.Пб.: А-сэд, 1994. - С. 176 і далі.

тривалий, складний і глибоко суперечливий (у діалектичному сенсі) процес наближення суб'єкта до об'єкта. Цей процес відбувається поступово відповідно до ступеневої структури об'єкта, що пізнається. Рухаючись такими сходинками від суб'єкта до об'єкта, пізнання щоразу проходить перевірку досягнутих ним результатів на практиці і, зрештою, приходить до об'єктивної істини.

Процес пізнання сутності явищ супроводжується напруженням духовних сил індивіда, вимагає значних затрат його розумової енергії.

Як влучно зазначав Г.В.Ф. Гегель, закони небесних тіл не написані на небі. Історія розвитку науки дає численні приклади особистих драм учених на шляху пізнання істини. Витрачаючи роки життя, часто не маючи підтримки, а то й зазначаючи переслідувань, вони пристрасно прагнули проникнути в сутність речей і явищ природи. Їхній життєвий шлях був надзвичайно складним. Згадаємо життєвий шлях вчених М. Коперника, Д. Бруно, Г. Галілея, Р. Майєра, М. Лобачевського та багатьох інших. Воістину, як стверджували древні, “*per aspera ad astra*” - через терни до зірок.

Дослідники, що вивчали навколишнє середовище або, інакше кажучи, матеріальний та духовний світ, у певний спосіб визначали рівні його розвитку, що знайшло своє відображення в різних вченнях, зокрема у вченні Ф. Енгельса про п'ять форм руху матерії³ - механічну, фізичну, хімічну, біологічну і соціальну, вченні В. Вернадського про ноосферу⁴ тощо.

Одним із принципів розвитку матеріального, а також певною мірою духовного світу є взаємодія об'єктів, у процесі якої об'єкти через взаємний вплив змінюють один одного.

³ Див.: *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. - 2-е изд. - Т. 20. - С. 122-132; *Энгельс Ф.* Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. - 2-е изд. - Т. 20. - С. 391-408.

⁴ *Вернадский В.И.* Научная мысль как планетное явление // Вернадский В.И. О науке: В 2 т. Т. 1. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. - Дубна: Феникс, 1997. - С. 303-538.

2.2. Антропологічна зумовленість дослідження

Але власне взаємодія не є суттю пізнання (дослідження). *Процес пізнання (дослідження) як взаємодія виникає у вигляді необхідної потреби лише на певному етапі розвитку матерії*, який Ф. Енгельс називає соціальною формою її руху. Ця форма руху матерії відмінна від усіх інших форм її руху, що виділяються при аналізі матеріального та духовного світу, і має власну специфіку.

Для пояснення викладеного вище розглянемо елементарну модель (див. рис. 2А, 2Б).

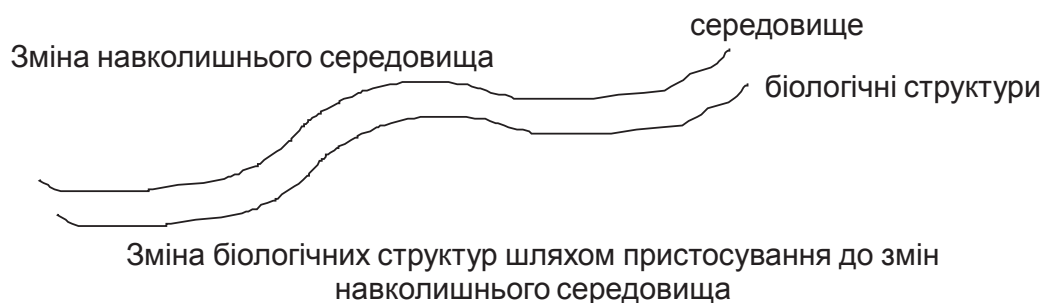
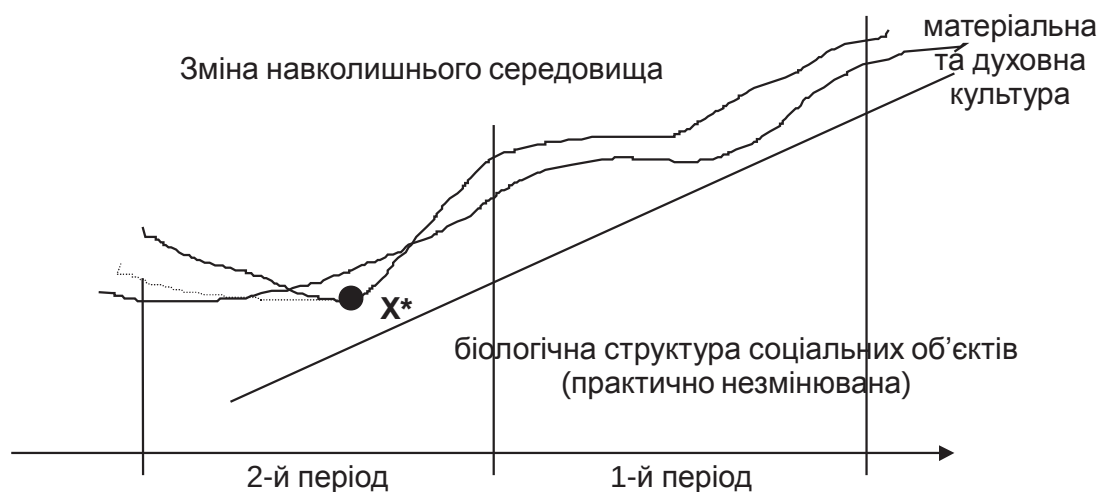

Рис. 2А

X^* - момент активного впливу соціальних груп на навколишнє середовище

Рис. 2Б

У навколишньому середовищі відбуваються певні зміни: за літом приходить зима, похолодання чергується з потеплінням, трапляються виверження вулканів тощо. Біологічні структури (рослини, тварини) пристосовуються до цих змін. Взимку дерева втрачають листя, птахи відлітають у вирій, деякі тварини змінюють колір хутра або впадають у сплячку. При виверженнях вулканів тварини, які не мають спеціальних органів чуття і не можуть відчутти їх наближення, гинуть. **Отже, сутність біологічних структур полягає у здатності пристосовуватися до змін навколишнього середовища** шляхом адаптації форми виявлення власного біологічного змісту до зовнішніх змін.

Соціальний об'єкт (людина чи певна соціальна група) на зміни навколишнього середовища реагує інакше: взимку люди ведуть звичайний спосіб життя, вони лише користуються теплим одягом, опалюють своє житло.

У разі небезпеки вони активно захищаються або змінюють місце перебування. Тобто *людина як біологічний вид Homo sapiens радикально змісту своєї біологічної структури не змінює*.

Це положення обґрунтовується такими класиками філософської антропології, як Макс Шелер, Гельмут Плеснер, Арнольд Гелен тощо. У роботі Шелера “Положение человека в Космосе” обстоюється думка, що існують специфічні ознаки людини, які протиставляють її всім тваринам: “слово “людина” повинно означати сукупність, гранично протилежну поняттю “тварина взагалі”, у тому числі всім ссавцям і хребетним, і протилежну їм у *тому ж самому* сенсі, що й, наприклад, інфузорії stentor, хоча навряд чи можна заперечити, що жива істота, яку називають людиною, морфологічно, фізіологічно і психологічно незрівнянно більше схожа на шимпанзе, ніж людина і шимпанзе на інфузорію”⁵. Такою ознакою, на думку Шелера, є дух, наявність якого дозволяє людині на відміну від тварин здійснювати “зміну предметності певної речі, яка переживається як самоцінне і остаточне”⁶.

⁵ Шелер М. Положение человека в Космосе // Проблема человека в западной философии. - М.: Прогресс, 1988. - С. 33.

⁶ Там само. С. 54-55.

Такий підхід до людини і визначення її сутності дуже нагадує підхід до людини молодого К. Маркса у праці “Філософсько-економічні рукописи”, в якій обстоюється думка про перетворення людиною природи, створення нової, олюдненої природи - те, що Шелер називає зміною предметності. Однак, якщо в Маркса сутність людини полягає в універсальності її природи, здатності творити “за мірками” всіх видів тваринного світу (завдання, яке людина виконує поступово), то Шелер вбачає специфічне покликання людини в житті, орієнтованому на цінності, які мають позачасовий характер. У суто кантіанському ключі, Шелер дистанціюється в теорії від реального еволюційного процесу. Марксова позиція дає змогу не лише фіксувати специфіку людської діяльності (в тому числі й передусім - наукової діяльності), але й дозволяє фіксувати міру успішності перетворюючої діяльності людини - завдяки розгляду цієї діяльності як хоча і специфічної, але все ж природної. Взаємодія людини з природою тоді перетворюється на діалог, у якому людина має всі підстави (й еволюційні в тому числі) знайти спільну мову з природою.

На протиставленні людини з іншою частиною природи будують свої теорії також і Плеснер, і Гелен. Однак у першого в його теорії позиціональності закладені основи для розуміння експансивності людської діяльності взагалі - з чого можна робити висновок про експансивний характер наукового пізнання зокрема. Позиціональність усього живого, або ж його риса не просто існувати, а *займати певне місце*, знає в людині таких змін (не еволюційних, а структурно-онтологічних), що позиціональність людини має ексцентричний характер. Центр людських життєвих інтересів, іншими словами, ніколи не збігається з її місцезнаходженням: “людина знаходиться більше не “тут і тепер”, але “за” ним, за самою собою, зовні від будь-якого місця”⁷. Неспокій, пошук себе, самонезадоволення є антропологічними константами, тобто притаманні людині тому, що вона людина.

⁷ Плеснер Г. Ступени органического и человек. Введение в философскую антропологию // Проблема человека в западной философии. - М.: Прогресс, 1988. - С. 126.

І, нарешті, Гелен цікавий тим, що він конкретизував уявлення про людину як біологічно непристосовану до навколишнього світу істоту у вченні про *розвантаження*. Людина є, на його думку, твариною “неспеціалізованою”, “якщо, інакше кажучи, розглядати людину морфологічно, то в неї немає спеціалізованих органів, що складають суб’єкт пристосовуваності, корелят навколишнього світу”⁸. В житті людини все більшу роль відіграють *соціальні інститути*, які виконують функцію відсутніх у людини спеціалізованих органів - за їх допомогою людина не просто пристосовується до навколишнього середовища, а й звільняє, розвантажує себе від повсякденних проблем. Це можливо завдяки тому, що людина передбачає типові проблемні ситуації і планує стандартні варіанти реагування на них, що зовсім нескладно. У такому плануванні людина досягає віртуозності завдяки соціальному характеру цього планування: соціальні інститути не створюються щоразу заново, людина їх застає до певної міри “готовими”. “В цьому розумінні розвантаження означає, що центр тяжіння людської поведінки все більше переходить на “вищі”, тобто найбільш неважкі, лише визначаючі функції, а тим самим - в новому аспекті стикаємося з вищезгаданою ситуацією: сфера безпосередності зруйнована і поведінка стала більшою мірою передбачаючою, спрямованою на майбутні фази дійсності”⁹.

Слід додати, що ми не згодні з Геленом в тому, що соціальні інститути є “поцейбічними трансценденціями”, тобто так само незмінні і неприступні для впливу на них, як і трансценденції, хоча й присутні в нашому соціальному житті. Ми схильні поділяти щодо цього позицію К. Поппера, який вважав, що соціальні інститути можуть і повинні бути зміненими у разі потреби. Про це писав і Маркс, маючи на увазі передусім застарілі економічні інститути, цю ж позицію обіймає, до речі, і класичний лібералізм.

Але функцію розвантаження у соціальних інститутах відняти неможливо, причому, на нашу думку, людина роз-

⁸ Гелен А.О систематике антропологии // Проблема человека в западной философии. - М.: Прогресс, 1988. - С. 152-201.

⁹ Там само. С. 187.

вантажується від рутинної діяльності для діяльності творчої (в тому числі і зі створення нових соціальних інститутів), яка і є діяльністю духу, діяльністю ексцентричною.

Підсумовуючи, можна сказати, що ми залучаємо кращі досягнення філософської антропології, хоча і з деякими пересторогами. Наукова діяльність відповідає тим основним характеристикам людської діяльності, які ми вже називали, причому часто якраз наука подає найяскравіші приклади антропологічних констант. Наука є одночасно і потужним соціальним інститутом (про що докладніше йтиметься у розд. 5), і полем вияву найвищих злетів людської творчої думки. Ми поділяємо переконання щодо еволюційного характеру науки, її послідовного вдосконалення як соціального інституту.

При взаємодії соціальних об'єктів між собою або з навколишнім середовищем змінюється те, що в широкому розумінні слова називається *матеріальною культурою*. І така особливість притаманна лише соціальним об'єктам. У часовому вимірі побудова найбільш загальної моделі взаємодії соціальних груп із навколишнім середовищем передбачає наявність двох періодів.

До певного моменту (перший період) ця взаємодія має характер захисту людини від дії несприятливих факторів, зумовлених зміною навколишнього середовища: вона будує житло, шиє одяг, виробляє знаряддя полювання тощо. Вона ще не знала законів природи, а впливала на неї (дуже мало). Характерною рисою цього періоду була переважаюча роль біотичних факторів: людина ще не вносила у природу істотних змін, жила з нею у відносній гармонії. Хоч це не означає, що її життя було безхмарним. Багато людей гинуло внаслідок стихійних явищ, епідемій, холоду, голоду тощо.

З часом (другий період) людство навчилося активно впливати на навколишнє середовище, змінюючи його у бажаному напрямку, хоча втручання в хід природних процесів призводить іноді до руйнівних наслідків. Розвиток людини і суспільства зумовив перехід від присвоєння готових продуктів природи до їх виробництва завдяки землеробству і скотарству, що супроводжувалося активним впливом на природу. Так,

мешканці Месопотамії, Малої Азії та інших регіонів, викор-
човуючи ліси для розширення площ орної землі, позбулися
центрів нагромадження і збереження вологи, що, у свою чер-
гу, негативно позначилося на їхній господарчій діяльності. У
подальшому, науково-технічний прогрес спрямовувався на
підкорення сил природи, що мало наслідком порушення еко-
логічної рівноваги, а часто також втрату природою здатності
до самовідновлення. *Останнє означає виняткову важливість
передбачення людством результатів його дій щодо навколишнь-
ого середовища. Іншими словами, потрібно планувати не тільки
взаємодію суб'єктів між собою, а й взаємодії суб'єкта з навко-
лишнім середовищем*, що неможливо без проведення відповід-
них досліджень.

Коли і як виникає тільки потреба в дослідженнях? Вона
виникає тільки тоді, коли людство вже досягло певного рівня
розвитку і перед ним постала об'єктивна необхідність у вив-
ченні законів розвитку середовища, що його оточує, шукати
відповідь на нагальне запитання: як поведе себе в майбутньо-
му об'єкт, з яким взаємодіє суб'єкт.

2.3. Етапи проведення дослідження

Процес дослідження (пізнання) включає такі етапи:

➤ Спостереження	}	Емпіричний рівень
дослідження
➤ Вимірювання		
➤ Експеримент		
➤ Системна реконструкція	}	Теоретичний
(раціональний)
рівень дослідження
➤ Теорія		
➤ Наука		

Деякі автори додають порівняння як один з емпірич-
них методів дослідження¹⁰, однак нам такий підхід видаєть-

¹⁰ Кохановский В.П. Философия и методология науки. С. 259.

ся проблематичним з двох міркувань: по-перше, навряд чи можна виокремити емпіричне порівняння з інших методів емпіричного дослідження, оскільки воно присутнє в кожному з них як складова; по-друге, порівняльний аналіз як метод пізнання ближчий до методів теоретичних і про нього йтиметься в параграфі, присвяченому аналізу.

Як бачимо, ці етапи можна умовно поділити на два рівні дослідження - емпіричний та теоретичний. Це не означає, що на перших етапах дослідження відсутній теоретичний рівень підходу до предмета вивчення, але він підпорядкований інтересам емпіричного пізнання, тоді як на другій стадії дослідження домінує теоретичний інтерес, хоча ми можемо час від часу звертатись до емпіричних методів.

На емпіричному рівні суб'єкт спостерігає за об'єктом, проводить експерименти, встановлює емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. Об'єкт відображається з боку його зовнішніх зв'язків, які доступні основному, живому спогляданню, чуттєвому досвіду. Здобуті на емпіричному рівні знання набувають форми системи суджень та умовиводів, що висвітлюють взаємозв'язки предметів і явищ дійсності лише в їхній безпосередній даності.

Отримане на емпіричному рівні знання має обмежену сферу застосування і є вихідним для побудови теоретичного знання. На цьому рівні дуже важко, а іноді просто неможливо визначити ступінь загальності і межі застосування здобутих знань, оскільки вони відображають лише явища, а не їхню сутність. Тому практичне використання такого знання часто призводить до помилок.

На теоретичному рівні дослідження (пізнання) створюються системи знань. Це завдання виконують теорії, в яких розкриваються загальні зв'язки, формуються відповідні закони. При цьому об'єкт відображається через його внутрішні закономірності, які досягаються шляхом розумової діяльності. Вихідним матеріалом тут є дані емпіричного пізнання. Суб'єкт за допомогою абстрактного мислення виходить за межі того, що дається у безпосередньому досвіді, здійснює перехід до нового знання.

Якщо головним пізнавальним завданням емпіричного рівня є опис явищ, то на теоретичному рівні таким завданням є пояснення явищ, що вивчаються. Відповідно відрізняються і методи, що використовуються при отриманні цих типів знань. На емпіричному рівні пізнання основними методами є спостереження, вимірювання, експеримент, порівняння, індуктивне узагальнення. На теоретичному рівні пізнання використовуються такі методи, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза тощо.

2.4. Класифікація методів дослідження

Слід дати визначення методу та методології перед тим, як переходити до їх детальнішого розгляду. *Метод* (*methodos* - з грецької, шлях до чогось, відстежування, дослідження) - “спосіб досягнення мети, сукупність прийомів і операцій теоретичного чи практичного освоєння дійсності, а також спосіб людської діяльності, організованої певним чином”¹¹. Поняття “методологія” має два основних значення: 1) система певних способів і прийомів, які застосовують у певній сфері діяльності (наприклад, науці, політиці, мистецтві тощо); 2) вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія в дії.

Історія і сучасний стан пізнання свідчать, що не завжди неухильне і послідовне дотримання методу веде до істинного пізнання і вирішення практичних завдань - сам метод також може бути хибним. Однак, чим ретельніше ми будемо дотримуватись обраних методів, тим раніше і достеменніше ми виявимо свою помилку в їх виборі, якщо вона трапиться.

Метод можна представити у вигляді певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії. Він “являє собою систему приписів, принципів, вимог, які повинні орієнтувати у вирішенні конкретного завдання, досягнення певного результату в тій чи іншій сфері діяльності. Він дисциплінує

¹¹ Метод // Новейший философский словарь. С. 420.

пошук істини, дозволяє (якщо це правильний метод) економити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом. Істинний метод слугує своєрідним компасом, за яким суб'єкт пізнання торує свій шлях, дозволяє уникати помилок”¹².

Кожний метод - безумовно важливий і необхідний. Однак не слід вдаватись до крайнощів: а) “методологічний негативізм” - недооцінювати метод і методологічні проблеми, вважаючи їх незначною справою, яка “відволікає” від справжньої роботи, справжньої науки тощо; б) “методологічну ейфорію” - перебільшувати значення методу, вважаючи його більш важливим, ніж той предмет, до якого його застосовують, перетворювати метод у щось на зразок “універсальної відмички” до всього і вся, у простий і доступний “інструмент” наукового відкриття. Справа в тому, що “... ні один методологічний підхід не може виключити, наприклад, ризику зайти в безвихідь під час наукового дослідження”¹³.

Водночас слід мати на увазі, що при всіх відмінностях жорсткої межі між емпіричним і теоретичним пізнанням не існує. Емпіричне дослідження, хоч орієнтоване на фіксацію явищ і базується в основному на чуттєвій пізнавальній діяльності, постійно виходить на рівень сутності, оскільки воно має цілеспрямований характер, а його результати в умовній формі включають і теоретичне пізнання.

У теоретичному дослідженні, де в основному використовується здатність суб'єкта до абстрактного мислення, будь-яке поняття асоціюється з певною сукупністю сприйнять і наочних образів. Тобто емпіричне пізнання теоретично навантажене, а будь-яка абстрактна теорія має емпіричну інтерпретацію.

¹² Кохановский В.П. Философия и методология науки. С. 168.

¹³ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. - М., 1986. - С. 86.

2.5. Основні методи емпіричного дослідження

Основними методами емпіричного дослідження є спостереження, вимірювання і експеримент. Спостереження лежить в основі всіх інших емпіричних методів пізнання, адже воно є найелементарнішим серед них. І вимірювання, і експеримент включають у себе спостереження, але останнє може здійснюватись і без цих інших методів. У науці спостереження використовується для отримання емпіричної інформації стосовно області, що досліджується, але переважно - для перевірки і обґрунтування істинності емпіричних суджень.

Спостереження - це цілеспрямоване вивчення предметів, що спирається на такі чуттєві властивості людини, як відчуття, сприйняття, уявлення предметів і явищ дійсності з метою їх пізнання. У процесі спостереження вона отримує знання про зовнішні сторони і властивості об'єкта. Пізнавальним результатом спостереження є опис мовними засобами предметів і явищ, відповідні схеми, таблиці, графіки, рисунки, діаграми.

Структурними елементами спостереження є сам суб'єкт, об'єкт, умови за яких відбувається процес, а також необхідні засоби - прилади, установки, вимірювальні інструменти. При зовнішній, позірній пасивності в спостереженні повною мірою реалізується активний характер людського пізнання, який проявляється в цілеспрямованості, конкретності і вибірковості спостереження. Значною мірою така вибірковість зумовлена наявністю певних теоретичних переконань дослідника, так званої наукової картини світу¹⁴, яку він поділяє, як правило, з іншими дослідниками. Тому до вищезгаданих чотирьох складових спостереження варто додати систему

¹⁴ Див., наприклад: *Хайдеггер М.* Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. - М.: Прогресс, 1986. - С. 93-118. (З приводу філософського обґрунтування цієї позиції); *Койре А.* Очерки истории философской мысли. - М.: Прогресс, 1985. - 288 с. (Стосовно прикладів з історії науки). Сучасний стан розробки цієї проблеми див.: *Степин В.С.* Теоретическое знание. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. - С. 185-292, 295-312, 641-702.

знання, спираючись на яку формулюється мета спостереження, а також піддаються інтерпретації його результати. При цьому також фіксуються явища, які не були охоплені початковою настановою, які можуть не “вписуватись” в існуючу картину світу і які в остаточному підсумку можуть стати основою виявлення нових головних фактів і, врешті-решт, нової наукової картини світу.

Усі компоненти акту спостереження слід враховувати при повідомленні результатів спостереження для того, щоб його міг повторити будь-який спостерігач. Вимога повторюваності наукового спостереження іншими дослідниками пов’язується з такою вимогою до наукового спостереження, як його обов’язкова *інтерсуб’єктивність*. Остання передбачає, що “спостереження може повторити кожний спостерігач з однаковим результатом”¹⁵. Це, звичайно, не гарантує нам того, що не будуть помилятися всі спостерігачі (якщо, наприклад, усі вони будуть поділяти хибні теоретичні засновки), але, безумовно, вбереже нас від помилок того чи іншого конкретного спостерігача. Результати спостережень учених однієї наукової епохи можуть бути виправлені чи навіть відхилені вченими іншої епохи. Це зумовлено тим, що результат будь-якого спостереження неявно спирається на певні гносеологічні і конкретно-наукові засновки, які можуть бути подолані і змінені наступними поколіннями вчених. Отже, результат спостереження завжди містить елемент суб’єктивності, але в межах певної наукової епохи характерна для неї інтерсуб’єктивність спостереження свідчить про відносну об’єктивність даного спостереження - а саме його об’єктивність для даної епохи.

Отже, активність спостереження проявляється також у його теоретичній зумовленості, доборі та конструюванні відповідного інструментарію, відборі засобів опису результатів. Класичним прикладом тут є діяльність Г. Галілея, який для спостереження небесних явищ побудував телескоп, що зумовило значний прогрес у збиранні фактичного матеріалу

¹⁵ Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология: Учеб. пособ. - М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. - С. 144.

в цій галузі. Цей аспект спостереження яскраво ілюструє теза: “Вчений дивиться очима, але бачить головою”. Так, пересічна людина і спеціаліст з певної галузі, дивлячись на один і той же предмет спостерігають різні речі.

Особливо наочним значення наукового інструментарію для спостереження відіграє в ситуації *непрямого* спостереження. Адже далеко не завжди можливо спостерігати об’єкт наукового дослідження - чи йдеться про будову атома, чи про соціальні процеси, що мають масовий характер (наприклад, зростання чи спад виробництва в масштабах країни). Про властивості таких об’єктів лише на основі їх взаємодії з іншими об’єктами, які доступні для прямого спостереження. Непряме спостереження спирається на припущення про наявність певного закономірного зв’язку між властивостями та проявами цих властивостей, що безпосередньо спостерігаються, містить логічний висновок про властивості неспостережуваного об’єкта на основі спостережуваного ефекту його дії. В сучасній науці непрямі спостереження відіграють усе більшу роль мірою поширення сфери наукового дослідження. Це стосується, зокрема, суспільних наук, адже їх об’єкт - суспільство - ускладнюється все швидше, що призводить до збільшення складової опосередкованої взаємодії між людьми в суспільному житті. Відомий німецький соціолог Георг Зіммель вивів закон ускладнення соціального життя, поглиблення його інтелектуальності залежно від зростання соціальної групи (передусім - суспільства): “Розширення групи веде до реалізації просторового аспекту асоціації, що, у свою чергу, веде (відповідно до процесів розвитку психіки) до появи здатності абстрагування; збільшення кількості індивідів у групі, що супроводжується її диференціацією, породжує розумову здатність до асоціацій”¹⁶.

Опосередкована взаємодія може бути предметом лише непрямого спостереження, хоча її прояви безпосередньо спостерігаються. Так, наприклад, кожен із нас користувався грошима, але ніхто безпосередньо не спостерігав фінансову си-

¹⁶ История буржуазной социологии XIX - начала XX века. - М.: Наука, 1979. - С. 193-194.

стему як цілісний об'єкт. Тому соціальні науки часто звертаються до непрямого спостереження. Видатний французький соціолог Е. Дюркгейм взагалі вважав, що соціальні факти не підлягають прямому спостереженню і в соціології вбачав інструмент їх непрямого спостереження і виявлення.

Спостереження вважають різновидом наукової практики і воно передбачає матеріальну діяльність. Його специфіка, однак, полягає в тому, що спостереження не включає в себе безпосередній фізичний вплив на об'єкт спостереження (або цей вплив можна ігнорувати).

Вимірювання - процес представлення властивостей реальних об'єктів у вигляді числової величини. Найбільш загальним визначенням величини можна вважати все те, що може бути більше чи менше, або ж все те, що може бути притаманним об'єкту більшою чи меншою мірою. Числова величина - та, що може бути виражена числом. Отже, вимірювання є встановленням числового співвідношення між властивостями об'єктів.

Вимірювання - новий щабель у розвитку емпіричного пізнання. Перехід від спостереження до вимірювання вимагає нових приладів та інструментарію, а також нових понять і припущень. Результати спостережень, звичайно, виражають за допомогою якісних і порівняльних понять. Якісні поняття - такі як "гарячий", "жовтий", "великий" - позначають певні класи, і, надаючи предмету певної властивості, ми тим самим включаємо його до певного класу. Починаючи дослідження нової області, ми передусім формулюємо якісні поняття, за допомогою яких класифікуємо предмети області дослідження, виходячи зі спостережень.

За допомогою порівняльних понять ми виражаємо порівняльну інтенсивність певної властивості. Так вибудовуються певні послідовності класів відповідно до ступеня виявленої предметами інтенсивності певної властивості.

Кількісні поняття виражають числовий ступінь інтенсивності певної властивості. За їх допомогою ступеням інтенсивності досліджуваної властивості приписуються певні числа, чим досягається можливість вимірювати цю властивість.

Для того, щоб приписувані властивостям числа не були довільними, необхідно дотримуватись єдиних *правил вимірювання*. Виконання цих правил забезпечує інтерсуб'єктивну значущість результатів вимірювання. Нехай Q позначає певний ступінь вимірюваної властивості, U - одиницю вимірювання і q - числове значення вимірюваної величини. Тоді результат вимірювання можна виразити як $Q=qU$. Це рівняння називають “основним рівнянням вимірювання”. Для того, щоб відповідно до цього рівняння приписати певне числове значення вимірюваній величині, слід керуватися наступними правилами:

1. *Правило еквівалентності*: якщо фізичні значення вимірюваних величин рівні, рівними мають бути і їх числові вирази: якщо $Q_1=Q_2$, то $q_1U=q_2U$.
2. Якщо фізичне значення однієї величини менше (більше) фізичного значення іншої величини, то числовий вираз першої має бути меншим (більшим), ніж числовий вираз другої: якщо $Q_1<Q_2$, то $q_1U<q_2U$ (якщо $Q_1>Q_2$, то $q_1U>q_2U$).
3. *Правило адитивності* (адитивність, від лат.addere - додавати, “поняття, за допомогою якого позначають дещо сумарне, що не утворює органічної цілісності”¹⁷): числовий вираз суми двох фізичних значень деякої величини має дорівнювати сумі числових значень цієї величини: $qU (Q_1+Q_2)=q_1U+q_2U$. Знаки “+”, “=”, “>”, “<”, які використовують для позначення відношень між певними фізичними властивостями Q різних предметів вимірювання, не тотожні арифметичним знакам і операціям. Так, наприклад, не завжди поєднання двох фізичних тіл веде до суми інтенсивності їх властивостей: сума двох тіл веде до відповідної суми їх мас ($2\text{ кг}+3\text{ кг}=5\text{ кг}$), тоді як поєднання двох тіл з різними температурами не веде до суми їх загальної температури (тіло 50° C + тіло 20° C не дорівнює температурі

¹⁷ Аддитивность // Новейший философский словарь. - Минск, Издатель В.М.Скакун, 1998. - С. 9.

двох тіл 70°C). Отже, існують величини, які не підлягають правилу адитивності, - “неадитивні величини”. Наявність неадитивних величин нагадує, зокрема, про залежність застосування наших пізнавальних засобів від властивостей самих предметів.

4. *Правило одиниці вимірювання*: необхідно обрати певне тіло або легко відтворюваний природний процес і визначити одиницю вимірювання за допомогою цього тіла або процесу. Наприклад, для визначення шкали вимірювання температури беруть дві точки зміни фізичного стану води - точку її замерзання та точку її кипіння і ділять проміжок між ними на визначену кількість частин - 100, отримуючи тим самим те, що ми знаємо як 1°C . Хоча одиниці вимірювання обираються довільно, однак на їх вибір накладаються певні обмеження. Тіло або процес, обрані як одиниці вимірювання, мають зберігати незмінними свої розміри, форму, періодичність тощо, тобто свої параметри вимірювання. Слід зауважити, що в природних умовах це дуже малоймовірно, тому точність одиниць вимірювання залежить від ретельності самого дослідника.

Можна зробити загальний висновок, що в процедурах вимірювання однаково важливими є як врахування специфічних властивостей предметів дослідження, так і врахування всіх можливих засобів для вимірювання, якими володіє дослідник. Це знайшло вираження у відомому прислів'ї: “Сім раз відмір, один раз відріж”.

Експеримент (лат. *experimentum* - спроба, досвід) як базисний метод емпіричного стану наукового пізнання включає в себе елементи спостереження, але не тотожний йому. Цей метод передбачає вивчення явищ у точно фіксованих умовах їх перебігу, які можуть відтворюватись і контролюватись суб'єктом. Із становленням експерименту суб'єкт перетворюється із спостерігача в дослідника. Експеримент є безпосереднім впливом на об'єкт або навколишні умови з метою його пізнання¹⁸.

¹⁸ Эксперимент // Новейший философский словарь. С. 838.

Експеримент має низку переваг перед спостереженням.

У ході експерименту явище може багаторазово відтворюватись за бажанням суб'єкта:

- в умовах експерименту можна виявити такі властивості явищ, які не можна спостерігати в природних умовах;
- він дає змогу вивчити явище в “чистому вигляді”, ізолювавши його від сторонніх впливів;
- експеримент відкриває широкий простір для використання різних приладів, установок і пристроїв.

Експеримент є сполучною ланкою між емпіричним і теоретичним рівнями дослідження. Він завжди опосередковується попереднім теоретичним знанням, оскільки планується на основі відповідних теоретичних знань і має за мету підтвердження або спростування наукових теорій чи гіпотез. Результатом експерименту є встановлення фактів і виявлення емпіричних закономірностей, які потребують подальшої інтерпретації. Умовно експерименти поділяють на “пошукові”, орієнтовані на здобуття нової інформації, та “перевірочні”, ті, що покликані підтвердити або спростувати певну теорію або гіпотезу.

Поєднання теоретичного і емпіричного рівня знання в експерименті наочно представлено в ході розгортання його стадій. Можна виокремити наступні основні стадії проведення експерименту:

1. Формулювання запитання, на яке ми повинні отримати відповідь у результаті експерименту, в теоретичних термінах, які позначають абстрактні, ідеалізовані об'єкти, величини.
2. Вибір емпіричної інтерпретації теоретичних величин, що робить експеримент принципово можливим, надає йому емпіричного смислу. Ми знаходимо емпіричні відповідники теоретичних об'єктів, що дає змогу безпосередньо спостерігати за дією об'єкта і змінами досліджуваних величин і вимірювати їх.

3. Вибір умов проведення експерименту та приладів, які ми використовуємо. Основним завданням на цій стадії є виключення всіх сторонніх ефектів, які виникають у процесі експерименту. Сторонніми називають ефекти, які не пов'язані з досліджуваними величинами, і можуть не лише заважати спостереженню останніх, але й впливати на них, що не дозволить з певністю відносити результати експерименту до наслідків дії саме цього об'єкта, а не іншого, пов'язувати зміни досліджуваних величин саме з нашим контрольованим впливом, а не іншими чинниками.
4. Вплив на об'єкт, спостереження його змін і вимір контрольованих (досліджуваних) величин. Ця стадія є вирішальною, найважливішою, всі попередні є лише підготовчими. Саме на цій стадії ми отримуємо результат експерименту, який у подальшому буде пояснюватись.
5. Обробка отриманих даних, їх інтерпретація, теоретичне осмислення і введення в науковий обіг. Саме на цій стадії незалежно від успіху експерименту ми отримуємо наукове знання і з цієї точки зору можемо говорити, що: "Негативний результат - теж результат".

Експеримент є невідокремлюваним від теорії, по суті, на кожній стадії його проведення. Особливо яскраво це простежується в такому специфічному виді експерименту, як експеримент мислення, тобто уявне проведення операцій з уявними об'єктами. Взагалі будь-який експеримент, очевидно, спочатку, під час його задуму і осмислювання, планування виступає як експеримент мислення. Останній дозволяє нам "працювати" з ідеальними умовами, ідеальними об'єктами та ідеальними приладами. Уже потім ми шукаємо, підбираємо або створюємо реальні умови, об'єкти або прилади, які максимально відповідали б ідеальним. Разом з тим очевидно, що лише деякі експерименти можуть задовольняти нас лише як експерименти мислення - у реальному житті ці експерименти коригуються часом досить суттєво

матеріальними обставинами. Маркс любив повторювати приклад, який наводив ще Кант про відмінність між уявними десятьма талерами та реальними десятьма талерами.

В умовах сучасної науково-технічної революції роль експерименту істотно зростає.

2.6. Мета і результати експериментального дослідження

Мета дослідження на емпіричному рівні полягає в отриманні інформації про об'єкт і структуруванні її в певну систему, що й здійснює суб'єкт. Наприклад, у суб'єкта є інформація про деякий об'єкт: інформація 01, 02, 03, 04 (див. рис 3А, 3Б). Щоб отримати нову інформацію 05 про об'єкт, йому потрібно знову звернутись до об'єкта і дослідити його. І в цьому полягає найбільш істотна відмінність емпіричного дослідження від теоретичного. Може виникнути ситуація, коли для отримання нової інформації про об'єкт, наприклад 06 чи 07, суб'єкт не має можливості за певних умов, не наражаючись на небезпеку для власного існування, звертатися безпосередньо до об'єкта, наприклад ядерного чи хімічного. Але таку інформацію можна отримати, безпосередньо до об'єкта не звертаючись, певним чином структурувавши вже відому інформацію 01, 02, 03, 04, 05 про нього. Це, звичайно, непросто, оскільки треба знати:

- 1) **принципи**, за якими отримана максимально можлива для теоретичного дослідження інформація 01, 02, 03, 04;
- 2) **правила** виконання операцій з отриманою раніше інформацією;
- 3) **закони**, згідно з якими необхідно побудувати систему знань про об'єкт;
- 4) **категорії** цієї системи, завдяки яким можна простежити логіку розвитку такої системи.

Отже, можна проводити дослідження **на емпіричному рівні**, контактуючи безпосередньо з об'єктом, і **на теоретичному рівні** без такого контакту, попередньо аналізуючи інформацію про нього, яка вже отримана шляхом вивчення результатів попередніх досліджень членів соціальної групи. Як правило, останній тип дослідження і називають експериментом мислення. Якщо інформація про об'єкт: 01, 02, 03, 04, 05 була здобута ціною величезного напруження розумових і фізичних сил і втрат людства в процесі його генезису, то інформацію 06 і 07 можна отримати іншим шляхом, не завдаючи клопоту суб'єкту емпіричних досліджень. Особливо це важливо в соціології, коли ми, наприклад, не завжди маємо можливість (фінансову чи фізичну) провести опитування великої групи людей і формуємо репрезентативну групу (вибірку), результати опитування якої поширюються на всю велику групу (генеральну сукупність). Для цього треба знати певні принципи, правила і закони організації роботи як з отриманою зараз, так і зі здобутою раніше інформацією, а крім того - знання історії людства, історії культури, наявність широкого практичного досвіду.

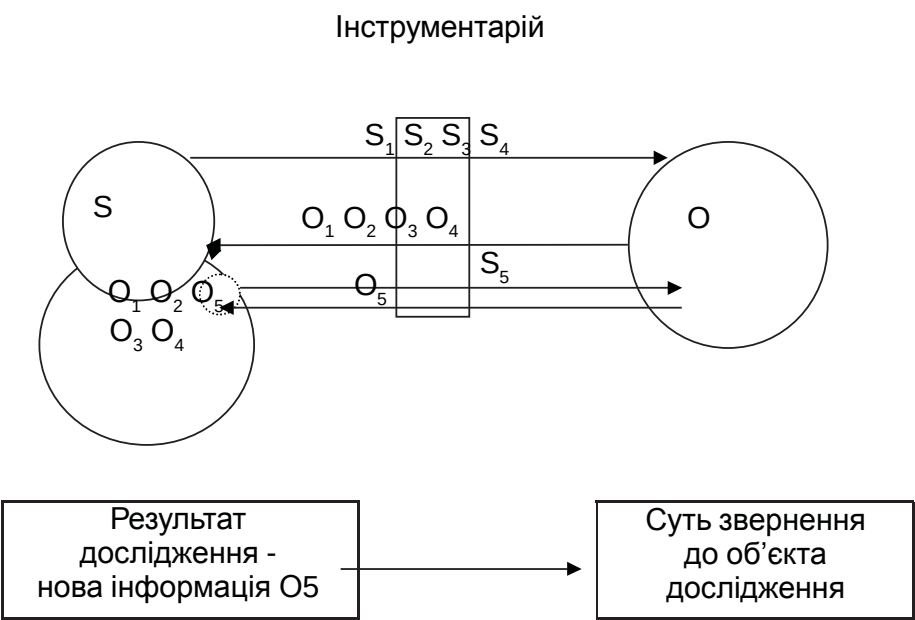

Рис. 3А

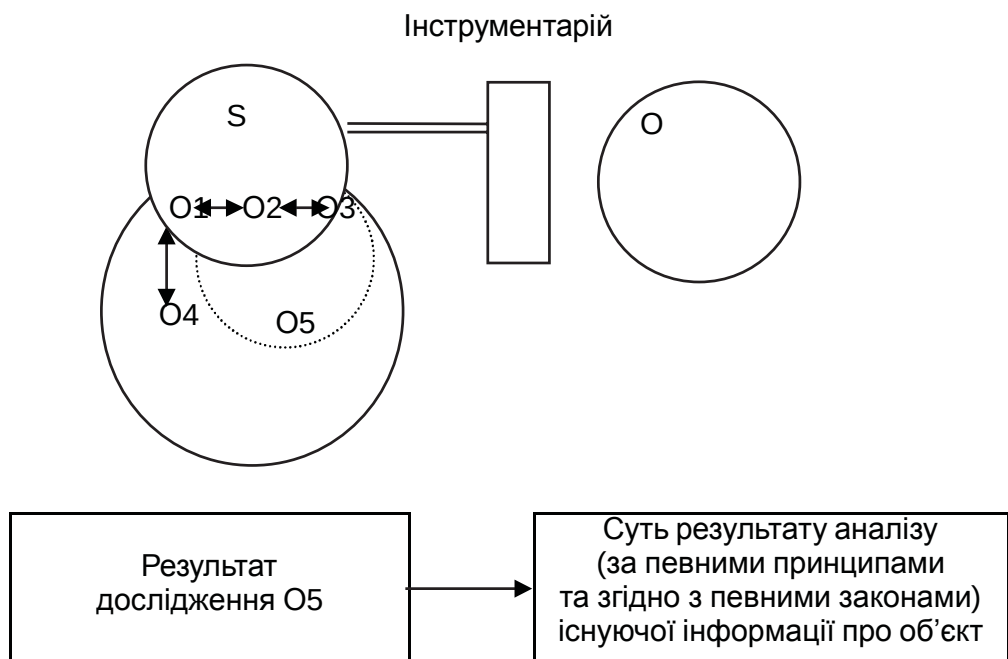

Рис. 3Б

Теоретичний рівень дослідження як потреба виникає на певному етапі розвитку людства при дослідженні конкретних об'єктів. Наприклад, у Стародавній Греції вчені змогли досягнути складні проблеми будови речовини, походження життя тощо. Візьмемо хоча б атомарну теорію, яка в основних рисах представлена вже у вченнях давньогрецьких філософів Анаксагора (з його вченням про гомеомерії як “насінення речей” - про подібні часточки, з яких складаються речі) і Демокріта (який власне і запропонував сам термін “атом” - “неподільний”, остаточно визначивши атомарну модель будови фізичних тіл). І дійсно, їхні геніальні здогадки послугували в XVII, XVIII, XIX століттях тим підґрунтям, на якому дослідники зуміли побудувати систему правил і принципів теоретичного дослідження, зробили видатні відкриття в різних галузях науки. Хоча, хто знає, скільки спостережень ще не знайшли свого належного теоретичного обґрунтування. До того ж, кожна теорія, перш ніж виникнути, мала довгу передісторію емпіричних спостережень, які залишалися маргінальними, непояснюваними.

Отже, головною метою пізнання є встановлення істини, тобто досягнення правильного відображення у свідомості суб'єкта дійсного стану об'єкта. На противагу ідеалізму, який зводить істину до інтуїтивності, самоочевидності відчуттів чи позалюдського буття ідеальних сутностей, діалектичний матеріалізм розглядає істину як збіг пізнавальних образів з об'єктом.

Істина існує як система інформації (а не інформація розрізнена, нехай навіть і вірогідна), а дослідити об'єкт означає представити його теоретичну (логічну) реконструкцію у вигляді системи. Для того, щоб будувати систему знань про об'єкт, потрібно керуватися певними принципами, до яких ми і звернемось. У подальшому, враховуючи призначення посібника, розглядається процес дослідження передусім соціальних об'єктів.

Запитання для самоконтролю

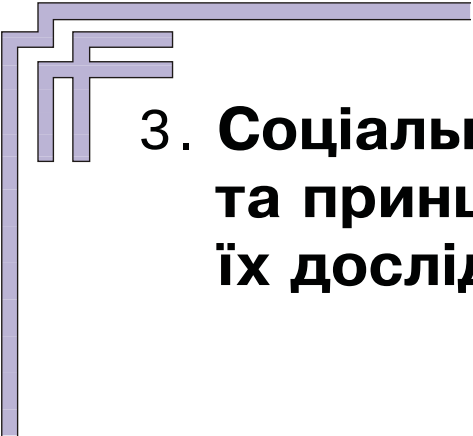
1. В чому полягає природа пізнання?
2. Що таке знання?
3. Назвіть основні умови (фактори) пізнання.
4. Що таке дослідження?
5. Які рівні розвитку матеріального світу Ви можете назвати?
6. У чому полягає специфіка взаємодії соціального суб'єкта з навколишнім середовищем у процесі пізнання?
7. Які основні антропологічні особливості, що визначають процес пізнання, Ви можете назвати?
8. Що таке “позиціональність” як характеристика живих істот?
9. У чому полягає ексцентричність поведінки людини і які наслідки для пізнання вона дає?

10. Що таке розвантаження і яка роль науки в повсякденному житті людини з цього випливає?
11. Які два основних періоди взаємодії соціальних груп з навколишнім середовищем Ви можете назвати?
12. Які етапи дослідження Ви можете назвати?
13. Які основні рівні дослідження і як вони співвідносяться?
14. Що таке метод дослідження?
15. Які основні методи дослідження Ви знаєте?
16. Які методи відносять до емпіричного рівня дослідження?
17. Що таке спостереження як метод емпіричного дослідження?
18. Що таке вимірювання як метод емпіричного дослідження?
19. Що таке експеримент як метод емпіричного дослідження?
20. Чи можливе пізнання об'єкта без прямого контакту з ним?
21. Що потрібно знати для того, щоб отримати інформацію про об'єкт без прямого контакту з ним?
22. Яка мета емпіричних методів дослідження?
23. Чи завжди збігаються мета і результат емпіричних методів дослідження і чому?

Завдання для самостійної роботи

1. Докладно з'ясуйте, що може виступати в ролі інструментарію в ході дослідження.
2. Розгляньте антропологічну концепцію М. Шелера та її роль для теорії пізнання.
3. Розгляньте антропологічну концепцію Г. Плеснера та її роль для теорії пізнання.

4. Розгляньте антропологічну концепцію А. Гелена та її роль для теорії пізнання.
5. Розгляньте антропологічну концепцію марксизму та її роль для теорії пізнання.
6. Виявіть усі можливі методи, задіяні під час емпіричного пізнання.
7. Складіть перелік загальнонаукових методів пізнання.

3. Соціальні об'єкти та принципи їх дослідження

3.1. Принципи аналізу соціальних об'єктів

Виділяють 4 принципи аналізу соціальних об'єктів:

- принцип сходження від абстрактного до конкретного;
- принцип збігу початку дослідження та його результату і принцип розвитку;
- принцип збігу логічного та історичного в дослідженні об'єкта;
- принцип збігу законів розвитку об'єкта і законів його пізнання.

3.2. Принцип сходження від абстрактного до конкретного

При дослідженні будь-якого об'єкта - чи то системи оподаткування, чи фінансової системи України, чи соціальної структури або системи державного управління - слід керуватися принципом сходження від абстрактного до конкретного. Його суть полягає в переході від абстрактного до конкретного знання. У загальній формі принцип сформулював Г.В.Ф. Гегель, давши йому ідеалістичне тлумачення. Класичним прикладом діалектико-матеріалістичного тлума-

чення і застосування цього принципу в науковому пізнанні є “Капітал” К. Маркса¹. Конкретне в дійсності є вихідним пунктом живого споглядання, яке ще не дає знання сутності об’єкта. Для проникнення в сутність необхідно звернутися до абстрактного мислення, яке розділяє цілісний об’єкт на окремі абстракції, внаслідок чого досягається глибоке знання окремих його сторін і властивостей. Маркс переконливо доводить необхідність такого підходу при вивченні соціальних об’єктів: “Видається правильним починати з реального і конкретного, з дійсних передумов, отже, наприклад у політичній економії, з населення, яке є основа і суб’єкт усього суспільного процесу виробництва. Однак під час ближчого розгляду це виявляється помилковим. Населення - це абстракція, якщо я залишу осторонь, наприклад, класи, які його складають. Ці класи знову ж таки пустий звук, якщо я не знаю основ, на яких вони ґрунтуються, наприклад, найманої праці, капіталу тощо. Капітал, наприклад, - ніщо без найманої праці, без вартості, грошей, ціни тощо. Отже, якби я почав з населення, тоді це було б хаотичне уявлення про ціле, і лише шляхом більш близьких визначень я аналітично підходив би до все більш і більш простих понять: від конкретного, даного в уявленні, до все більш і більш бідних абстракцій, поки не прийшов би до найпростіших визначень. Звідси довелось би розпочати зворотний шлях, поки я не прийшов би, нарешті, знову до населення, але на цей раз не як до хаотичного уявлення про ціле, а як до багатой сукупності, з численними визначеннями і відношеннями”².

Простежимо тепер за логікою утворення абстрактного і наступним переходом від нього до конкретного в класичному варіанті гегелівської діалектики. Якщо розглядати утворення абстрактного з точки зору окремого індивіда, тоді видається, що “ми починаємо з почуттів і споглядань і що

¹ Див., наприклад: *Ильенков Э.В.* Диалектика абстрактного и конкретного в “Капитале” Маркса. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - 286 с.; *Мареев С.Н.* Диалектика логического и исторического и конкретный историзм К. Маркса. - М.: Наука, 1984. - С.14-36.

² *Маркс К. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т. 12. - М.: Госполитиздат, 1958. - С. 726.*

розсудок з усієї їх багатоманітності видобуває певну всезагальність чи щось абстрактне...”³. Це абстрактне незаслужено називають поняттям: “...В наш час *ніякому* поняттю не доводилось так жорстоко страждати, як самому поняттю поняття, само по собі взятому. Адже під поняттям звичайно розуміють певну абстрактну визначеність і однобічність уявлення чи розсудочного мислення, за допомогою якої, зрозуміло, не може бути мислено усвідомлена ані цілісність істини, ані конкретна за своєю природою краса”⁴.

Відтворення конкретного в мисленні є рухом від простих до більш складних і діалектично суперечливих визначень. Конкретне в мисленні виступає як результат синтезу багатьох визначень, як цілісне знання сутності об’єкта. Які визначення і в який спосіб синтезуються в понятті? Абстрагування не є довільним вибором однієї з якостей, що сприймаються чуттєво, адже “абстрактне вважається в такому випадку тому менш значущим, ніж конкретне, що з нього, мовляв, випущено так багато вказаного роду матерії. Абстрагування отримує, відповідно до цієї думки, той смисл, що з конкретного вилучається (лише для нашого суб’єктивного вжитку) ту чи іншу ознаку, ...і лише неміч розсудку веде, згідно з цим поглядом, до того, що він неспроможний увібрати в себе все це багатство і доводиться задовольнитися бідною абстракцією”⁵. Навпаки, вважає Гегель, “абстрагуюче мислення має розглядатися не просто як полишення остеронь чуттєвої матерії, яка при цьому не зазнає ніякої шкоди у своїй реальності; воно, швидше, є зняття останньої і зведення її, як простого явища, до істотного, того, що виявляє себе лише в понятті”⁶. Тому абстрактні довільні загальні уявлення відрізняються від абстрактного як поняття, що охоплює необхідне, суттєве в об’єкті. Лише така абстракція може стати основою *системи* знання.

³ Гегель Г.В.Ф. Наука логики // Гегель Г.В.Ф. Соч. - Т. VI. - М.: Соцэкгиз, 1939. - С. 19.

⁴ Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике // Гегель Г.В.Ф. Соч. - Т. XII. - М.: Соцэкгиз, 1938. - С. 95.

⁵ Гегель Г.В.Ф. Наука логики. С. 18.

⁶ Там само.

Інформація про об'єкт складається з багатьох елементів. Візьмемо, наприклад, звичайний стілець. Він дерев'яний, на чотирьох ніжках, з оббивкою певного кольору тощо. Ці ознаки дають інформацію про конкретний стілець, але для визначення цього стільця вони не істотні або найбільш абстрактні. Найбільш абстрактним, а разом з тим для суб'єкта, що досліджує, і найбільш конкретним (оскільки це вже є результат дослідження) у даному випадку є те, що стілець - предмет для сидіння. Якщо з усієї кількості ознак стільця виключити останнє, то в уяві, в логічній, теоретичній конструкції стільця зникає саме поняття стільця. Це буде якийсь предмет з 4 ніжками, що завгодно, але не предмет для сидіння. Ця ознака є головною для визначення поняття стільця.

Інший приклад. Соціальний об'єкт дослідження - державне управління, яке характеризує взаємний зв'язок певним чином організованих соціальних груп, що називаються державною владою, з об'єктом, який є джерелом цієї влади. Державна влада виникає на певному етапі розвитку суспільства і повинна відповідати його потребам. Головною метою зазначеного вище взаємозв'язку є створення умов для нормального функціонування об'єктів, що створили державну владу. Завдання державної влади - не вникати в кожний конкретний елемент механізму там, де вона існує, а створювати нормальні умови для функціонування того об'єкта, що безпосередньо її організував. Ця ознака є суттєвою у визначенні державної влади, найбільш абстрактним поняттям. Вилучення цієї ознаки із знань про державну владу означає зникнення поняття про неї взагалі.

Тому абстрактні загальні уявлення, на думку Гегеля, "стають поняттями лише у тому випадку, коли ми показуємо відносно них, що вони містять у собі різні сторони в єдності, адже ця остання, в самій собі визначена єдність, складає поняття"⁷. Отже, те, від чого ми відволікаємося як від несуттєвого в одному випадку, може виявитись суттєвим у іншому, - якщо буде об'єднувати довкола себе всі інші якості

⁷ Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике. С. 111.

об'єкта. Тому поняття завжди конкретне: “Те, що іноді називають поняттями і навіть визначеними поняттями, наприклад людина, будинок, тварина тощо, є простими визначеннями і абстрактними уявленнями, є абстракціями, які запозичують у понять лише момент всезагальності і втрачають особливе і одиничне; вони, таким чином, не отримують розвитку в напрямі цих моментів і, отже, абстрагуються якраз від поняття”⁸. Отже, поняття якраз і є конкретним - конкретним у мисленні.

Якщо Гегель блискуче показав логіку утворення конкретного в мисленні - поняття “поняття”, то Маркс подає приклад застосування логіки утворення конкретного в мисленні для розуміння логіки існування реальних, матеріальних об'єктів. Таким об'єктом виступає для нього передусім суспільство, а сутнісною абстракцією, яка дозволяє зрозуміти суспільство в його єдності - праця. “Праця, як всезагальна субстанція, як “діяльна форма” виступила не лише у свідомості, але і в реальності як той “вищий реальний рід”, якого не міг розгледіти Аристотель. “Зведення” всіх явищ до “праці взагалі”, як до праці, позбавленої всіх якісних відмінностей, тут уперше стало відбуватися не лише і не стільки в абстрагуючій голові теоретиків, скільки в самій реальності економічних відносин”⁹. Праця взагалі виступає як абстракція *реальна*, яка “в суспільному процесі виробництва здійснюється щодня”¹⁰.

Таким чином, суть першого принципу полягає у знаходженні такої ознаки (визначення) об'єкта, що досліджується, вилучення якого(ої) з системи знань про об'єкт призводить до втрати поняття про нього. ***Таке визначення має статус атрибутивного*** для характеристики даного об'єкта, ***або статус буття, тотожного дійсності*** (Г.В.Ф. Гегель) для групи ознак щодо об'єкта.

⁸ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Ч.1. Логика // Гегель Г.В.Ф. Соч. - Т.1. - М.-Л.: ГИЗ, 1929. - С.271.

⁹ Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в “Капитале” Маркса. - С. 68.

¹⁰ Маркс К. К критике политической экономии. - М.: Госполитиздат, 1953. - С. 15.

3.3. Принцип збігу початку дослідження та його результату і принцип розвитку

Складовим моментом сходження від абстрактного до конкретного як принципу діалектичної логіки є визначення “початку” дослідження, орієнтація на виявлення суттєвих зв’язків між елементами системи, а також протиріч у процесі відтворення в уяві сутності об’єкта. Важливою умовою сходження від абстрактного до конкретного є попереднє уявлення про зовнішні і внутрішні контури об’єкта, його цілісність. Воно ще не є розчленована цілісність, а ціле, яке сприймається в його загальній специфічності.

“Початок” дослідження збігається з результатом остільки, оскільки явище збігається із сутністю. Рух від “початку” до “результату” є систематичним збагаченням “початку” сутнісними характеристиками. Має місце і поступальний, і коловий рух пізнання. Як відзначав Гегель: “...Пізнання ко- титься вперед від змісту до змісту. Передусім цей поступаль- ний рух характеризується тим, що він починається з простих визначеностей і що наступні визначеності стають все *багатшими і конкретнішими*. Адже результат містить у собі початок, і подальший рух цього початку збагатив його (поча- ток) новою визначеністю. *Всезагальне* складає основу; тому поступальний рух не слід розуміти як плин від деякого одного до деякого іншого. ...на кожному щаблі дальшого визначен- ня всезагальне піднімає вище всю вагу свого попереднього змісту і не лише нічого не втрачає внаслідок свого діалек- тичного поступального руху, не лише нічого не залишає позаду себе. Але забирає з собою все здобуте і збагачується і ущільнюється всередині себе”¹¹.

Як стверджував Г.В.Ф. Гегель, істотним для науки є не стільки те, що початком слугує дещо винятково безпосеред- ньо, а те, що все її ціле є у самому собі круговорот, в якому перше стає і останнім, а останнє також і першим. Тому ви-

¹¹ Гегель Г.В.Ф. Наука логіки. С. 315.

дається настільки ж необхідним розглядати як результат те, у що рух повертається назад до початку як у свою основу.

Поступовий рух від того, що становить “початок”, має розглядатися як подальше його визначення, збагачення, так що “початок” продовжує лежати в основі всього наступного і не зникати з нього. Завдяки саме такому поступальному руху “початок” втрачає те, що в ньому є одностороннього внаслідок цієї визначеності, внаслідок того, що він є щось безпосереднє і абстрактне взагалі. “Початок” стає чимось опосередкованим і лінія наукового поступального руху тим самим перетворює себе в коло. Разом з тим виявляється, що те, з чого починають, ще не пізнається на “початку”, оскільки в ньому ще є нерозвинене, беззмістовне, і що лише наука, і притому в усьому її розвитку, є його завершене, змістовне і тільки тепер істинно обгрунтоване пізнання.

Згідно з *принципом збігу “початку” дослідження та його результату і принципу розвитку*, у процесі дослідження об’єкта слід насамперед визначити *не те, яким він повинен бути* (рівень наявного матеріалу на даному етапі пізнання не дає змоги це зробити досліднику), а те, *яким він не повинен бути, яким він не може бути*. Наприклад, якою повинна бути податкова система України? Згідно з вказаними вище принципами слід визначити, якою вона не повинна бути, а саме: вона не повинна бути такою, що призводить до знищення об’єкта оподаткування. Ця ознака є головною для системи оподаткування, а не кількість зібраних податків. Податкова система повинна забезпечувати розвиток виробництва і сфери послуг, забезпечувати розширення бази оподаткування.

Принцип збігу “початку” дослідження та його результату і принципу розвитку означає, що при дослідженні починати треба з реалізації принципу сходження від абстрактного до конкретного, забезпечуючи його подальше заперечення. Саме спрямованість пізнання на протиріччя, на роздвоєння єдиного на суперечливі складові і виявлення зв’язків між ними, на розв’язання протиріч - одна з вимог останнього принципу. Орієнтація дослідження на пошук реальних протиріч об’єкта є рушійною силою розвитку теорії і спосо-

бом виявлення внутрішньої сутності об'єкта, закономірностей і тенденцій його розвитку.

Викладене є квінтесенцією напруженої роботи людської думки, починаючи з античних часів. Найбільш системно принципи теоретичного пізнання визначив Г.В.Ф. Гегель, хоч ще Епікур писав, що головний принцип досягнення успіху в житті - це не отримання задоволення, а відхилення від незадоволення¹².

Древні греки стверджували, що мудрого необхідність веде, а дурного тягне. Людина, на їх думку, яка здатна підкоритися необхідному стану і розвитку речей, досягне успіху в житті. Доля не розділяє людство на щасливих і нещасних. Люди самі вибирають свою долю. Помиляються всі, і всі однаково часто, тому що кожна мить життя - це стикання з новим, з невідомим, непізнаним, стикання, що призводить до змін як наслідок болю та помилок. Щасливі ж ті, стверджували стоїки ("стоїцизм" філософське вчення пізньої античності), що здатні максимально швидко, з найменшими втратами для себе свої ж помилки виправляти та враховувати їх у подальшому житті.

Зазначені принципи мають велике значення для аналізу об'єктивної дійсності. Аналізуючи великий обсяг інформації, потрібно виявити певну кількість фактів про конкретний об'єкт, достатню для реалізації першого принципу - суть визначення атрибутивної інформації про нього, вилучення якої з системи знань про об'єкт означає його зникнення з процесу розумової діяльності. А для цього слід починати не з того, щоб визначити, яким повинен об'єкт бути, з яких елементів він складається, як вони можуть між собою взаємодіяти, а з того, яким він не може не бути.

Основним критерієм того, (згідно з вказаними вище принципами) **брати чи не брати конкретну інформацію для побудови системи знань про об'єкт, є оцінка можливості реалізації згаданих двох принципів.** Якщо відповідна інформаційна вибірка дає результат, що заперечує побудову такої системи,

¹² Див.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. - М.: Мысль, 1979. - 620 с.

то її поки що слід відкласти, а потрібно взяти ту вибірку, яка підтверджує логіку аналізу. Логіка аналізу на цьому етапі дослідження має одну мету: систематизувати знання про об'єкт.

Це означає, що при використанні результатів певних досліджень слід насамперед визначити, чи придатні вони для побудови первісної моделі з інформації про об'єкт, чи ні. Коли з використанням першого і другого принципів первісну елементарну систему знань про об'єкт побудовано, визначено відповідні поняття, встановлено між ними логічний взаємозв'язок, то слід починати роботу щодо забезпечення відповідності цієї системи знань реальному розвитку об'єкта. Зрозуміло, що знання про об'єкт мають бути певним чином структуровані з дотриманням логічної субординації понять. Збільшення кількості інформації про об'єкт матиме наслідком появу нової якості цієї інформації, а саме: свідомого розуміння, чи потрібно систему знань модифікувати і чи буде нова система більш адекватною розвитку об'єкта, що досліджується. Першою метою дослідника має бути структурування своїх знань про об'єкт у логічну систему, яку потім у процесі її розвитку згідно з відповідними законами слід буде заперечувати. Результатом цього заперечення стане побудова нової, більш досконалої системи знань, яка точніше характеризуватиме закони розвитку об'єкта. *Взаємозв'язки між елементами цієї системи можуть бути різними, але закон, за яким будуть поглиблюватися знання про об'єкт, повинен збігатися із законом розвитку самого об'єкта.*

Заперечення як чинник поглиблення знань про об'єкт, які адекватно відповідають його розвитку, є одним із головних принципів методології дослідження. Іншими словами, для побудови логічної реконструкції об'єкта як методу наукового пізнання треба діяти відповідно до **закону активного заперечення**, який в онтології філософії визначається як “заперечення заперечення”.

Щодо формування системи знань про об'єкт **як мети наукової роботи** доцільно дотримуватися такої схеми. Спочатку необхідно на основі опрацювання літературних джерел та результатів соціальних досліджень скласти певне

уявлення про об'єкт пізнання, визначити, яким не повинен бути об'єкт, яким він не може не бути. Потім на цій основі складається система знань про об'єкт і робиться висновок, чи є вона достатньою для подальшого вивчення. Якщо таких знань виявляється замало, то їх необхідно свідомо і цілеспрямовано поповнювати. У результаті накопичується такий обсяг інформації про об'єкт дослідження, який є достатнім для реалізації мети пізнавальної діяльності і вироблення практичних рішень.

3.4. Принцип збігу логічного та історичного в дослідженні об'єкта

У процесі наукового пізнання суб'єкт ставить за мету проникнути в сутність певних об'єктів, з'ясувати закони їхнього функціонування і зміни. Щоб успішно досягти її, необхідно в мисленні відтворити реальний історичний процес його розвитку з усіма особливостями. Цей процес мислення відтворюється в теоретичній формі і системі понять за допомогою логічного методу.

Якщо завданням історичного дослідження є розкриття конкретних умов розвитку об'єктів, то завданням логічного дослідження є розкриття ролі окремих елементів у розвитку цілого. Проблема історичного й логічного є спільною для всіх наук, а діалектичне співвідношення між ними є одним із основних принципів сучасної філософії та методології науки.

Чітко поставив цю проблему й, у певному сенсі, найбільш послідовно вирішив її Г.В.Ф. Гегель. Логічне нерозривно пов'язане з історичним, підпорядковується його головним етапам і водночас слугує завданню дослідження об'єкта. Метод діалектичного пізнання “не є щось відмінне від свого предмета і змісту, адже це саме зміст всередині себе, *діалектика, яку він містить у самому собі*, рухає вперед цей зміст”¹³.

¹³ Гегель Г.В.Ф. Наука логіки: В 3 т. Т.1. - М.: Мысль, 1970. - С. 108.

Те, що цей метод не є формальним, а цілком залежить від предмета дослідження, зовсім не означає, що він не є універсальним.

Цей принцип дає змогу, з одного боку, пізнавати логіку побудови, внутрішню структуру предмета дослідження шляхом вивчення його історії, його розвитку від виникнення цього предмета і до теперішнього його стану. Оскільки ця історія, як правило, виявляється процесом ускладнення внутрішньої структури предмета дослідження, то складне (теперішній стан) ми вивчаємо через пізнання простого (минулі стани, через які послідовно проходив предмет у процесі свого розвитку). Такий рух пізнання вперше був систематично обґрунтований Рене Декартом у його “Правилах для керування розуму”¹⁴. Найважливіші з цих правил наступні (ми подаємо їх під іншими номерами, ніж Декарт, адже всього він називає до 30-ти правил):

1. Усі наші знання поділити на складні, неясні і прості, ясні, самоочевидні. Складні знання поділити на прості. Починати дослідження завжди слід з останніх - найочевидніших.
2. На основі простих знань робити висновки про складні (дедукція).
3. Не пропускати проміжних ланок між простішими і складнішими знаннями (щоб не втратити самоочевидність знань, про які ми робимо висновки).
4. Нумерувати кожен крок дослідження (для більшої ясності і щоб була можливість повернутись до тієї ланки, яка видається недостатньо очевидною).

Гегель, крім розробки самого “механізму” руху від одного положення до іншого через заперечення, додав також до цього алгоритму пізнання твердження, що простішим і очевиднішим є історично перше. До речі, як зазначає В.С. Горський, “Декарт у своєму творі “Світ, або Трактат про світло”, по суті, вперше формулює історичний погляд на Всесвіт у ціло-

¹⁴ *Декарт Р.* Правила для руководства ума // Декарт Р. Соч.: В 2 т. Т.1. - М.: Мысль, 1989. - С. 77-153.

му і сфери буття, які його утворюють. Закладена в трактаті ідея про те, що космологія потребує космогонію, суще - те, що виникло, наявне буття - становлення, дозволяє говорити про Декарта як про мислителя, який уперше (задовго до Канта і Лапласа) сформулював принцип космогонічного історизму...”¹⁵.

Звичайно, слід враховувати дію принципу збігу “початку” дослідження з його результатом: те, що ми у своєму мисленні визначаємо як історично перше, є таким у результаті нашої орієнтації на певний результат. Тут, очевидно, на перший план виступає історичне.

Принцип єдності історичного і логічного, таким чином, дає змогу завдяки знанню логічної структури розвинених історично пізніших об’єктів дослідження пізнавати логічну структуру об’єктів простіших, історично більш пізніх. На прикладі соціальних об’єктів це продемонстрував Маркс: “Буржуазне суспільство є найбільш розвиненою, найбільш багатоманітною історичною організацією виробництва. Тому категорії, що виражають його відношення, розуміння його структури, дають разом з тим можливість зазирнути в структуру і виробничі відносини всіх тих загиблих форм суспільства, з уламків і елементів яких воно було побудовано. Деякі ще не подолані залишки цих уламків і елементів продовжують гібіти всередині буржуазного суспільства, а те, що в попередніх формах суспільства було наявне лише у вигляді натяку, розвилось тут до повного значення тощо. Анатомія людини - ключ до анатомії мавпи”¹⁶. У цьому випадку на перший план виходить логічне.

Єдність історичного і логічного завжди має конкретний характер і залежить від завдань наукового дослідження: в одних випадках на перший план виступає історичне, в других - логічне. Але завжди їх співвідношення підпорядковане вимозі адекватного пізнання об’єкта, що розвивається.

¹⁵ Горский В.С. Историзм как принцип марксистско-ленинской методологии обществензнания // Методологические проблемы общественных наук. - К.: Наук. думка, 1985. - С. 93.

¹⁶ Маркс К. К критике политической экономии. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т. 46. Ч. I. - М.: Госполитиздат. - С. 42.

Якщо атрибутивні поняття визначені і певна інформація про об'єкт уже структурована, то у подальшому *при отриманні інформації про об'єкт слід використовувати лише ту інформацію, що не суперечить уже існуючій структурі*. Зазначений принцип означає, що в процесі вивчення історії розвитку об'єкта потрібно вибрати таку інформацію, яка підтверджує право на існування сформованої структури знань про нього. Істина завжди має суб'єктивно-об'єктивний характер, де зв'язок розвитку об'єкта і розвитку знань суб'єкта про об'єкт і заперечення одного другим є шлях до визначення того, наскільки логічна структура розвитку об'єкта, який досліджується, адекватна його реальному розвитку. Сказане яскраво ілюструє група малюнків Херлуфа Бідструпа (рис.4), де одні й ті ж факти щодо звинуваченого викладають спочатку прокурор, а потім адвокат.

Рис. 4

3.5. Принцип збігу законів розвитку об'єкта і законів пізнання суб'єктом об'єкта

Принцип, за яким розвивається об'єкт, повинен за основними характеристиками збігатися з принципом, за яким розвивається система знань про нього. Не треба, щоб кількість понять, які визначені на першому етапі процесу вивчення об'єкта, точно збігалася з кількістю конкретних фактів, які відомо про об'єкт. Наприклад, понять може бути 5, а фактів 50. Але цікавити повинні саме ці 5. Не треба, щоб логіка зв'язку між поняттями збігалася з логікою зв'язку між елементами об'єкта, що досліджується. *Важливо, щоб закон переходу об'єкта в нову якість збігався з правилом, за яким згідно з принципом активного заперечення будується нова система знань про об'єкт.*

У системі знань про той чи інший об'єкт мають бути виділені основні її елементи - поняття та категорії, які є формою абстрактно-уявного відтворення об'єкта. Оскільки терміни “поняття” та “категорія” будуть широко використовуватися в подальшому викладі, то доцільно дати до них відповідні пояснення.

Однозначне визначення поняття відсутнє. Можна стверджувати, що *поняття - це певним чином адаптована суб'єктом інформація про об'єкт, яка залишається відносно постійною в процесі його досліджень.* Воно є результатом узагальнення предметів деякого класу і уявного виокремлення в мисленні самого цього класу з-поміж інших за певною сукупністю загальних для цих предметів ознак. Один і той же об'єкт може виступати як у формі чуттєвого уявлення, так і у формі поняття. Наприклад, уявлення про студента А, який минулого тижня брав участь у роботі семінару, разом з тим - поняття про нього, що виключає узагальнення про нього в тому ж аспекті протягом семестру чи навчального року.

У поняттях можуть фіксуватися істотні й неістотні ознаки об'єктів, необхідні й випадкові, кількісні та якісні тощо.

За ступенем загальності поняття можуть бути різними - менш загальними, більш загальними, гранично загальними. Зміна понять є результатом зміни знань про дійсність або зміни самої дійсності, що відображається в них. У мові поняття виражається словом (як правило, іменником у називному відмінку, іноді - займенником і прийменником) або словосполученням.

Ознаки, які включають поняття, становлять його зміст, а предмети, ознаки яких відображені у цьому змісті, визначають обсяг поняття. Оскільки поняття мають абстрактний характер, то створюється видимість відходу мислення у них від дійсності. Насправді поняття, відображаючи сутність, поглиблюють знання людини про навколишню дійсність, є засобом пізнання істини.

За відношенням до дійсності, за глибиною її відображення і осмислення поняття можна поділити на чотири класи:

- поняття, що відображають загальне в предметах;
- поняття, що охоплюють істотні ознаки предметів;
- поняття, що розкривають значення предметів;
- поняття-ідеї.

Поняття утворюються різними способами. Серед них - визначення через заперечення. Наприклад, матеріальне тіло - це те, що не є свідомістю, а свідомістю є все те, що не є матерією. Ті поняття, які не можна визначити шляхом підведення під інші, більш широкі поняття, набувають статус категорії даної системи знань про об'єкт. Наприклад, для податкової системи статус категорії мають поняття "податок", "база оподаткування", "платник податку" тощо.

Категорії - це універсальні форми мислення і свідомості, які відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ. У категоріях фіксується найзагальніше в речах, а самі вони є результатом дуже високого рівня абстракції, маючи найвищий рівень відхилення від конкретного. Пізнавальне значення категорій полягає в тому, що вони є способом засвоєння конкретного, і водночас за-

собом пізнання ще не виявлених і не усвідомлених рис, зв'язків і сторін дійсності.

Як універсальні структури свідомості категорії відіграють роль не лише форм пізнання, але й форм самосвідомості і цілепокладання. Структура категорії ускладнюється разом з ускладненням практики і пізнання. Зростає їх кількість, збагачується їх об'єктивний зміст, змінюються логічні й гносеологічні функції: одні категорії висуваються на передній план, інші, навпаки, усуваються.

На відміну від категорій окремих наук, філософські категорії як універсальні форми мислення і ступені пізнання відіграють загальнометодологічну і світоглядну ролі. Найбільший внесок у розробку проблеми категорій зробили Аристотель, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель. Докладніше про це йдеться далі.

3.6. Логічна реконструкція соціального об'єкта

Таким чином, поняття і категорії є основними елементами системи знань про об'єкти. На певному етапі отримання інформації про об'єкт, оформлення її у вигляді понять і категорій встановлення зв'язків між ними в знаннях може виявитися певна кількість понять, існування яких не відповідає вимозі несуперечливості зв'язків між елементами системи знань, так званих “болючих місць”. Останні дають імпульс для подальшого дослідження об'єкта. Якщо з'ясується, що система знань про об'єкт є неповною і непридатною для використання, то потрібно переорганізувати систему взаємозв'язків між поняттями, можливо, доповнивши їх новими поняттями. Наведена схема характеризує цей процес (див. рис. 5).

Система знань про об'єкт зображена у вигляді великого трикутника, який складається з багатьох менших трикутників. За певної кількості таких трикутників виникають інші еле-

менти (вони позначені ромбами), що призводять до руйнування системи. У свою чергу, певна кількість ромбів призводить до зникнення попередньої системи і виникнення нової, але вже не з елементами у вигляді ромбів, а з елементами у формі кола. Це означає, що зміни, які зумовлюють руйнування попередньої системи знань про об'єкт, не будуть мати у своїй внутрішній структурі нічого спільного з новою системою знань про нього. Нова якість - це не те, що було в тому, чого вже не буде (були трикутники, з'являються ромби, а при певній кількості ромбів як нова якість виникає коло).

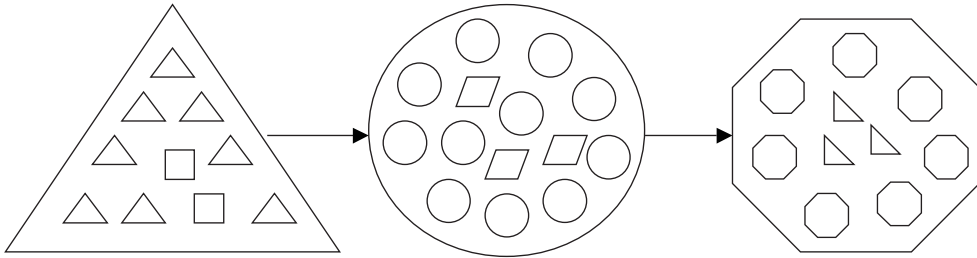

Рис. 5

Для логічної реконструкції об'єктів дослідження використовуються певні принципи, закони і категорії. Як свідчить досвід, тільки за цієї умови можна досягти достатнього ступеня відповідності отриманих результатів природі об'єкта дослідження. Іншими словами, єдиним способом існування істини є система знань, яка складається з певних понять, які є загальними для неї і мають статус категорій.

Для того, щоб кількість фактів, які отримує дослідник про об'єкт, можна було назвати системою знань, необхідно, щоб були визначені принципи її організації. При дослідженні **соціальних об'єктів** керуються 4-ма основними принципами такої організації, про які вже йшлося раніше, а саме:

- **принципом** сходження від абстрактного до конкретного;
- **принципом** збігу початку дослідження і принципу розвитку об'єкта;
- **принципом** збігу логічного та історичного;

- **принципом** збігу законів розвитку об'єкта і законів його пізнання.

Перший принцип передбачає визначення найбільш загального для даного соціального об'єкта поняття, виключення якого з системи знань призводить до зникнення образу самого об'єкта. Процес формування такого поняття характеризує взаємодію суб'єкта з об'єктом дослідження.

Як тільки суб'єкт розпочинає дослідження, то він нічого не знає про об'єкт, крім того, що об'єкт існує як такий. Результатом процесу взаємодії суб'єкта і об'єкта є їхня взаємна зміна. Можна стверджувати, що як наслідок такої зміни суб'єкт сприймає не те, що планувалося дослідити, ***а результатом порушення ним існуючих зв'язків в об'єкті дослідження.***

Приклад: якщо в посудину, наповнену вщерть водою, занурити інший предмет, то вода виливатиметься з неї. Виникає ситуація, яка є результатом втручання суб'єкта в існуючі зв'язки об'єкта і порушення їх. Виливання води при цьому є видимим проявом такого втручання. Таким чином, у даному випадку дослідник не тільки не наблизився, а навпаки віддалився від конкретної мети (потреби) дослідження (пізнання). У результаті взаємодії з об'єктом відбувається опосередкування останнього і зміна самого суб'єкта. Але ця взаємодія зумовлює певну групу детермінованих зв'язків об'єкта дослідження з елементами середовища, в якому він перебуває.

Взаємодію суб'єкта з об'єктом слід розглядати насамперед з точки зору збігу логічного й історичного у розвитку об'єкта. Відомо, що існує суб'єкт, ***суть*** існування якого ***полягає в наявності постійної потреби*** втручання в навколишнє середовище і потреби осмислення результатів такого втручання. Таким об'єктом є людство, яке в процесі своєї діяльності витримує муку пізнання результатів свого втручання в довкілля і залишається самим собою, не зникаючи як суб'єкт. В історії цивілізації слід виділити моменти організації людства в певну систему, яка дала можливість йому витримувати муку пізнання самого себе, тобто пізнання суб'єктом себе як об'єкта.

Таким чином, необхідно, використовуючи основні принципи організації системи знань про соціальні об'єкти, дослідити, як людство в процесі своєї життєдіяльності витримує муку такого пізнання, визначити логіку та закон цього витримування.

Згідно з четвертим принципом закон дослідження об'єкта повинен збігатися із законом розвитку самого об'єкта, тобто у даному випадку - людства. Потрібно проаналізувати, як людству вдається методом спроб, помилок, через зникнення певних соціальних груп і суб'єктів забезпечувати власний розвиток, а потім визначити, в чому, власне, полягає суть такого розвитку. Остання полягає в досягненні максимального збігу законів аналізу людством навколишнього середовища і себе самого із законами, за якими вони обоє існують. Якщо закони існування навколишнього середовища і людства мають загальний, всеосяжний характер, то і закон розвитку суб'єкта, що пізнає, повинен збігатися із законом розвитку об'єкта пізнання.

Пізнання загального як цілісного можливе, якщо об'єкт дослідження, його закони розвитку мають тенденцію до формування суб'єкта як цілісної системи. При цьому метод дослідження повинен відповідати природі предмета. Загальна тенденція розвитку людства якраз і полягає у формуванні його як певної цілісності. Існує цікавий парадокс: термін “комунізм” і К. Маркс, і Г.В.Ф. Гегель вживали тільки в конкретному значенні. Комунізм як поняття характеризує певний стан розвитку суспільства, за якого воно максимально відповідає своїм завданням, забезпечує адекватне дослідження навколишнього світу, має місце цілісність (відсутність класового, соціального, національного розподілу людства) як сприятлива передумова досягнення конкретної мети. “Все” (загальні закони взаємодії людства з навколишнім середовищем і з самим собою) слід пізнавати “всім”. У такому контексті комунізм є лише поняттям у системі логічної реконструкції онтологічних (тобто таких, що стосуються буття) та гносеологічних теорій розвитку цивілізації.

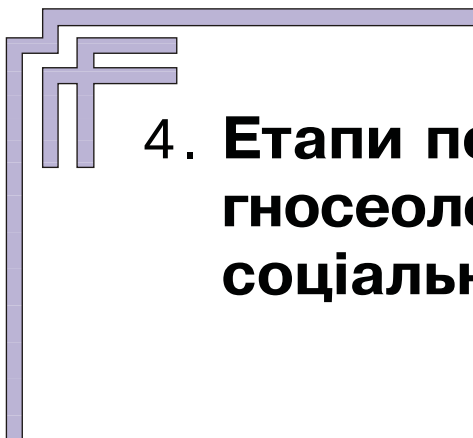
Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні принципи аналізу соціальних об'єктів.
2. У чому полягає сутність принципу сходження від абстрактного до конкретного?
3. Чи кожна абстракція є поняттям?
4. Що таке конкретне в мисленні?
5. Що є атрибутивним для визначення об'єкта дослідження?
6. У чому полягає сутність принципу збігу початку дослідження та його результату і принципу розвитку?
7. Обґрунтуйте можливість збігу поступального і колового руху в розвитку знання?
8. Яким повинен бути принцип відбору першого визначення об'єкта дослідження?
9. Яку роль відіграє заперечення в ході пізнання?
10. Якою є загальна схема формування системи знань про об'єкт?
11. У чому полягає сутність принципу збігу логічного та історичного в дослідженні об'єкта?
12. Який алгоритм дослідження запропонував Декарт?
13. У чому відмінність діалектичного методу дослідження від запропонованого Декартом?
14. Який смисл має "анатомічна формула", запропонована Марксом?
15. У чому полягає сутність принципу збігу законів розвитку об'єкта і законів його пізнання?
16. Дайте визначення поняття.
17. Назвіть основні класи понять за їх відношенням до дійсності, за глибиною її відображення і осмислення.
18. Дайте загальне визначення категорій.
19. Що є основними елементами системи знань про об'єкт?
20. Чи змінюються в процесі взаємодії суб'єкт і об'єкт?
21. У чому полягає суть розвитку людства з точки зору теорії пізнання?

22. Яке значення відіграє комунізм як поняття у системі логічної реконструкції онтологічних та гносеологічних теорій розвитку цивілізації?

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте спільне і відмінне в розумінні принципу сходження від абстрактного до конкретного у Гегеля і Маркса.
2. Доведіть взаємодоповнюваність сходження від конкретного до абстрактного зі сходженням від абстрактного до конкретного.
3. З'ясуйте специфіку визначення “поняття” Гегеля.
4. З'ясуйте спільне і відмінне в розумінні принципу збігу початку дослідження та його результату і принципу розвитку в Гегеля і Маркса.
5. Дослідіть концепцію Епікура щодо принципу відхилення від незадоволення.
6. Визначте основні положення принципу заперечення заперечення у Канта, Фіхте, Шелінга і Гегеля.
7. З'ясуйте спільне і відмінне у розумінні принципу збігу логічного і історичного у Гегеля і Маркса.
8. Проаналізуйте працю Декарта “Правила для керування розуму”.
9. З'ясуйте спільне і відмінне у розумінні принципу збігу законів розвитку об'єкта і законів його пізнання у Гегеля і у Маркса.
10. Проаналізуйте поняття “комунізм” у праці Маркса “Філософсько-економічні рукописи 1844 року”.

4. Етапи побудови гносеологічної реконструкції соціальних об'єктів

4.1. Основні етапи гносеологічної реконструкції

Наступним кроком дослідження після побудови логічної реконструкції соціального об'єкта *є побудова його гносеологічної реконструкції*. Першим етапом побудови такої реконструкції є отримання інформації як шляхом логічної обробки текстів, які були написані щодо об'єкта дослідження протягом існування людства, так і шляхом проведення конкретних, передусім - емпіричних досліджень згідно з правилами і принципами спеціальної науки - соціології.

Тексти, що стосуються об'єкта дослідження, аналізуються згідно з вимогами *герменевтики - вчення про закономірності аналізу раніше отриманої інформації про об'єкт дослідження*. У вузькому значенні слова її розуміють як тлумачення текстів. Під текстом у широкому значенні розуміють будь-яку інформацію. Наприклад, у монографії “От наукоучения к логике культуры”, відомий спеціаліст у галузі герменевтичних досліджень В.С. Біблер визначає, що текстом може бути музичний твір, картина, інформація з комп'ютера, схеми¹. Завдання герменевтики - виділити з інформації, яку отримав попередній дослідник про той чи інший об'єкт,

¹ Див.: Библер В.С. От наукоучения - к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. - М.: Политиздат, 1990. - С. 281 и дальше.

об'єктивний компонент, не обтяжений результатами суб'єктивного сприйняття, тобто отримати інформацію у так званому "очищеному" вигляді, виділивши при цьому суб'єктивну складову тексту або, іншими словами, національне, статеве, географічне, геополітичне опосередкування об'єктивного змісту тексту, що досліджується. Така робота має проводитись цілеспрямовано відповідно до заздалегідь складеного плану.

З масиву отриманої первісної інформації потім слід відібрати лише ту, яка підтверджує першу, ще не зовсім повну структуру знань про об'єкт, логічну реконструкцію об'єкта з перспективою її подальшого удосконалення на основі свідомого застосування положень теорії пізнання.

Другий етап побудови гносеологічної реконструкції об'єкта полягає у переведенні отриманої про нього інформації на рівень фактів, зокрема фактів соціальних.

Отримання **фактів** - це проміжний етап побудови системи знань про об'єкт. З точки зору представників російської школи методів наукового пізнання "социальный факт как всякий способ действия, устоявшийся или нет, способный оказывать на индивидов внешнее принуждение или, иначе, распространенный на всем протяжении данного общества, имеющий в то же время свое собственное существование независимо от его индивидуальных проявлений"².

На нашу думку, таке визначення факту наводиться без урахування вимог реалізації принципів відповідності буття до визначеності, як того вимагає діалектична логіка.

Тому згідно з вимогами вищеназваних принципів до соціального факту можна віднести інформацію, що має такі ознаки:

- вона при певній кількості звертань до об'єкта, суб'єкта повинна бути адекватною;
- при зверненні до об'єкта через рівні проміжки часу вона повинна повторюватися;

² Рузавин Г.И. Методология научного исследования. - М.: ЮНИТИ, 1999. - С. 242.

- інформація має характеристику незмінності при зверненні до об'єкта кількох суб'єктів за однаковими правилами;
- умови та характер взаємодії суб'єктів з об'єктом є ідентичними за суттю.

Таким чином, фактом можна назвати перевірену інформацію, яка характеризується тотожністю результатів при зверненні до одного і того ж об'єкта як одного, так і кількох суб'єктів за умови використання ними однакових правил звернення.

Наявність зазначених ознак інформації для надання їй статусу фактів є лише необхідною, але не достатньою умовою побудови гносеологічної реконструкції об'єкта. Слід пам'ятати, що “факти культури і історії розглядаються незамкненими”³, отже без урахування позицій усіх зацікавлених соціальних груп факт не може вважатися повноцінним, нехай навіть він буде спиратись на правильну інформацію: ця інформація буде неповною.

Наступним кроком є оцінка, якою мірою отримані факти придатні для побудови гносеологічної реконструкції об'єкта. Факти повинні давати досліднику реальну можливість побудувати централізовану систему знань про об'єкт, в якій вони набувають статусу понять, слугують інструментарієм, користуючись яким і враховуючи специфіку якого суб'єкт взаємодіє з об'єктом.

4.2. Специфіка визначення наукових фактів

Наукові факти не зводяться, таким чином, до даних чуттєвого досвіду. Не зводяться вони, однак, і до конструювання суб'єктом пізнання певних теоретичних схем. Часто дослідники схильні явно або неявно визнавати фактами лише

³ Факт // Новейший философский словарь. С. 745.

явища матеріального світу, принижуючи значення теорії і розглядаючи її, по суті, лише як своєрідний додаток, надбудову до цих фактів. Така позиція отримала назву *фактуалізм*. Не рідко схиляються до позиції, що наукова теорія є неспростовною, факти, що їй суперечать фактами не визнаються, справжніми фактами є лише ті, теоретичне “навантаження” яких чітко з’ясовано. Отже, з цієї точки зору існують, а точніше співіснують, лише різні теорії, кожна з яких самодостатня і не може бути спростованою на основі фактів, адже вона сама їх продукує. Факти, створені однією теорією, за самим своїм походженням не “вписуються” в іншу. Ця позиція отримала назву *теоретизм*.

Перша позиція схильна розглядати розвиток науки лише як накопичення фактів, що підлягають різноманітним поясненням, що отримало назву кумулятивної теорії розвитку науки. Друга заперечує наявність такого розвитку, фіксуючи лише виникнення нових теорій без їх порівняння і з’ясування їх спорідненості. Очевидно, що обидві позиції призводять до збіднення теоретичного пізнання, приниження ролі системного пізнання і як наслідок - до втрати всебічного і конкретного відтворення матеріальної дійсності. Водночас кожна з цих позицій містить своє раціональне зерно, яке варто виокремити і включити в адекватне, системне розуміння наукового факту.

Якщо в основі чуттєвого досвіду знаходиться певна наукова картина світу, яка орієнтує нас на відбір тієї інформації, яку ми вважаємо фактами, то ця картина світу виникає не лише як продукт суб’єктивної здатності уявлення конкретного вченого, а й під тиском групи фактів емпіричного походження, обійти які дослідник не в змозі. Тому теорія неодноразово перевіряється, причому не одним дослідником, а групою вчених, іншими незалежними від цієї групи дослідниками (своєрідними “рецензентами”), не за допомогою одного типу експерименту, а за допомогою кількох різнорідних експериментів, які покликані з різних позицій “випробувати” теорію. Очевидно, що наукові факти мають складну структуру, вони не є ані виключно лише елементом

матеріальної реальності, ані виключно лише положеннями, реченнями певної наукової теорії. І перше, і друге є складовими факту як складного структурного утворення.

Науковий факт завжди має наступні складові:

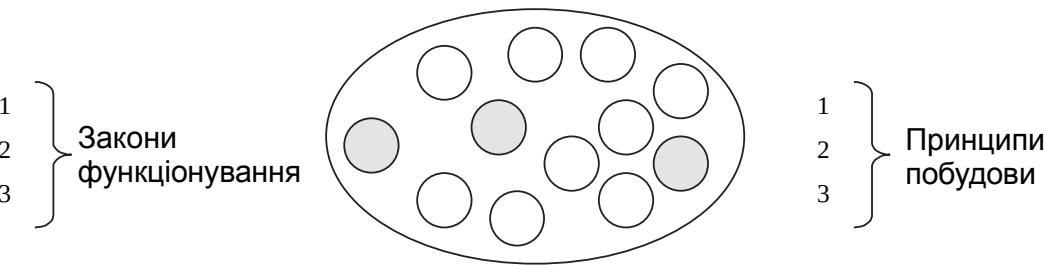
1. **Лінгвістична** складова. (Не слід забувати, що різні мови пропонують різні засоби виразу чуттєвого досвіду. Наприклад, у мові ескімосів немає слова “сніг”, але існує близько 50 слів-визначень для різного стану снігу. Мова може відтворити лише деякі відтінки кольору, звуку, дотику, інших чуттєвих даних.)
2. **Перцептивна** складова. (Будь-який факт пов’язаний зі сприйняттям (перцепцією) елементів реального світу за допомогою людських органів відчуття, досвіду. Навіть під час використання різного матеріального чи ідеального інструментарію ми завжди спираємося на зовнішній або внутрішній досвід, спостереження.)
3. **Матеріально-практична** складова. (Використання спеціальних інструментів і приборів, наявність сукупності практичних навичок дії з цими приборами, нарешті, спеціальних технік спостереження, тобто вміння використовувати свої власні органи чуття, - все це також є необхідною складовою факту, без урахування якої наше знання про факт було б неповним.)

Таким чином, інформація, яка отримується в результаті опрацювання текстових джерел та соціологічних досліджень, може набувати статусу фактів, які у подальшому при певних спеціальних операціях, у свою чергу, набувають статус понять. Логіка наукового пізнання з необхідністю вимагає подальшого продовження таких операцій з фактами, що стосуються об’єкта дослідження. Висновки щодо об’єкта дослідження, які зроблені лише на етапі отримання певної кількості фактів про нього не є достовірним знанням (див. рис. 6).

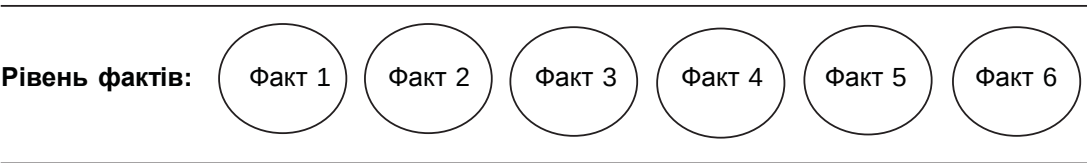
Приклад висновків, зроблених на підставі аналізу отриманих фактів *без подальшого переведення їх за допомогою певних операцій на рівень системи понять як теорії, що слугує*

інструментарієм дослідження об'єкта, де сам процес такого дослідження опосередковується специфікою інструментарію.

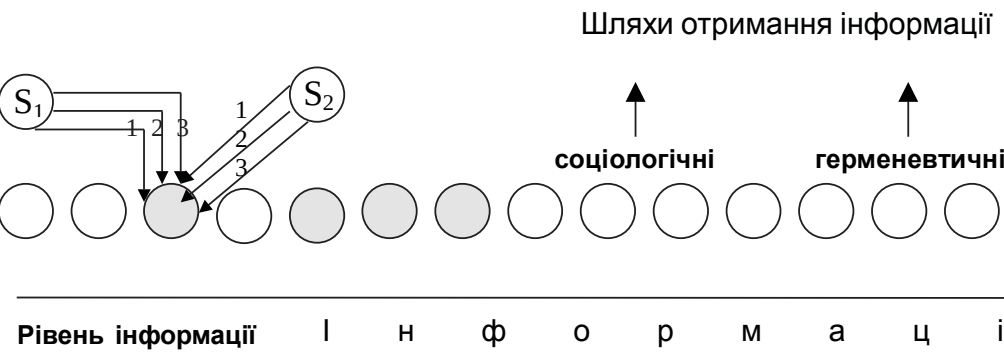
Серед російського і не тільки російського загалу доволі поширена думка, що за більш ніж 70-річний період існування СРСР однією з головних причин низького рівня життя російського народу (ця думка із задоволенням подається як факт російськими соціалістами, комуністами та націоналістами) була неправильна політика використання природних ресурсів.

Логічна реконструкція об'єкта

Висновок: інформація має статус факту за умови тотожності результатів взаємодії S_1 та S_2 при неодноразовому зверненні до об'єкта (1,2,3) при застосуванні ідентичного інструментарію.

Відбір з масиву інформації лише в тій частині, в якій відібрана інформація підтверджує існування логічної реконструкції об'єкта.

Рис. 6

Російська Федерація (РФ) у складі СРСР видобувала газ і нафту, транспортувала їх за кордон, мала великі надходження в іноземній валюті, але ці кошти витрачалися на підтримання рівня життя в інших республіках колишнього СРСР, (Україну до уваги не беруть), а також на фінансування різних програм країн так званого соціалістичного табору та країн, що розвиваються. Це перша група фактів у системі аргументації.

Але вже дев'ять років Російська Федерація існує як незалежна держава, і рівень видобутку та продажу газу і нафти не зменшився, а навпаки, збільшився. При цьому рівень життя в Російській Федерації (за деяким винятком) знизився порівняно з періодом перебування у складі Радянського Союзу. Це друга група фактів у системі аргументації.

На підставі цих фактів робиться висновок: соціалізм як економічний та політичний лад є більш ефективний, ніж існуючий зараз так званий ринковий капіталізм у Російській Федерації, тому що при соціалізмі навіть за умови забезпечення нею валютними ресурсами інших республік колишнього СРСР, а також країн соціалістичного табору та країн, що розвиваються, їй вистачало ресурсів, для підтримання нормального (з точки зору соціалістів та комуністів) рівня життя своїх громадян. Логічно робиться ще один висновок: якщо Російська Федерація введе необхідні складові соціалістичного способу планування, складові політичної системи соціалізму, то за наявності існуючих природних багатств рівень життя її громадян зросте пропорційно обсягу нафтофінансування республік колишнього СРСР та країн соціалістичного табору і країн, що розвиваються.

Таким чином, самі лише факти, які не піддавались впливу певних організованих і послідовних операцій, не є тим матеріалом, на підставі якого можна робити правильні висновки щодо об'єкта, який досліджується.

4.3. Використання фактів для гносеологічної реконструкції

Для визначення характеру і послідовності операцій з отриманими щодо об'єкта фактами, суб'єкту необхідно:

- згідно із законами діалектичної логіки (закони переходу кількісних змін у якісні, єдності і відторгнення протилежностей, заперечення заперечення) визначити головне поняття, що є атрибутивним для наявної системи знань про об'єкт (остання має відповідати вже існуючій інформації про нього);
- забезпечити заперечення цього поняття;
- структурувати отриману нову інформацію у деяку елементарну систему, призначення якої - дати уможливлення, з певною мірою наближення картину об'єкта з метою її подальшого активного заперечення.

Важливо зрозуміти, яким чином утворюються основні складові елементи системи знань про об'єкт - поняття, і в який спосіб отримана про об'єкт інформація набуває статусу поняття. Вивчення закономірностей такого перетворення інформації про об'єкт дослідження є предметом гносеології або теорії пізнання, єдність якої з діалектикою та логікою становить один з фундаментальних принципів теорії та методології науки.

У теорії пізнання розглядають два основних шляхи отримання інформації для наступного переведення її на рівень факту.

Перший - через *дослідження суб'єктом об'єкта*. Це можуть бути споглядання, науковий чи соціальний експеримент, які становлять рівень емпіричного звернення. У суспільстві існують певні групи людей, для яких проведення досліджень є предметом їхньої професійної діяльності. *Наука, яка вивчає систему отримання інформації про соціальні об'єкти шляхом споглядання чи експерименту і переведення її на рівень фактів, називається соціологією.* Ця наука має власні принципи, а саме: принципи несуперечливості інформації,

збігу, коригування суб'єктивної ролі суб'єкта в процесі дослідження тощо. Отримана в результаті соціологічних досліджень інформація ретельно аналізується.

Другий шлях отримання інформації більш складний, але набагато ефективніший з точки зору отримання результатів, що підтверджують систему знань про об'єкт. *Це - звернення до результатів раніше проведених досліджень* або до *герменевтичних джерел*, що містять існуючі теорії, точки зору стосовно об'єкта дослідження.

Для того, щоб проаналізувати суб'єктивну складову в отриманій інформації і перевести останню на рівень факту при вивченні тексту, потрібно до нього застосувати основні принципи діалектичної логіки, а потім визначити, яке поняття має статус буття безпосередньо для дослідника, результати дослідження якого вивчаються. Крім того, важливо визначити характер активного заперечення цього поняття самим дослідником, ознайомившись з його біографією, оскільки немає біографії вчень без біографії вчених⁴. Після цього робиться остаточний висновок щодо відповідності результатів дослідження критерію переведення інформації на рівень факту (див. рис. 7).

Коли кількість фактів, які отримані для підтвердження системи знань про об'єкт, досягне певної величини, у дослідника з'являється **формальна** можливість їх систематизувати для подальшого пізнання об'єкта.

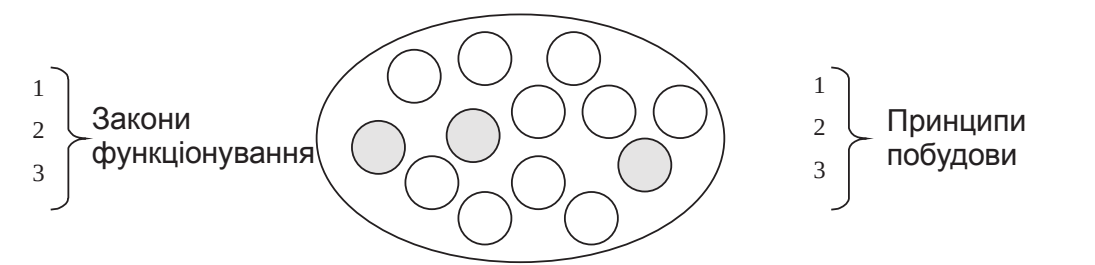
Прийнято вважати, *що в основі* міркувань щодо способів використання наявного у дослідника **масиву фактів** для побудови гносеологічної реконструкції об'єкта лежить **інтуїція** (від лат. *intueri* - пильно, уважно дивитись). Однозначного визначення поняття "інтуїції" в науці не існує⁵.

Етимологічний, тобто пов'язаний з походженням слова, зміст його вербальної (словесної) форми вказує на напрямок, в якому повинен рухатись дослідник при визначенні

⁴ Див., напр.: Горский В.С. Историко-философское толкование текста. - К.: Наук. думка, 1981. - С. 72 і далі.

⁵ Див., напр.: Интуиция // Новейший философский словарь. С. 273.

поняття “інтуїція” (“*eingefühlung*” (нім.); “вчуття”, “вчування” (укр.); “вчувствование” (рос.)

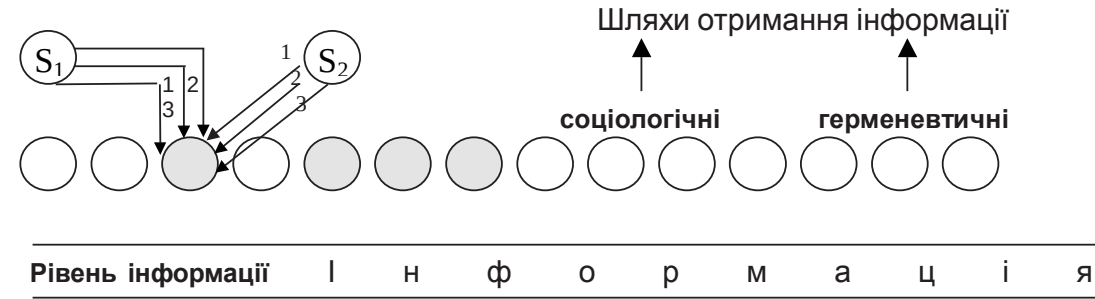

Логічна реконструкція об’єкта

Збудована як результат втілення ідеї структура заперечує логіку внутрішньої структури логічної реконструкції.

Рівень ідеї	Асоціативні ряди				Приклади	
Відбір з масиву фактів лише тих, що свідчать на користь логічних рішень.						
Рівень фактів:	Факт 1	Факт 2	Факт 3	Факт 4	Факт 5	Факт 6

Висновок: інформація має статус факту за умови тотожності результатів взаємодії S_1 та S_2 при неодноразовому зверненні до об’єкта (1,2,3) при застосуванні ідентичного інструментарію.

Відбір з масиву інформації лише в тій частині, в якій відібрана інформація підтверджує існування логічної реконструкції об’єкта.

Рис. 7

Автором такого підходу до визначення поняття є давньогрецький філософ Платон. Така, тобто вербальна форма визначення поняття, є найбільш можливою, оскільки реально

впливає на зміст процесу розумової діяльності суб'єкта пізнання.

Як специфічний феномен пізнання, поняття “інтуїції” є, власне кажучи, багатозначним. Під *інтуїцією* розуміють, зокрема, здатність осягнення істини через чуттєве споглядання чи умогляд без обґрунтування її за допомогою доказів. Основні характеристики інтуїції при дослідженні: безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів отримання нового знання. Через інтуїцію здійснюється перехід від поступових кількісних змін у процесі пошуку рішення конкретної проблеми до кінцевого результату. Цей перехід потрібно розглядати з точки зору закону переходу кількісних змін у якісні як стрибок у пізнанні, підготовлений усім його попереднім розвитком.

Інтуїція як певний вид, як складова почуття, і абстрактного мислення, властива, хоч і різною мірою, всім людям. Навколо питання про тлумачення інтуїції завжди точилася боротьба між матеріалізмом й ідеалізмом. Ідеалізм містифікував інтуїтивні моменти у світосприйманні, пов'язуючи їх з особливою здатністю до найвищого одкровення, що стало причиною її релігійної інтерпретації. Діалектичний матеріалізм відкидає містичні тлумачення інтуїції і дає їй раціональне тлумачення.

Німецький філософ Ф.В.Й. Шеллінг стверджував, що в теорії пізнання основним елементом, який формує структуру знань суб'єкта про об'єкт, є поняття творчості. Творчість тут розглядається не як малювання чи написання художніх творів, а як *деякий специфічний, тільки людському суспільству притаманний спосіб ставлення до дійсності*, що призводить до стану, який Ф.В.Й. Шеллінг називає “Insait” (нім.) - “осаяння” (укр.), “озарение” (рос.).

У сучасній філософській літературі творчість визначається як продуктивна людська діяльність, що породжує якісно нові матеріальні і духовні цінності суспільного значення⁶. Творчість неоднорідна. Її види відповідають видам

⁶ Див.: Творчество // Новейший философский словарь. С. 701.

практичної і духовної діяльності людини: виробничо-технічної, наукової, політичної, художньої, релігійної тощо.

Філософія вивчає світоглядний бік творчості, проблеми гносеологічного і загальнометодичного характеру, спираючись на результати інших наук і узагальнюючи їх. Існує тісна взаємодія творчості і пізнання. Якщо процес пізнання - це поняття, що характеризує перехід від абстрактного до конкретного в мисленні, з'ясування сутності і особливостей розвитку об'єкта, то творчість завжди пов'язана з формоутворенням, виходом за межі даного, збагаченням буття новими предметами і духовними цінностями, яких раніше не було. Пізнання здійснюється з допомогою і на основі творчості, яке, у свою чергу, базується на минулому практичному і духовно-теоретичному досвіді людства.

Саме результатом творчості є формування суб'єктом з певної кількості розрізнених фактів первісної внутрішньоорганізованої системи знань про об'єкт. Способом формування такої системи знань є розумова діяльність суб'єкта як дослідника, яка полягає у створенні *певного асоціативного ряду*.

Приклад. У 1987 р. перед суспільством колишнього СРСР постала об'єктивна потреба реформування економіки. З цією метою були введені договірні ціни. Чи правильним було таке рішення? Для гносеологічного аналізу розглянемо такий асоціативний ряд фактів: криза виробництва, падіння продуктивності праці, зниження національного доходу, втрата авторитету на міжнародних ринках. Результат: необхідність ринкових реформ, введення однієї з складових ринку - вільного ціноутворення. Чи правильним було таке рішення в 1987 році? Для дослідника, що володіє методами гносеології, з огляду на необхідність побудови асоціативного ряду, для формування ідеї відповіді на питання, яке постало при вирішенні існуючої у 1987 р. проблеми, є доречним порівняння суспільства з хворою на запалення легенів людиною.

Якщо людина захворіла, то саме хвороба є результатом відсутності комплексу певних процедур, що загартовують організм.

Введення механізмів ринкової економіки в кінці 80-х у СРСР можна порівняти з такими діями щодо хворої на запалення легенів людини: застосування комплексу загартовування, обтирання снігом, купання взимку в ополонці, заняття інтенсивними фізичними вправами. Такі дії щодо хворого призведуть тільки до летального результату.

Якщо як посилку судження прийняти той факт, що наприкінці 80-х років радянське суспільство - надзвичайно хворе суспільство, то для лікування його, як і для лікування хворої людини, потрібен комплекс спеціальних дій, пов'язаних з системним, строго визначеним за кількістю, термінами і якістю прийняття ліків, згідно з визначеною методикою лікуванням.

Побудова даного асоціативного ряду спрямовує процес розумової діяльності дослідника на формування уявлення щодо того, яким не може бути процес реформування суспільства. Хворе суспільство потребує лікування, а не застосування процесу загартовування, яке набуває не на один і не на два роки форму "вільного" обігу долара на території СРСР (а потім України), відкриття митних кордонів і, як наслідок, заповнення дешевими, неякісними товарами іноземного виробництва ринку пострадянського простору, супроводжується витратою накопичених грошових коштів і, головне, - втратою основною масою населення довіри до держави.

Отже, для лікування як суспільства, так і (згідно з даними асоціативного ряду) хворої людини необхідні:

- коректні методики лікування;
- відповідні ліки та обладнання;
- *професіонали* (і це головне), які здатні адаптувати методики, правильно застосовувати лікарські препарати, тобто *потрібні професіонали, а не народні цілителі*.

4.4. Ідея як структурування групи фактів

Таким чином, побудова певного асоціативного ряду на основі прикладів дає вказівку на ідею⁷ (від грецьк. *idea* - вигляд, образ, начало) структурування існуючої в дослідника групи фактів. **Ідея** - це форма наукового пізнання, з'ясування певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу з метою його перетворення. За своєю логічною формою ідея є різновидом поняття, зміст якого поєднує в собі як об'єктивне знання про дійсність, так і суб'єктивну мету її перетворення. Особливістю ідеї є здатність виявляти найістотніші риси і закони об'єктивних процесів і створювати цілісний образ предмета у пізнанні або творчості. Вона органічно поєднує в собі теоретичні й практичні аспекти відношення до світу.

На противагу ідеалізму, який вбачає в ідеї духовну першооснову речей, діалектичний матеріалізм стверджує вторинність ідей, їхню зумовленість об'єктивною дійсністю та суспільною практикою. Ідеї як випереджаюче відображення дійсності виконують конструктивну функцію систематизації і цілеспрямовання знань і уявлень у всіх свідомо організованих сферах творчості і суспільного життя.

Коли **ідея** щодо структурування групи фактів реалізована, то перед дослідником з необхідністю постає завдання забезпечення ***відповідності існуючої на даному етапі гносеологічної реконструкції логічній реконструкції для підтвердження правомірності існування структури, для якої здійснена вибірка інформації і подальша організація її групи фактів.***

Таким чином, не існує іншого способу визначити, як систематизувати факти для підтвердження первісної логічної реконструкції знань про об'єкт, крім наведення прикладів та побудови асоціативних рядів. Постійна робота з отриманими фактами, формування власних ідей є однією зі сходин-

⁷ Див., напр.: Идея // Новейший философский словарь. С. 257.

нок на шляху до пізнання об'єкта, до вироблення у дослідника **здатності ці** ідеї генерувати з метою систематизації конкретного матеріалу про об'єкт для його наукового або логічного дослідження.

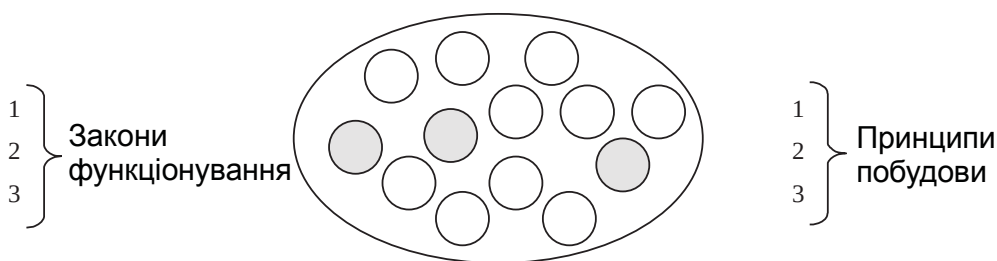
Приклад. Найменш небезпечний водій той, який водить автомобіль перші три місяці. Він думає про те, де знаходяться гальма, де кермо, акселератор. Для нього головне - акуратно зрушити автомобіль і перемістити його в інше місце. Коли людина виконує відповідні дії автоматично і не думає, якою ногою натиснути на гальма, якою на акселератор, коли вона відчуває швидкість, кермо, то вона вважає, що стала вже водієм. Однак практика свідчить, що людина, яка водить автомобіль перший рік, здатна лише перемістити його з пункту "А" в пункт "Б" і не більше.

Справжнім водієм вона стає лише тоді, коли здатна не тільки швидко зреагувати на ситуацію, яка виникла, а **передбачити її**. Оскільки коли автомобіль рухається з швидкістю 100 км за годину, він проходить майже 28 м за секунду. Якою б не була реакція водія, вчасно зреагувати на раптову зміну ситуації, яка вже сталася, він не зможе. Тому справжній водій - це той, що проїхав сотні тисяч кілометрів за певних умов - взимку і влітку, різними дорогами, в місті і поза ним, за кордоном і в Україні, в якого вже виробився певний асоціативний ряд щодо можливих ситуацій. Іноді така людина вже сама не усвідомлює, чому вона натискає на гальма до раптової появи пішохода перед автомобілем. Справа в тому, що колись на рівні підсвідомості у подібній ситуації вже аналізувалися елементи його поведінки (два дерева, за якими не видно перехрестя, поруч населений пункт, зараз 7 годин вечора, п'ятниця, кінець тижня і можлива поява нетверезих пішоходів...). Тільки **досвід дає можливість передбачити** на рівні асоціативного ряду те, що необхідно для дослідника. Висунення певної ідеї щодо обробки і використання отриманих фактів означає перехід на другий рівень дослідження. Слід пам'ятати, що **асоціативний ряд не повинен бути основою для наступних логічних операцій щодо об'єктів, які дослі-**

джуються. Він лише сприяє формуванню правильного напрямку розумової діяльності.

Французький філософ, один із основоположників позитивізму, Огюст Конт при дослідженні суспільних процесів використав теорію Ч. Дарвіна про походження видів. Він стверджував, що в суспільстві виживає той, хто найбільше пристосований до того чи іншого соціального стану і має здатність до активного розвитку. Взявши за основу теорію Ч. Дарвіна, він переніс певний асоціативний ряд на людське суспільство. Приклад, хоч і є головною ланкою асоціативного ряду, що допомагає визначити напрямок подальшої роботи з отриманою інформацією, водночас не є інструментарієм, за допомогою якого вивчають об'єкт або впливають на нього. Коли в процесі дослідження з'ясовано, що добрані раніше *факти не відповідають завданню побудови логічної реконструкції об'єкта*, їх слід певним чином *трансформувати*, залучивши для цього нові факти та *виключивши* з них складову суб'єктивного впливу попереднього дослідника. Якщо спочатку відкинути складову суб'єктивного впливу попереднього дослідника (що є одним із головних завдань герменевтики), то скоріш за все дослідника спіткає невдача. Якщо це зробити в процесі подальшого аналізу, шляхом побудови гносеологічної реконструкції об'єкта, *то сам* об'єкт, що досліджується, у процесі такого дослідження з необхідністю сформує в дослідника здатність визначити ступінь суб'єктивного впливу попереднього дослідника - автора тексту - на процес дослідження (див. розд. 5).

Усвідомлення невідповідності отриманих фактів первісно поставленому завданню підтвердження проведеної логічної реконструкції об'єкта має наслідком появу проблеми. Остання виникає незалежно від бажання дослідника і специфіки об'єкта (див. рис. 8).

Логічна реконструкція об'єкта
Гносеологічна реконструкція об'єкта

Р	Е	З	У	Л	Ь	Т	А	Т
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Рівень гіпотези	Метод моделювання	Варифікація моделей
------------------------	--------------------------	---------------------

Р	Е	З	У	Л	Ь	Т	А	Т
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Рівень проблеми	Метод аналогії	Аберация Екстраполяція
------------------------	-----------------------	---------------------------

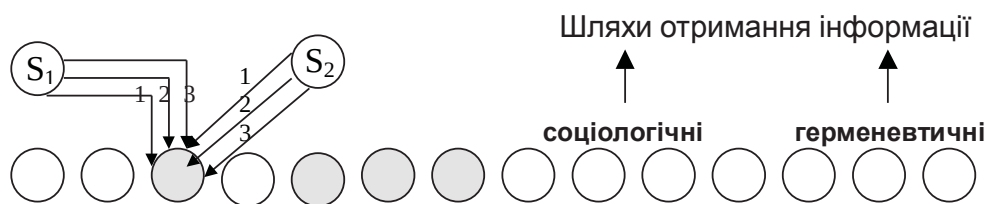
Збудована як результат втілення ідеї структура заперечує логіку внутрішньої структури логічної реконструкції.

Рівень ідеї	Асоціативні ряди	Приклади
--------------------	-------------------------	----------

Відбір з масиву фактів лише тих, що свідчать на користь логічних рішень.

Висновок: інформація має статус факту за умови тотожності результатів взаємодії S_1 та S_2 при неодноразовому зверненні до об'єкта (1,2,3) при застосуванні ідентичного інструментарію.

Рівень інформації	І	н	ф	о	р	м	а	ц	і	я
-------------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Відбір з масиву інформації лише в тій частині, в якій відібрана інформація підтверджує існування логічної реконструкції об'єкта.

Рис. 8

4.5. Визначення основної проблеми дослідження

Проблема (від грецьк. - задача, утруднення) є формою і засобом наукового пізнання, які включають у себе два змістовних елементи: знання про незнання і передбачення можливого відкриття. Постановка проблеми - це вихід зі сфери вже вивченого у сферу того, що ще належить вивчити. При вирішенні проблеми може не бути заданого методу, його знаходять у процесі роботи⁸. Проблема як знання про незнання свідчить про обмеженість пізнавальних і практичних можливостей суб'єкта на певному етапі. Розвиток пізнання можна представити як нескінченний ланцюг переходів від постановок все нових і нових проблем до їхнього вирішення. Ейнштейн писав: “Формулювання проблеми часто більш істотне, ніж її вирішення, яке може бути лише справою математичного чи експериментального мистецтва. Постановка нових питань, розвиток нових можливостей, розгляд старих проблем під новим кутом зору вимагають творчої уяви і відображають дійсний успіх у науці”⁹.

Вирішення проблеми досягається застосуванням методу подальшої систематизації фактів із використанням аналогій. **Аналогія** (від грецьк. - відповідність, подібність, схожість) означає умовивід, в якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість їх за іншими ознаками¹⁰. В умовиводах за аналогією знання, набуте при вивченні деякого об'єкта, переноситься на інший, менш доступний для дослідження. Правильність умовиводів щодо конкретних об'єктів виявляється подальшими дослідженнями і перевіркою.

Аналогія означає аналіз інших об'єктів, рівень розвитку і специфіка яких збігаються з рівнем розвитку і специфікою даного об'єкта дослідження. Цим сутність поняття “аналогія”

⁸ Див. також.: Проблема // Новейший философский словарь. С. 546-547.

⁹ Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. - М., 1965. - С. 78.

¹⁰ Див., також: Аналогия // Новейший философский словарь. С. 26.

відрізняється від поняття прикладу, який використовується для формування ідеї чи асоціативного ряду.

Коли проблема незбігу структури отриманих фактів з логічною реконструкцією об'єкта, який досліджується, *сформульована, то згідно з положеннями гносеології слід проаналізувати аналогічні за складністю об'єкти*. Якщо дослідника цікавить фінансова система України, і не викликає заперечень той факт, що *фінанси* суть певний *інструмент впливу на загальний стан економіки*, то *неправильно* буде аналізувати, як застосовуються *інструменти*, наприклад у *будівництві*. Доцільно проаналізувати, як цей специфічний інструмент, що визначається поняттям “фінанси”, застосовується у країнах, найбільш подібних за рівнем розвитку економіки, за соціальними характеристиками до України.

4.6. Гіпотеза як варіант вирішення проблеми

На основі проведення певної кількості аналогій у дослідника виникає можливість переведення структурованої на рівні ідеї групи фактів у нову якість такої структури, що визначається поняттям “гіпотеза”, (від грецьк. hypothesis - основа, припущення). Щодо фінансової системи це означає формування гіпотези про те, якою має бути фінансова система України, якою повинна бути внутрішня організація отриманих фактів про об'єкт, що досліджується.

Гіпотеза - це форма і засіб пізнавальної діяльності, коли у вигляді припущення формулюється один із можливих варіантів вирішення проблеми, що виникла в процесі дослідження. Пропонована гіпотеза повинна бути такою, щоб її можна було перевірити. “Процесуально гіпотеза (як перехід від невідомого, проблемного - до відомого, гіпотетично припустимого) будується як алгоритм реалізації дослідницької мети з можливим виходом на практичне рішення”¹¹.

¹¹ Гіпотеза // Новейший философский словарь. С. 170.

Найбільшу цінність має гіпотеза, що підтверджується фактами, про існування яких не здогадувалися до її висування¹².

Заміна однієї гіпотези іншою в процесі розвитку наукового пізнання не означає, що попередня була некорисною, оскільки нова гіпотеза, як правило, спирається на результати перевірки попередньої. Гіпотеза, що дістала підтвердження, стає науковою теорією.

Розвиток науки являє собою поступовий процес висунення, перевірки, відкидання чи коригування різних гіпотез. Ф. Енгельс писав ще в минулому столітті: “Формою розвитку природознавства, оскільки воно мислить, є *гіпотеза*. Спостереження відкриває якийсь новий факт, який унеможлиблює попередній спосіб пояснення фактів, які належать до тієї ж групи. З цього моменту виникає потреба в нових способах пояснення, які спираються спочатку лише на обмежену кількість фактів і спостережень. Подальший досвідний матеріал веде до очищення цих гіпотез, прибирає одні, виправляє інші, доки, нарешті, не буде встановлено в чистому вигляді закон. Якби ми захотіли чекати, поки матеріал буде готовий в чистому вигляді для закону, це значило б зупинити до тих пір мисляче дослідження, і вже лише тому ніколи б не отримали закону”¹³.

З точки зору логіки гіпотеза являє собою припущення, істиннісне значення якої не визначено. Тому найпростіша класифікація гіпотез спирається на форму припущень, які її виражають. *Загальна* гіпотеза - це припущення про весь клас досліджуваних об'єктів; *частинна* гіпотеза виражає припущення щодо окремої частини досліджуваного класу об'єктів; нарешті, *одинична* гіпотеза стосується конкретних одиничних об'єктів та явищ. Наприклад, гіпотеза Демокріта: “Всі тіла складаються з атомів” була загальною, гіпотеза “Деякі віруси викликають захворювання” - частинною, гіпотеза “Сонце представляє собою відносно молоду зірку” належить до одиничних.

¹² Див. також стосовно математичних гіпотез: *Степин В.С.* Теоретическое знание. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. - С. 390-418.

¹³ *Энгельс Ф.* Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. С. 555.

При більш докладному розгляді наукового припущення враховують не лише його форму, але і зміст, у результаті чого виокремлюють ще й інші різновиди гіпотез. У науці можуть висловлюватись як щодо фактів (як одиничних, так і загальних), так і щодо законів, як щодо сутності процесів, так і щодо явищ, проявів цієї сутності, як щодо причин явищ, так і щодо їх наслідків.

Особливе місце займають у науковому дослідженні так звані “робочі” гіпотези. Від звичайної гіпотези робоча відрізняється меншою обґрунтованістю і більшою довільністю. Стикаючись із новими фактами, з новим експериментальним матеріалом, вчений часто не може відразу висунути гіпотезу, яка б правдоподібно пояснювала ці факти і узгоджувалася з існуючими науковими теоріями. Водночас продовження дослідження вимагає деякої спрямованості ідеї, яка допомагає якось орієнтуватись у хаосі даних, мінімально впорядковує їх і дає змогу продовжувати дослідження, підказуючи певний шлях подальших пошуків. Відомий російський хімік Д.І. Менделєєв писав про робочі гіпотези: “Вони науці і особливо її вивченню необхідні. Вони дають стрункість і простоту, яких без їх припущення досягнути важко. Вся історія наук це демонструє. А тому можна сміливо сказати: краще триматися такої гіпотези, яка з часом може стати вірною, ніж ніякої”¹⁴.

Тому вчені часто приймають певні гіпотези, які хоча і не заслуговують на серйозне ставлення, але сприяють в остаточному підсумку знаходженню істини. Такі гіпотези і називають робочими. Як правило, вони досить швидко відкидаються, замінюються іншими, проте трапляються випадки, коли деякі заздалегідь неправдоподібні гіпотези, які приймають лише як робочі, виявляються плідними, знаходять підтвердження і здобувають статус серйозної наукової гіпотези. Видатний учений і філософ А. Уайтхед навіть зазначав, що “досить розвинена наука прогресує у двох відношеннях. З одного боку, - відбувається розвиток знання в межах методу, який приписується пануючою робочою гіпотезою; з іншо-

¹⁴ Менделеев Д.И. Основы химии. - М.; Л., 1947. - Т. 1. - С. 150-151.

го боку, здійснюється виправлення самих робочих гіпотез”¹⁵. Наука нерідко змушена приймати дві або більше конкуруючі гіпотези, кожна з яких має свої переваги і недоліки. Оскільки, як правило, ці гіпотези виявляються несумісними, для їх примирення часто висувається нова гіпотеза з більш широкою сферою застосування.

Трапляється ще один досить цікавий вид гіпотез - *гіпотези ad hoc* (для даного випадку). Ці гіпотези відрізняються тим, що вони пояснюють лише вузьке коло відомих випадків і нічого не говорять про нові, ще невідомі факти і явища. Хороша ж гіпотеза повинна не лише давати пояснення відомим даним, але й спрямовувати пошук нових. Тому гіпотези *ad hoc*, як правило, цінуються невисоко. Аналогом таких гіпотез у суспільному житті, очевидно, може бути прецедентне право. На відміну від законів, які допускають інтерпретації, а отже і внутрішній розвиток права, прецеденти є виключеннями з правила, особливими випадками, які витлумачуються однозначно і не поширюються на все правове поле.

Давати певні рекомендації і робити висновки на базі ідей, що виникли в процесі побудови асоціативних рядів для аналізу, - це дуже небезпечно як для дослідника, так і для суспільства, якщо до того ж дослідник має певний вплив на нього і можливість його реалізувати. Наприклад, Жовтнева революція 1917 р., військовий комунізм, НЕП тощо є результатами реалізації спрощеного розуміння певних прикладів у інших галузях науки, що призвело до винищення великої кількості людей. Приклади і асоціативні ряди - це те, що **спрямовує** діяльність дослідника у потрібне русло для формування ідеї асоціативного ряду, а аналогія - це суттєво інше. Так, якщо потрібно дослідити податкову систему України, то формулюється проблема, можливість вирішення якої визначається рівнем попередніх знань. Потім з'ясовується, у чому полягає відмінність існуючої податкової системи від тієї, якою вона повинна бути відповідно до потреб суспільства. Факти, на основі яких проведено таке порівняння, ще не дають досліднику знань про те, що потрібно зробити,

¹⁵ Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. - М., 1990. - С. 625-626.

щоб досягти кінцевої мети - сформуванати якомога повну систему знань про досконалу податкову систему. На рівні побудови асоціативного ряду фактів з'являються лише певні ідеї.

4.7. Верифікація як принцип перевірки істинності гіпотез

У науці виокремлюють два основних принципи перевірки істинності гіпотез: верифікацію і фальсифікацію. Перший принцип детально розроблявся в логічному позитивізмі¹⁶, з досвіду якого ми і можемо запозичити як переваги цього принципу, так і розуміння його недостатності. **Верифікація** (від лат. verus - істинний і facio - роблю) - процедура відокремлення наукового знання від ненаукового на основі перевірки його істинності¹⁷. З тим, що наукове знання не може бути неістинним, на перший погляд, не можна не погодитись. Отже питання, очевидно, полягає в критеріях цієї істинності. "Спроба знайти критерій науковості, який дозволив би нам сказати, що є наукою, а що псевдонауковою балаканиною чи ненауковою спекуляцією, політичною демагогією чи черговим міфом, - така спроба безумовно має сенс. Однак історія верифікаційного критерію логічного позитивізму показала нам, по-перше, що осмисленість не тотожна науковості і те, що лежить за межами науки, часто має сенс; а по-друге, що немає абсолютно непроникної межі між наукою та іншими видами інтелектуальної діяльності, в усякому разі,

¹⁶ Цей напрям у науці започаткований представниками так званого "Віденського кола" філософів і вчених, яке сформувалось після 1925 р. на кафедрі натуральної філософії Віденського університету. До цього "кола" належали, зокрема, М. Шлік, Р. Карнап, О. Нейрат та інші. Методологію цього напрямку докладно викладено у працях: Проблемы логики научного познания. - М., 1964; Швырев В.С. Неопозитивизм и проблемы эмпирического обоснования науки. - М., 1966.

¹⁷ Див., напр.: Верификация // Новейший философский словарь. С. 114-115.

провести цю межу неможливо¹⁸. Варто уточнити, на чому базується так переконаність відомого російського філософа науки О.Л.Нікіфорова.

Розглянемо основні варіанти перевірки наукових знань на істинність. Вихідною спрямованістю цих пошуків було бажання “очистити” науку від “сторонніх” нашарувань, особливо філософських (метафізичних) і релігійних конструкцій. Надалі цю претензійну програму звузили до самообґрунтування наукового знання, і врешті-решт повернулися до визнання необхідності зокрема, зв'язку науки і філософії, хоча зв'язок цей розумівся вже дещо інакше.

Першою спробою верифікації наукових знань була спроба звернення до критерію спостережуваності. Те, що в будь-який момент можна перевірити шляхом спостереження єдине може вважатися істинним, а отже - осмисленим. Але цей, здавалося б, самоочевидний критерій відразу викликає сумнів. Чи можна піддати перевірці твердження, які стосуються минулого чи майбутнього? Наприклад, твердження “Вчора в Києві йшов сніг” перевірити сьогодні так само неможливо, як неможливо сьогодні перевірити твердження “Завтра в Києві буде мороз”. Ми можемо лише спостерігати певний стан речей зараз, робити ж з нього істинні наукові висновки щодо неспостережуваних подій вчора чи завтра з позицій логічного позитивізму неможливо і неосмислено. Однак у житті кожна наука базується на попередніх експериментах, які, з одного боку, не обов'язково відтворювати щодня, з другого, - з великим ступенем вірогідності наука прогнозує майбутнє, без чого вона втратила б своє призначення, адже наукове передбачення лежить в основі будь якого практичного втілення наукового знання. Нemoжливо також перевірити інші наукові припущення, які виходять за межі нашого теперішнього спостереження - того, що ми можемо “помацати”, наприклад, успішність операції по “безналу” або твердження, що Москва існує, коли ми знаходимося в Києві. Така гіперкритичність значно обмежує поле дії науко-

¹⁸ Нікіфоров А.Л. Философия науки: история и методология. С. 38.

вого дослідження, що, звичайно, відображається і на області практичних дій, в яких ми можемо бути впевнені.

Другим варіантом верифікації наукового твердження є вимога логічної можливості його перевірити. До речень, які не можуть пройти таку перевірку, належать ті, які містять у собі логічну суперечність і вказують на логічно неможливу ситуацію. Отже, з цієї точки зору, суперечливі речення позбавлені сенсу. Але в даному разі формальна логіка призводить до неосмисленого твердження.

1. $A = \text{не-}A$ - суперечливе твердження;
2. $\text{не-}(A = \text{не-}A)$ - заперечення суперечливого твердження;

Розкриваємо дужки і отримуємо:

3. $\text{не-}A = \text{не-}(\text{не-}A)$
4. $\text{не-}A = A$ - суперечливе твердження.

Тобто, заперечення суперечливого твердження саме є суперечливим твердженням. А отже, неосмисленим. Заперечення суперечності виявляється тавтологією, пункти 1 і 4 означають мовою формальної логіки одне й те ж:

5. $(A = \text{не-}A) = (\text{не-}A = A)$.

Отже, тавтологія теж є безсмысленою. Але вона лежить в основі всіх законів формальної логіки! Таким чином, викорінення суперечностей засобами формальної логіки саме є суперечливою справою. Тим більше не можна брати її за критерій істинності.

Третім варіантом критерію верифікації була фізична можливість верифікації, тобто можливість уявити собі той фізичний стан речей, за якого певне припущення могло б бути істинним. Але тоді нам треба визнати неосмисленими твердження про такі речі, як чотирирівимірний простір, швидкість світла, електрон, а також такі соціальні об'єкти, як суспільство, будь-яка соціальна система, адже ми не можемо вирахувати і врахувати всі чинники їх існування.

Програма перевірюваності наукових тверджень і гіпотез цікава також спробою взагалі максимально уточнити теоретичні терміни або й взагалі відмовитись від них. Наведемо лише два приклади.

Теоретичні терміни повинні, на думку логічних позитивістів, бути максимально узгоджені з термінами спостереження, тобто термінами емпіричної мови. Теоретичні терміни вважаються ускладненими і узагальненими емпіричними, тому можуть бути редукованими, зведеними до останніх. Це і дало назву напрямку - емпіричний редукціонізм. Але під час його розгортання виявилось, що навіть чітке і однозначне визначення термінів емпіричної мови неможливе: по-перше, точне відображення досліджуваних властивостей засобами мови можливе лише в умовах експерименту (поза цих умов точність вже не гарантується), а по-друге, навіть в умовах експерименту ця властивість проявляє себе по-різному і необхідно враховувати всі можливі ситуації, в яких ця властивість може виявлятися. Отже, ми стикаємося з необхідністю мати точне визначення відкритої множини, тобто, по-суті, - безкінечного ряду. А це завдання неможливе для виконання.

Такий підхід близький до напрямку інструменталізму, відповідно до якого теоретичні терміни не дають знання, а є лише інструментом, засобом з оперування з істинним знанням - знанням емпіричним. Причому теоретичні терміни - лише один з таких засобів, не найбільш вдалий, без якого можна цілком обійтись. Показовою є "дилема теоретика", сформульована К. Гемпелем:

1. Теоретичні терміни або виконують свою функцію, або не виконують її.
2. Якщо теоретичні терміни не виконують своєї функції, вони не потрібні.
3. Якщо теоретичні терміни виконують свою функцію, то вони встановлюють зв'язки між спостережуваними явищами.
4. Але ці зв'язки можуть бути встановлені і без теоретичних термінів.
5. Якщо ці зв'язки можуть бути встановлені і без теоретичних термінів, то теоретичні терміни непотрібні.

6. Отже, теоретичні терміни непотрібні і тоді, коли вони виконують свої функції, і тоді, коли вони цих функцій не виконують¹⁹.

К. Поппер показав, що позиція інструменталізму є лише частково адекватною: теоретичні терміни дійсно є інструментом для пізнання та передбачення, але, крім того, вони все ж претендують на опис чого існуючого і виконують певною мірою дескриптивну функцію. На нашу думку, претендують на дескриптивність гіпотези, наукові теорії ж дійсно виконують її, розкриваючи дійсні сутнісні зв'язки. Для Поппера ж суттєвої відмінності між теорією і гіпотезою не існує: наукові теорії з часом, на його думку, відкидаються і замінюються новими теоріями.

Очевидною, однак, є спадкоємність між науковими теоріями. Візьмемо хоча б теорії Ньютона і Ейнштейна: заперечивши теорію Ньютона, теорія відносності включає цю теорію в себе як свій окремий випадок. Позиція Поппера, однак виходить за межі програми верифікації, тому докладніше ми звернемося до неї нижче.

Існує досить багато труднощів, викликаних програмою верифікації наукових тверджень. Однак і в той час, і зараз спроби реалізації цієї програми виявляють проблеми, вирішення яких, навіть якщо воно здійснюється за допомогою іншої методології, приносить користь для науки.

Підтвердження гіпотез ніколи не може бути остаточним: скільки б не було фактів, які підтверджують гіпотезу, завжди залишається ймовірність появи фактів, які її заперечують. Це означає уточнення теорії. Разом з тим гіпотеза припиняє своє існування. Так, наприклад, багато віків люди вважали, що існують лише білі лебеді і гіпотеза "Всі лебеді - білі" підтверджувалась. Але одного разу в природі зустріли чорного лебедя і вищезгадувана гіпотеза була відкинута, хоча це не змінило знання того, що, *як правило*, лебеді - білі.

¹⁹ "Дилема" Гемпеля подається в тому вигляді, у якому вона представлена в статті: Хинтиikka Я., Ниинилуото И. Теоретические термины и их Рамсей-элиминация: Очерк по логике науки // Философские науки. - 1973. - № 1.

Отже, гіпотеза не була повністю хибною, вона лише спиралась на наявні факти, яких виявилось не досить для повного відображення дійсності.

У вигляді логічних символів підтвердження і спростування гіпотез зображають наступним чином:

Якщо $\Gamma - \frac{A}{\Gamma}$, то A - підтвердження гіпотези.

Якщо $\Gamma - \frac{\text{не-}A}{\text{не-}\Gamma}$, то A - спростування гіпотези.

Перший рядок виражає наше припущення-гіпотезу “ Γ ”, у результаті якої ми робимо передбачення “ A ”; другий рядок відтворює реальний стан речей, який з’ясовується в результаті нашої перевірки - істинність (A) або хибність ($\text{не-}A$) нашого передбачення; третій рядок відтворює висновок на основі співвіднесення двох перших - підтвердження істинності нашої гіпотези (Γ), або її спростування ($\text{не-}\Gamma$). Спростування гіпотези здійснюється за логічною схемою “модус толєнс” (*modus tollens*): якщо Γ , то A ; якщо невірним є A , отже, невірне і Γ ²⁰.

Можлива, однак, ситуація, коли спростування гіпотези виявляється хибним: а саме, - коли експеримент був недостатньо коректним, тобто недотримано було умов його проведення, що називають “брудним” експериментом. Так, у нашому прикладі з кольором лебедів “чорними” лебеді могли стати в результаті випадкового забруднення пір’я, або навіть зумисних дій - якийсь “жартівник” міг перефарбувати лебедів. Зараз ми з впевненістю можемо говорити про природність чорного кольору пір’я деяких лебедів, але уявімо собі ситуацію з коричневим або червоним забарвленням їх пір’я. В останньому випадку ми будемо мати справу саме з артефактом - штучно створеним фактом, який претендує-

²⁰ *Modus tollens* // Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. - М.: Наука, 1976. - С. 362.

чи на природність виявляється несправжнім, хибним фактом. Хоча - хто зна, чи не зустрічаються і такі лебеді в природі. Тому слід дуже обережно ставитись до спростування гіпотез і відмовлятись від них лише після неодноразової експериментальної перевірки, причому правильно організованої (не вимагати від гіпотез того, чого вони “не обіцяли”).

Ще складнішою виявляється ситуація перевірки гіпотез, які є елементами дедуктивного ряду (пов'язаних ланками логічних висновків). Адже спростування таких гіпотез ставить під сумнів істинність усього дедуктивного ряду. В таких випадках може виявитись слушним висловлювання Гегеля про те, що “якщо теорія суперечить фактам, то тим гірше для фактів”. Коли ж йдеться не про природні факти, а про факти соціальні, то практично всі вони містять елемент штучного, створеного. Тому в соціальних науках до спростування гіпотез необхідно ставитись дуже обережно і в усякому разі не відмовлятись від них раз і назавжди. Кожна така гіпотеза може виявитись хибною не сама по собі, а лише в результаті некоректного її застосування у невласивому для неї випадку. Тому слід чітко відокремлювати гіпотези, гносеологічні конструкції від їх змістового, контекстуального наповнення.

4.8. Фальсифікація як принцип перевірки істинності гіпотез

Справжню революцію в зверненні до гіпотетичного методу здійснив Карл Поппер - відомий австрійський, а пізніше англійський теоретик і методолог науки, і зокрема - соціальної науки. Його теоретичну позицію характеризують як *гіпотетизм*. На думку Поппера, наукові теорії являють собою здогадки про світ, необгрунтовані доконечно припущення, в істинності яких ніколи не можна бути остаточно впевненими: “ З тієї точки зору, яку ми тут розвиваємо, всі

закони і всі теорії залишаються суттєво тимчасовими, припустимими і гіпотетичними навіть у тому випадку, коли ми відчуваємо себе нездатними сумніватися в них”²¹. У цьому переконанні Поппер розходиться з класичною науковою позицією, яку він характеризує як *есенціалізм* (від лат. *essentia* - сутність).

Есенціалістське витлумачення наукового знання, на думку Поппера, починається з теорій Галілея і Н’ютона. Сутність цього витлумачення можна виразити в трьох наступних тезах.

1. Вчені прагнуть отримати істинний опис світу.
2. Істинна теорія описує “сутності”, які лежать в основі спостережуваних явищ.
3. Тому, якщо теорія істинна, то вона не припускає ніякого сумніву і не потребує подальшого пояснення чи зміни.

Поппер приймає першу тезу, не хоче він заперечувати і другої, хоча все ж не приймає її: “Я цілком згоден з есенціалізмом відносно того, що багато чого від нас приховано і багато чого з прихованого може бути виявлено... Я навіть не схильний критикувати тих, хто намагається досягнути “сутність світу”²². Ідею сутності Поппер відкидає лише тому, що, на його думку, з неї випливає третя теза, з якою він рішуче не згоден. Якщо ми визнаємо наявність останньої сутності світу, то ми повинні визнати і можливість остаточного пояснення, яке не потребує виправлень і удосконалень. У прагненні звільнити науку від *догматизму* ми єдині з Поппером, але чи пов’язаний цей догматизм з визнанням існування сутностей? Це залежить від розуміння природи сутностей. Тому, відмовляючись від некоректного розуміння сутностей як вічних і незмінних, Поппер несправедливо відмовляється від сутностей взагалі і, по суті, “разом з водою вихлюпує і дитя”. Але ж ще давні римляни вивели формулу: “Зловживання не

²¹ Поппер К. Предположения и опровержения. Рост научного знания // Поппер К. Логика и рост научного знания. - М.: Прогресс, 1983. - С. 269.

²² Там само. - С. 302.

є аргументом проти вживання”. Якщо сірники можуть стати причиною пожежі (“Спички детям не игрушка!”), то це не значить, що слід від них відмовитись - слід лише обережно з ними поводитись. Ще більш обережно слід поводитись з сутностями, адже наслідки будуть значно серйозніші.

Есенціалізм розриває світ на рівень сутності і рівень спостережуваних явищ. Відкидаючи світ сутностей, Поппер наближається до традиції інструменталізму. Але якщо в останній реальність редукується, як правило, до рівня спостережуваних явищ, то Поппер визнає наявність у реальності великої кількості структурних рівнів чи “світів”. “Тією мірою, відповідно до нашого розуміння... нові наукові теорії - на зразок старих - є правдивими припущеннями, якою вони є щирими спробами описати ці далші світи. Отже, всі ці далші світи, включаючи і світ буденної свідомості, нам слід вважати однаково реальними або, можливо, однаково реальними аспектами чи рівнями реального світу. (Дивлячись через мікроскоп і збільшуючи зображення, ми можемо побачити різні, повністю відмінні один від одного аспекти чи рівні однієї й тієї ж речі - всі однаковою мірою реальні.) Тому помилковим буде говорити, що моє піаніно - як я його знаю - є реальним, тоді як молекули і атоми, з яких, за припущенням, воно складається, є лише “логічними конструкціями” (або чимось настільки ж нереальним). Так само помилковим буде говорити, нібито атомна теорія показує, що піаніно мого повсякденного світу є лише видимістю”²³. Тим самим Поппер відкидає жорсткий поділ на спостережуване і теоретичне, адже в будь-якому досвіді, в будь-якому висловлюванні використовуються певні терміни, які здобувають осмисленість завдяки їх теоретичному навантаженню - як елементи певної картини світу, додали б ми.

Переконання Поппера в реальності багатьох рівнів-світів пізнання йде в розріз з його підозрілістю щодо наукових теорій. Приймаючи і використовуючи багаторівневу модель реальності Поппера, ми лише частково погоджуємось з

²³ Поппер К. Предположения и опровержения. Рост научного знания. С. 318.

його поглядами на природу наукових теорій, особливу увагу приділяючи запропонованому ним принципу фальсифікації наукових теорій.

Кожна теорія, на думку Поппера, має сукупність положень, пов'язаних з експериментальним досвідом, які він називає “*базисними*”. Ці положення є такими, без яких теорія втрачає смисл. Наприклад, у теорії Ньютона таким базисним положенням є положення про незмінність маси тіла. Можемо уявити собі теорію, базисним положенням якої буде “Всі тигри - смугасті”. Втрата смислу цієї теорії буде пов'язана зі спростуванням цього положення або положення “Неправда, що існує несмугастий тигр”. Останнє положення можна розглядати як заборону існування деяких фактів, або ж як утвердження хибності інших базисних положень - у даному випадку, наприклад: “У певному місці існує несмугастий тигр”. Можна навести інший приклад - з області соціальної реальності. Відомий англійський філософ Джон Локк стверджував, що “Володіння приватною власністю - природне право кожної людини”. Запереченням цього твердження можна розглядати твір іншого відомого англійського філософа, практично сучасника Локка, - Томаса Мора - “Утопія”, адже в цьому творі стверджується можливість існування суспільства, де відсутня приватна власність і люди при цьому щасливі і задоволені.

Існування несмугастого тигра або суспільства без приватної власності - припущення, які Поппер назвав би *фальсифікаторами* відповідних теорій, тобто положеннями, істинність яких однозначно свідчить про неістинність базисних положень “Всі тигри - смугасті” або “Володіння приватною власністю - природне право кожної людини”, а отже - про неістинність відповідних теорій. Фальсифікатори для істинних наукових теорій є *потенційними*, але кожна наукова теорія *повинна* мати свої фальсифікатори. Якщо теорія не може висунути потенційних фальсифікаторів для себе, це означає, що вона не може сформулювати своїх базисних положень, а отже, і претендувати на статус наукової теорії.

Заперечення базисного положення певної теорії або підтвердження припущення-фальсифікатора Поппер і називає *фальсифікацією*. *Фальсифікованість* теорії мовою логіки Поппер формулює наступним чином: “...теорія може бути фальсифікована, якщо клас її потенційних фальсифікаторів непустий”²⁴, інакше кажучи, якщо теорія починає суперечити фактам.

Процес фальсифікації Поппер зобразив у вигляді схеми, що дуже нагадує схему спростування гіпотез:

Якщо $T - \frac{\text{не-}A}{\text{не-}T}$, то A - фальсифікація теорії

Фальсифікована теорія повинна бути без вагань відкинута, вважає Поппер.

Перший рядок виражає нашу теорію “Т”, яка можлива завдяки існуванню базисних положень “А”, які вона формулює; другий рядок відтворює реальний стан речей, який з’ясовується в результаті нашої перевірки - хибність (не-А) нашого базисного положення, що у Поппера також означає істинність припущення-фальсифікатора; третій рядок відтворює висновок на основі співвіднесення двох перших - спростування теорії (не-Т).

Отже, вирішальне значення у долі теорій відіграють саме базисні положення. Чи не повертає це нас до позиції логічного позитивізму? Так, якщо ці положення визнати безумовно істинними, такими, що спираються на твердо встановлені факти. Нагадаємо, однак, позицію Поппера стосовно рівноцінності різних рівнів реальності - базисні положення для нього мають такий же гіпотетичний характер, як і теорії, він навіть підкреслено пише завжди термін базисні в лапках: “базисні”. Але кращих бути не може, переконаний Поппер. Тому насправді його позиція суттєво відрізняється від позиції логічних позитивістів.

Виникає інше питання - чи не означає хибність такого “базисного” положення те, що відкинути слід не теорію, а

²⁴ Поппер К. Логіка наукового відкриття // Поппер К. Логика и рост научного знания. - М.: Прогресс, 1983. - С. 115.

саме положення, замінивши його іншим? Поппер припускає таку можливість. “Однак, він пропонує прийняти згоду про те, що у випадку зіткнення теорії з визнаним “базисним” реченням слід відкидати саме теорію. Отже, рішення про фальсифікацію певної теорії містить у собі елемент ризику: можна помилитися, відкинувши теорію, тоді як варто було б відкинути “базисне” речення”²⁵. Так вважає О.Л. Нікіфоров. Нам здається, що заміна базисного положення неминуче вплине на саму теорію, буде вимагати її перебудови, і, по суті, ми отримаємо іншу теорію, нехай навіть і дуже схожу на першу.

Інша справа, що те, що Поппер називає теорією, все ж ближче за значенням до гіпотези: на нашу думку, між рівнем теорії і базисних положень (яких, як правило, кілька) знаходиться рівень гіпотез, які і пропонують базові положення, що підтримують теорію. Адже сам Поппер бачив світ як багаторівневий. І те, що будь-яка теорія має елемент гіпотетичності, не свідчить про те, що вона повинна безпосередньо звертатись до фактів. Тоді виникнення нової теорії не буде означати “смерть” попередньої. Як писали А. Ейнштейн та Л. Інфельд, “створення нової теорії не схоже на руйнування старої комори і зведення на його місці хмарочосу. Воно швидше нагадує сходження на гору, яке відкриває нові і широкі краєвиди, яке показує несподівані зв’язки між нашим відправним пунктом і його багатим довкіллям”²⁶.

Тому критерій фальсифікації, на нашу думку, стосується передусім гіпотез. У зв’язку з цим варто навести думку російського філософа науки В.П. Кохановського: “В сучасній методології термін “гіпотеза” вживається в двох основних значеннях: форма теоретичного знання, яка характеризується проблематичністю і невірогідністю; метод розвитку наукового знання”²⁷. Для нас важлива гіпотеза передусім як метод пізнання, хоча слід пам’ятати, що часто знання, якими ми володіємо, мають гіпотетичний характер.

²⁵ Нікіфоров О.Л. *Философия науки: история и методология*: Учеб. пособ. - М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. - С. 51.

²⁶ Эйнштейн А., Инфельд Л. *Эволюция физики*. - М., 1965. - С. 125.

²⁷ Кохановский В.П. *Философия и методология науки*. С.138.

Підсумовуючи наш розгляд гіпотетичного знання можна виділити такі умови побудови будь-якої наукової гіпотези як форми знання:

1. Гіпотеза повинна відповідати встановленим у науці законам. Ніяка гіпотеза не може відкидати існуюче наукове знання - вона може лише трансформувати його. Ніяка гіпотеза не будується на рівному місці - вона є відповіддю на проблему, яка сформульована завдяки попереднім науковим дослідженням.
2. Гіпотеза має узгоджуватись із фактичним матеріалом, на базі якого і для пояснення якого вона була висунута. Інакше кажучи, вона повинна пояснити всі наявні вірогідні факти. При цьому слід уважно перевіряти самі факти і шукати нові, спираючись на гіпотезу.
3. Гіпотеза не повинна містити в собі суперечностей, які забороняються законами формальної логіки. Але суперечності, що є відображенням об'єктивних суперечностей, не лише припустимі, але і необхідні в гіпотезі (такою була, наприклад, гіпотеза Луї де Бройля про наявність у мікрооб'єктів протилежних - корпускулярних і хвильових - властивостей, яка пізніше стала теорією).
4. Гіпотеза повинна бути простою, не містити нічого зайвого, суто суб'єктивістського, ніяких довільних припущень, які не впливають з необхідності пізнання об'єкта таким, який він є насправді. Але ця умова не заперечує активності суб'єкта у висуненні гіпотез.
5. Гіпотеза має бути застосовуваною до ширшого класу досліджуваних об'єктів, а не лише до тих, для пояснення яких вона була спеціально висунута.
6. Гіпотеза повинна припускати можливість її підтвердження або спростування: або прямо - через безпосереднє спостереження тих явищ, існування яких припускається даною гіпотезою (наприклад припущення Левер'є щодо існування планети Нептун); або непря-

мо - шляхом виведення наслідків з гіпотези і їх наступної досвідної перевірки.

При побудові гіпотез, крім аналогій, користуються ще такими засобами, як аберації і екстраполяції. **Аберація** (від лат. aberrare - відхилятися, помилятися) - *це спрощення, при якому з міркувань виключається все, що не стосується мети вирішення проблеми і переведення її в ранг гіпотези.*

Екстраполяція (від лат. extrapolatio - зміна поза, зверх) - *це перенесення інформації, отриманої про закономірності розвитку аналогічних об'єктів, на досліджуваний об'єкт.* У логіці “екстраполяція - поширення висновків, зроблених у результаті вивчення однієї частини явища, на другу частину цього явища; віднайдення на ґрунті низки даних значень функції інших її значень, які не входять до цієї низки”²⁸. В “Новейшем философском словаре” додають: “... поширення висновків, зроблених на основі теперішніх і (чи) минулих станів явища на їх майбутній (такий, що припускається) стан”²⁹.

Таким чином, у процесі дослідження об'єкта простежується ланцюг: ідея, проблема, гіпотеза.

4.9. Побудова моделі функціонування об'єкта

Наступним етапом процесу дослідження об'єкта є побудова моделі (від лат. modulus - міра, мірило, зразок) його функціонування. У широкому розумінні модель - це предмет, явище, система, що за певних умов виступає в значенні замітника або представника якогось іншого предмета, явища чи системи. Побудова моделі є опосередкованим методом наукового дослідження об'єкта (оригінала), коли його безпосереднє вивчення з певних причин неможливе або не-

²⁸ Экстраполяция // Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. - М.: Наука, 1976. - С. 681.

²⁹ Экстраполяция // Новейший философский словарь. С. 839.

доцільне. Модель об'єкта і сам об'єкт перебувають у відношенні подібності, а відповідні висновки, які зроблені при вивченні моделі, переносяться на оригінал на основі аналогії та теорії подібності.

Логічний словник подає таке визначення моделі: “Модель - штучно створений об'єкт у вигляді схеми, креслення, логіко-математичних знакових формул, фізичної конструкції тощо, який будучи аналогічним (подібним, схожим) з досліджуваним об'єктом .., відображає і відтворює в простішому, зменшеному вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки і відношення між елементами досліджуваного об'єкта, безпосереднє дослідження якого пов'язане з певними труднощами, великими витратами ресурсів чи енергії або просто недоступне, і тим самим полегшує процес отримання інформації про об'єкт, який нас цікавить”³⁰. Очевидно, що суспільні об'єкти практично завжди вимагають непрямого дослідження - тому значення моделювання тут важко переоцінити.

“Новейший философский словарь” поділяє всі моделі на ті, що здійснюються в предметній, і ті, що здійснюються в знаковій формі³¹. Також не викликає сумнівів, що в суспільному пізнанні переважають моделі, які здійснюються в знаковій формі - графік, схема, програма, теорія тощо.

У літературних джерелах з філософії часто трапляється також таке типове визначення моделі:

модель - це певний об'єкт, дослідження якого є засобом отримання інформації про інший об'єкт.

З таким визначенням не можна погодитися, тому що поняття “модель” повинно бути якомога точнішим і відповідати таким чотирьом основоположним принципам пізнання:

- мати характер буття, тотожного об'єкту дослідження;
- враховувати заперечення самого себе;
- бути первісним елементом розуміння природи об'єкта дослідження;

³⁰ Модель // Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. С. 360-361.

³¹ Модель // Новейший философский словарь. С. 435.

- розвиток знань про модель має збігатися з розвитком самого поняття моделі.

Для дослідження суспільних процесів більш адекватним і коректним є таке визначення моделі: *модель - це певний етап процесу створення з існуючих про об'єкт фактів системи, дослідження елементів якої дає знання про елементи об'єкта, що досліджується, без взаємодії суб'єкта з об'єктом.*

Виділяють дві групи моделей: матеріальні та ідеальні. Матеріальні моделі - це природні об'єкти, що підпорядковуються у своєму розвитку їхнім внутрішньовластивим закономірностям. Ідеальні моделі - це моделі, які фіксуються у формі знаків (опис, схема, графік тощо) і функціонують згідно із законами логіки. До ідеальних моделей належать результати логіко-математичного та інформаційного моделювання. У науковому пізнанні досить поширене комп'ютерне моделювання з використанням спеціальних програм.

Інформація, яка використовується дослідником при побудові моделі, проходить два етапи своєрідного “очищення”. Перший етап “очищення” - з рівня власне інформації до рівня фактів як окремої частини об'єктивної дійсності, другий - з рівня ідеї до рівня гіпотези.

Критерієм поділу на етапи є відповідність завданню побудови понять як основних елементів системи знань про об'єкт. Може виникнути ситуація, що гіпотез існує декілька, оскільки факти можна організувати у різний спосіб при вивченні об'єкта з різних точок зору.

Слід підкреслити, що перехід від фактів до їх узагальнення у вигляді гіпотези визначається не особливостями суб'єкта і його пізнавальної здатності, а особливостями об'єкта і насамперед співвідношенням двох його сторін: явища і сутності. Розкриття внутрішнього зв'язку між фактами з допомогою гіпотези означає проникнення у сутність явищ, яка цей зв'язок містить у собі.

Перехід від явищ до сутності не може бути разовим кроком пізнання, а є тривалим історичним процесом нескінченним у часі, як нескінченна сама наука. Рух пізнання

тут можна порівняти з рухом ліфта у висотному будинку: не можна відразу з першого поверху піднятися на останній, минаючи другий, третій та інші проміжні поверхи. Сутність об'єкта ніколи не розкривається відразу і повністю до кінця, а лише поступово, крок за кроком.

Гіпотеза як форма існування знання, що характеризується проблематичністю і певною недостовірністю, і як метод формування і обґрунтування пояснювальних суджень з метою встановлення принципів, законів і теорій обов'язково передбачає стадію перевірки або верифікації, яка є першою стадією існування гіпотези. На цій стадії вона перевіряється на логічну несуперечливість, на сумісність з фундаментальними принципами конкретної науки, а також результатами відповідного експерименту. Другою стадією “життя” гіпотези є її фальсифікація. Гіпотеза завжди “підтримує” якусь теорію. На відміну від Поппера, ми переконані, що *фальсифікація гіпотези* не заперечує теорію як таку, а лише *визначає межі застосування теорії*, яку підтримувала гіпотеза. Наприклад, Ейнштейн довів істинність припущень-фальсифікаторів для теорії Ньютона (вага тіла за певних умов перестає бути константою), але це не заперечило дію законів Ньютона у тому світі, в якому ми живемо. Визначення поля застосовуваності теорії чи гіпотези є гранично важливим для науки: добре, коли теорія передбачає нові факти, але передусім вона повинна гарантувати успішність оперування з фактами відомими. Оскільки не існує і не може існувати абсолютно всеосяжних наукових теорій і гіпотез, ми маємо коректно оперувати наявними, не екстраполюючи їх без належного обґрунтування на нові об'єкти.

4.10. Теорія і наука як етапи розвитку знання

Статус закону, принципу чи теорії отримує та з кількох гіпотез, яка матиме кращі результати верифікації з точки

зору достовірності пізнання сутності об'єкта. Особливу цінність мають гіпотези, з яких виводяться так звані “ризиковані завбачення”, які провіщують факти, що не мають пояснення у рамках існуючих теорій. До числа таких гіпотез належала, наприклад, гіпотеза про відхилення від прямолінійного шляху променя світла, що проходить поблизу Сонця. Експериментальне підтвердження цього факту сприяло перетворенню цієї гіпотези в теорію під назвою загальна теорія відносності.

Теорія (від грецьк. *theoria* - розгляд, міркування, вчення) - це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних знань про дійсність, яка має чітку логічну структуру³². На відміну від гіпотези вона дає знання, істинність якого перевірена практикою. Теорія дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в його внутрішніх зв'язках і цілісності, пояснює різноманітність існуючих фактів і може передбачити існування нових, ще невідомих фактів у майбутньому. Найважливішими функціями теорії є пояснення і передбачення.

А. Ейнштейн висуває наступні критерії до наукової теорії, які частково збігаються зі згадуваними нами умовами побудови гіпотез, але суттєво розвивають і доповнюють їх:

1. Не суперечити даним досвіду, фактам.
2. Бути перевірюваною на наявному досвідному матеріалі.
3. Відрізнатись “природністю”, тобто логічною простою засновків (основних понять і основних співвідношень між ними).
4. Містити найбільш визначені терміни: це означає, що з двох теорій з однаково “простими” основними положеннями, віддавати перевагу слід тій, яка сильніше (більш визначено) обмежує можливі апріорні якості систем.

³² Див. також: Теория // Новейший философский словарь. С. 709.

5. Не бути логічно довільно обраною серед приблизно рівноцінних і аналогічно побудованих теорій (у такому разі вона видається найціннішою).
6. Відрізнятися зграбністю і красою, гармонійністю.
7. Характеризуватися розмаїттям предметів, які вона пов'язує в цілісну систему абстракцій.
8. Мати широку область свого застосування з урахуванням того, що в межах застосовуваності її основних понять вона ніколи не буде спростована.
9. Вказувати шлях створення нової, більш загальної теорії, в межах якої вона сама залишиться граничним випадком³³.

Як бачимо, пункт 8 у розумінні наукової теорії Ейнштейном прямо суперечить позиції щодо наукової теорії Поппера. І це не випадково. Адже якщо для останнього прогрес науки можливий лише як звільнення від хибних теорій і припущень, то в пункті 9 Ейнштейн ясно вказує не лише необхідність прогресу науково-теоретичного знання як внутрішню характеристику будь-якої наукової теорії, але тим самим подає і механізм такого прогресу. Ми схилиємося до позиції Ейнштейна як базисної, приймаючи той спосіб здійснення внутрішніх змін всередині наукової теорії, який пропагує Поппер.

У сучасній філософії і методології науки виділяють наступні **основні елементи теорії**:

1. Вихідні засновки - фундаментальні поняття, принципи, закони, рівняння, аксіоми тощо.
2. Ідеалізований об'єкт - абстрактна модель суттєвих властивостей і зв'язків досліджуваних предметів (наприклад, "абсолютно чорне тіло", "ідеальний газ" тощо).
3. Логіка теорії - сукупність певних правил і способів доведення, спрямованих на пояснення структури і зміну знання.

³³ *Ейнштейн А.* Физика и реальность. - М., 1965. - С. 139-143, 204.

4. Філософські установки і ціннісні фактори.
5. Сукупність законів і тверджень, що впливають як наслідки із засновків даної теорії відповідно до конкретних принципів³⁴.

Що таке тоді наука, і чим вона відрізняється від теорії? Можна назвати такі основні відмінності. Якщо теорія протиставляється практиці (хоча і відносно), наука являє собою єдність теорії і практики: обидві є атрибутивними (невід'ємними) складовими будь-якої науки. Теорії можуть змінювати одна одну, певні теорії можуть навіть більшою мірою відкидатись, “морально” застарівати, інші, навпаки, з'являться, - наука ж залишиться однією й тією ж: яких значних змін зазнавала (і, очевидно, ще буде зазнавати) така наука, як фізика! Нарешті, в межах однієї науки можуть співіснувати, конкурувати різні наукові теорії: які різноманітні методи і практичні рекомендації можуть пропонувати, наприклад, різні економічні теорії. Одним словом можна визначити цю рису науки як її *поліструктурність*, але цього буде не досить.

Наука - “це форма духовної діяльності людей, спрямована на продукування знань про природу, суспільство і саме пізнання, яка своєю безпосередньою метою має досягнення істини і відкриття об'єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів у їх взаємозв'язку, для того, щоб передбачити тенденції розвитку дійсності і сприяти її змінам.”³⁵

Саме в такому значенні наука повинна розумітись як поліструктурне утворення. Ядром науки є “**чисте знання**”, однак вона аж ніяк не зводиться до нього. Визначаючи науку по відношенню до знання слід зауважити, що наука є **творчою діяльністю** з отримання нового знання і результат цієї діяльності: сукупність знань (переважно в понятійній формі), які згуртовані в **цілісну систему** на основі певних принципів, і процес їх відтворення. Сукупність, сума розрізнених, хаотичних відомостей не є науковим знанням.

³⁴ Кохановский В.П. Философия и методология науки. - С. 142.

³⁵ Там само. - С. 22-23.

Процес відтворення і розвитку знання забезпечується завдяки наступним двом компонентам буття наукового знання.

1. Наука як *соціальний інститут* з усією його інфраструктурою: організацією науки, науковими установами, етос (моральність) науки, професійні об'єднання вчених, ресурси (зокрема, фінанси, наукове обладнання), система наукової інформації, різноманітні комунікації вчених тощо.
2. Наука як особлива сфера людської діяльності і важливий *елемент (вимір) культури*.

Запитання для самоконтролю

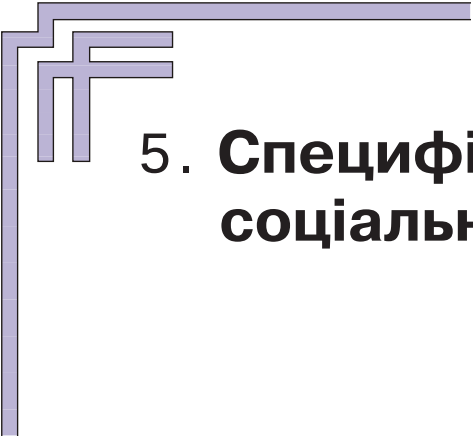
1. Назвіть основні етапи гносеологічної реконструкції соціального об'єкта.
2. Що таке факт у соціальному пізнанні?
3. Які основні ознаки соціального факту?
4. Чи є достовірним знанням висновки щодо об'єкта дослідження, які одержані лише на етапі отримання певної кількості фактів про нього?
5. Що необхідно для визначення характеру і послідовності операцій з отриманими щодо об'єкта фактами?
6. Які основні шляхи переведення отриманої інформації на рівень факту Ви можете назвати?
7. Дайте визначення поняттю “інтуїція”.
8. Чи властива інтуїція всім людям, чи лише деяким?
9. Яку роль відіграє творчість у формуванні первісної внутрішньоорганізованої системи знань про об'єкт?
10. Наведіть приклад асоціативного ряду.
11. Яке значення має ідея для організації фактів?
12. Чи може приклад слугувати інструментарієм, за допомогою якого вивчають об'єкт або впливають на нього?

13. Дайте визначення проблеми і вкажіть умови її виникнення.
14. Що таке аналогія і яку роль у процесі дослідження вона відіграє?
15. Дайте визначення гіпотези.
16. Які види гіпотез Ви можете назвати?
17. Що таке процедура фальсифікації і для чого вона потрібна?
18. Дайте визначення аберації та екстраполяції та вкажіть їх значення при побудові гіпотез.
19. Що таке модель і яка її роль у процесі пізнання?
20. Яким принципам пізнання повинна відповідати модель?
21. Які критерії класифікації моделей Ви можете назвати?
22. Якими є основні етапи “очищення” інформації при побудові моделі?
23. Чи повинні гіпотези пропонувати “ризиковані завбачення”?
24. Дайте визначення теорії.
25. Які критерії висував до успішної наукової теорії Ейнштейн?
26. Як співвідносяться теорія і наука?

Завдання для самостійної роботи

1. Здійсніть порівняльний аналіз фактів у природничих і соціальних науках.
2. Наведіть приклади правильної і неправильної побудови асоціативного ряду і зробіть висновки про причини помилок.
3. Проведіть порівняльний аналіз застосування інтуїції в різних сферах пізнання.

4. Дослідіть поняття ідеї в філософській концепції Канта і покажіть відмінність конститутивного і регулятивного розуміння і застосування ідей.
5. Наведіть приклади, коли правильне формулювання проблеми прискорило розв'язання теоретичних і практичних завдань.
6. Проаналізуйте значення робочих гіпотез у ході вирішення проблеми.
7. Знайдіть приклади гіпотез “ad hoc” у соціальних науках.
8. Побудуйте положення-фальсифікатори для відомих природничих і соціальних законів і порівняйте значення їх підтвердження для вірогідності цих законів.
9. Побудуйте модель найпростішої соціальної ситуації.
10. Перевірте відповідність однієї із загальновизнаних теорій критеріям, запропонованим Ейнштейном.

5. Специфіка пізнання соціальних об'єктів

5.1. Філософська герменевтика як методологія гуманітарних наук

5.1.1. Становлення герменевтики

Питання соціального пізнання та його методів є предметом особливої уваги в сучасній герменевтиці. *Герменевтика* (hermeneia, грець. - роз'яснювати, витлумачувати, перекладати, повідомляти). У Давній Греції формувались основи науки повідомлення, роз'яснення прихованої думки¹. Далі зміст і призначення герменевтики визначилось як мистецтво тлумачення Біблії (Середньовіччя), літературних текстів (Відродження)² тощо. У XVIII - XIX ст. герменевтика розглядалася лише як вчення про метод гуманітарних наук. Її завданням стає пояснення “дива розуміння”. З часом герменевтичне завдання поширюється на всю галузь культури. Нас герменевтика цікавить як теорія обґрунтування визначної ролі традицій у суспільному житті. Зокрема, з цієї точки зору, розвиток науки може відбуватися лише всередині наукової традиції: спадкоємність домінує над новаціями - самі новації розглядаються як спосіб життя і розвитку традиції.

Основи герменевтики як загальної науки інтерпретації закладені німецьким філософом Ф. Шлейєрмахером у кінці

¹ Див.: Горский В.С. Историко-философское истолкование текста. - К.: Наук. думка, 1981. - С. 13-20.

² Там само. - С. 20-25, 25-29.

XVIII - початку XIX століття. У нього герменевтика мислиться насамперед як мистецтво розуміння чужої індивідуальності, іншого виразу втіленої індивідуальності. В. Дільтей розвивав герменевтику як методологічну основу гуманітарного знання. З його точки зору, герменевтика є мистецтво тлумачення літературних пам'яток, розуміння письмово зафіксованих проявів життя. У XX ст. герменевтику розвивали М. Хайдеггер, Г. Гадамер (онтологічна герменевтика), П. Рікер (гносеологічна герменевтика), Е. Бетті (методологічна герменевтика). Вагомий внесок у розробку філософської герменевтики зробив німецький філософ Г. Гадамер.

Суть її він стисло висловив в такій формі: “Фундаментальна істина герменевтики - істину не може пізнавати та повідомляти хтось один. Всебічно підтримувати діалог, дати висловитися інакомислячому, вміти засвоювати сказане ним - ось у чому душа герменевтики”³. Як найбільш важливі виокремимо наступні основні філософсько-методологічні ідеї Гадамера.

5.1.2. Наука і позанаукові методи дослідження

Вважаючи “великим осліпленням” фактичне абсолютизування ідеалу науки та її методів, він намагався примирити філософію з наукою, показуючи її особливості та межі “у всезагальності людського життя”, подолати обмеженість горизонту інтересів науково-теоретичного вчення про метод.

Гадамер намагається показати, що спосіб пізнання, пов'язаний з поняттям науки та поняттям методу, що лежить в її основі, не є ні єдиним, ні універсальним. Культурно-історична традиція знає різні способи людського становлення до світу. Науково-теоретичне освоєння світу - лише одна з можливих позицій людського буття, а істина пізнається не тільки і не стільки за допомогою наукового методу. Найважливішими позанауковими способами розкриття істини є мистецтво, філософія та історія.

³ Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991. - С. 8.

5.1.3. Історичність гуманітарного пізнання

Важливою особливістю гуманітарних наук є те, що їх предмет - дещо таке, до чого з необхідністю належить і той, хто пізнає. А це означає, що ці науки не можуть і не повинні механічно копіювати методологію природознавства. Німецький філософ вважає неприпустимим та помилковим, коли (при всій їх схожості) гуманітарні науки розуміють за аналогією до природничих. Він з прикрістю констатує, що “логічна самосвідомість гуманітарних наук, що супроводжувала в ХІХ ст. їх фактичне формування, повністю знаходиться під владою зразка природничих наук”⁴.

Гадамер підкреслює, що гуманітарні науки (“науки про дух”) мають свою специфіку, свої способи осягнення світу, але насправді вони далекі від того, щоб почувати свою неповноцінність відносно природничих наук. Хоча в соціальному пізнанні можна й потрібно застосовувати методи природничих наук (наприклад, індуктивний метод), але потрібно це робити коректно, враховуючи особливості предмета гуманітарного знання (зокрема, включеність туди “самого пізнаючого”).

Гадамер звертає увагу на те, що соціально-історичне пізнання не має на меті безпосередньо представити конкретне явище як окремий, одиничний випадок, який лише ілюструє загальне правило (закономірність). Суть гуманітарних наук не може бути осягнуто правильно, якщо вимірювати їх за масштабом прогресуючого пізнання закономірностей. “Навпаки, ідеалом тут повинно бути розуміння самого явища у його одноразовій історичній конкретності”⁵ - а саме, розуміння того, якими є ця людина, цей народ, ця держава, тощо.

При цьому дуже важливо встановити, “яким було їх становлення”, тобто з’ясувати - як могло вийти, що вони стали саме такими, а не якимись іншими. Ось чому фундаментальною характеристикою людського буття та мислення німецький філософ вважає “історичність”: визначеність місцем, часом, конкретною ситуацією, в якій людина себе застає.

⁴ Гадамер Г.-Г. Истина и метод. - М.: Прогресс, 1988. - С. 44.

⁵ Там само. - С. 45.

5.1.4. Досвід науки серед інших видів досвіду

Герменевтика - це насамперед практика. Вона реалізується як діяльність щодо обміркування деякого тексту, та, взята окремо поза цією діяльністю, втрачає свою специфіку. Однак філософська герменевтика не зводиться до методології розуміння текстів (і взагалі не є такою розробкою), а являє собою свого роду філософію розуміння. За Гадамером, дійсність не тільки теоретично пізнається науковими засобами, але й життєво-практично “випробовується” людиною. Тому в нього почасти йдеться не про пізнання, а про досвід світу. Останній включає в себе й безпосередність переживання (“досвід життя”) й окремі форми практичного та естетичного опосередкування реальності (“досвід історії”, “досвід мистецтва”, “досвід філософії”).

Тим самим “досвід науки” - аж ніяк не єдиний вид досвіду, а останній є сукупністю своїх видів, жоден з яких неприпустимо зводити до наукового досвіду, а тим більше абсолютизувати його. “Таким чином - зазначає Гадамер, - науки про дух наближаються до таких способів осягнення, які лежать за межами науки: до досвіду філософії, до досвіду мистецтва, до досвіду самої історії. Все це такі способи осягнення, в яких являє себе істина, що не підлягає верифікації за допомогою методичних засобів науки”⁶. Виокремлені форми досвіду - це три основні позанаукові форми зв'язку людини із світом, три головні виміри, в яких розгортається буття людини в світі - за межами науки та її методів.

5.1.5. Істина й метод у гуманітарних науках

Чи означає це, що при розгляді трьох названих позанаукових засобів осягнення світу тут не застосовуються поняття “пізнання та істина”? Ні, не означає. У цьому зв'язку Гадамер на противагу позитивістсько-сцієнтичним уявленням намагається показати нередукованість істини до того її

⁶ Гадамер Х.-Г. Истина и метод. - М.: Прогресс, 1988. - С. 39.

поняття, яке склалося в межах новоєвропейської науки. Істина, на його думку, не є характеристикою тільки пізнання, але насамперед є характеристикою самого буття. Вона не може бути повністю “зхоплена” за допомогою методу, а може лише частково відкрити себе розумовому осмисленню. Істина “звершується”, переважним способом її “звершення” є мистецтво.

При цьому німецький мислитель звертає увагу на наступні важливі обставини. По-перше, герменевтичний феномен із самого початку взагалі не є проблемою методу, певним “методом розуміння”, який зробив би тексти предметом наукового пізнання. По-друге, даний феномен не вимагає побудови будь-якої системи добре обгрунтованого пізнання, що відповідає методологічному ідеалу науки. По-третє, розуміння того, що було передане нам історичною традицією - це не просто розуміння тих чи інших конкретних текстів, а вироблення певних істин. По-четверте, феномен розуміння присутній у зв'язках людини із світом, у тому числі й наукових, а тому також і в самій науці він має самостійне значення та протидіє всім намаганням перетворити його в будь-який науковий метод. По-п'яте, завдання герменевтичних досліджень полягає в тому, щоб розкрити досвід досягнення істини, що перевершує царину, яка контролюється науковою методикою. По-шосте, предмет герменевтики утворює тільки “розуміючі” (історико-гуманітарні) науки, але тією мірою, якою феномену розуміння надається універсальний характер - уся сукупність людського знання про світ та буття в ньому.

5.1.6. Категорія розуміння

Найважливіша заслуга Гадамера - всебічна та глибока розробка ключової для герменевтики категорії розуміння. Розуміння для нього - спосіб існування пізнаючої людини, яка діє та оцінює. Розуміння - це не стільки пізнання, скільки універсальний спосіб освоєння світу (“досвід”), воно невіддільне від самопізнання інтерпретатора, це процес пошуку

смыслу (“суті справи”) і неможливе без передрозуміння. Воно - передумова зв'язку зі світом, мислення без засновків - фікція. Тому зрозуміти щось можна лише завдяки припущенням, що ми заздалегідь маємо відносно нього, а не тоді, коли воно протистоїть нам як щось абсолютно загадкове. Тим самим предметом розуміння є не сутність, вкладена в текст автором, а той предметний зміст (“суть справи”), з досягненням якого пов'язаний даний текст.

Гадамер стверджує, що, по-перше, розуміння завжди є таким, що тлумачить, а витлумачення є таким, що розуміє. По-друге, розуміння можливе лише як “застосування” - співвіднесення змісту тексту з культурно-мисленнєвим досвідом сучасності. Інтерпретація тексту, таким чином, полягає не у відтворенні первинного (авторського) смыслу тексту, а у створенні смыслу знову. Тим самим розуміння може виходити за межі суб'єктивного задуму автора, більше того, воно завжди виходить за ці межі.

5.1.7. Герменевтика і діалектика

Гадамер у своїй філософській герменевтиці хоче пов'язати в новому синтезі “мову” та “логос”, герменевтику та діалектику. Так, в одному випадку він пише, що намагається більше наслідувати Гегеля, ніж Шлейєрмахера, а далі зазначає: “Моїм намаганням було об'єднати масштаби філософської герменевтики з платонівською діалектикою, а не з гегелівською”⁷. Як би там не було, у цих двох висловах йдеться про раціоналістичну діалектику об'єктивно-ідеалістичного “тлумачення”.

Водночас Гадамер зазначає, що хоча герменевтика визнає “діалектичну перевагу рефлексивної філософії”, але бачить межі останньої - при всіх її безсумнівних досягненнях. Він дуже високо цінує діалектичні ідеї Платона та Гегеля, вважаючи, зокрема, що діалектика останнього була та залишилася величною навіть у своїй невдачі, і що думати, нібито

⁷ Гадамер Г.-Г. Истина и метод. С. 623.

у наш вік сцієнтизму нам немає у чому повчитися у Гегеля - це “велика помилка”. Досягнення Гегеля німецький філософ вбачає в тому, що, розробляючи діалектику рефлексії як загальне опосередкування розуму, він досить різко виступає проти формалізму, софістики, порожньої аргументації розуму, яка називається ним “зовнішньою рефлексією”. За допомогою цього поняття Гегель, на думку Гадамера, піддав критиці ідею такого методу, який застосовується до справи як певна чужа для нього дія. Тому він поділяє ідеї Гегеля про те, що справжній метод є “діянням самої справи” і що це діяння не повинно виходити у внутрішню ділянку думки зі своїми власними здогадами, оскільки мислити - означає “розгорнути справу в її власній послідовності”.

За Гадамером, гегелівська діалектика розумових визначень, як і його діалектика форм знання, свідомо відтворює тотальне опосередкування мислення та буття, яке було колись природним середовищем грецької думки.

Йдучи за Гегелем, спираючись на його діалектичні ідеї, Гадамер намагається “зробити крок далі гегелівського розуміння” тих проблем, які він вважає важливими для розробки своєї концепції. Найбільш цінним у Гегеля він вважає те, що в межах розумової послідовності речі самі по собі переходять у свою протилежність і “досвід переходу в протилежне” - це і є справжній досвід діалектики: “Мислення отримує можливість, навіть не торкаючись суті, розглядати протилежності - таким є досвід думки, на який спирається гегелівське розуміння методу як саморозгортання чистої думки в систему цілісної істини”⁸.

Саме цей досвід думки передусім застосовує Гадамер при побудові своєї філософської герменевтики, вважаючи, що саме Гегель продумав, прорефлектував ту історичну зміну (розвиток через протилежності), в якій полягає проблема герменевтики. Підкреслюючи важливість діалектики Платона та Гегеля для вирішення даної проблеми, Гадамер зазначає, що й у герменевтичному досвіді ми стикаємося з діа-

⁸ Гадамер Г.-Г. Истина и метод. С. 537.

лектикою, з переходом у свою протилежність, з історичністю та цілісністю. Так, він пише, що “сама справа - смисл тексту - домагається нашого визнання, *рух витлумачення є діалектичним...* передусім тому, що слово, яке витлумачує, “потрапляючи” у смисл тексту, *відбиває цілісність цього смислу* та надає безкінечності смислу кінцевого виразу”⁹. Для “наук про дух” повинно бути властивим, що все притаманне нам окреме має пізнаватися в цілісності нашого людського, розумного існування.

5.1.8. Діалогічність гуманітарного пізнання

Для Гадамера характерне повсякчасне підкреслення діалогічного характеру філософської герменевтики як логіки запитання та відповіді, як своєрідної філософії розуміння. Інтерпретацію культурної традиції він розглядає як діалог минулого та теперішнього. Діалог з традицією для нього - не культурологічне завдання, а самостійне джерело філософського знання. У цьому зв'язку він велику увагу приділяє вченню Платона, значення якого полягає в розумінні філософствування як діалогу, що протиставляється монологічності мислення гегелівської діалектики.

Діалог (бесіду) Гадамер вважає (як Сократ і Платон) основним способом досягнення істини в гуманітарних науках. Усяке знання, на його думку, проходить через запитання, причому запитання складніше за відповідь (хоч іноді здається навпаки). Тому діалог, тобто запитування та відповідання, є тим способом, яким здійснюється діалектика. Вирішення питання є шляхом до знання і остаточний результат залежить від того, правильно чи неправильно поставлене саме запитання.

Сутність знання, за Гадамером, полягає в тому, що воно не тільки виносить правильне судження але одночасно з цим і на тих же підставах виключає неправильне. “Адже знати завжди означає: одночасно пізнати протилежне. Знання

⁹ Гадамер Г.-Г. Истина и метод. - М.: Прогресс, 1988. - С. 538.

в своїй основі діалектичне. Знання може бути лише у того, у кого є запитання, запитання ж завжди схоплюють протилежності між “так” і “ні”, між “так” чи “інакше”¹⁰. Німецький філософ відзначає, по-перше, будь-яке запитування та прагнення до знання передбачає знання незнання, до того ж останнє приводить до запитання. По-друге, не існує методу, який дав би змогу навчитися запитувати, бачити проблематичне. По-третє, потрібно подолати сильну “владу поглядів”, щоб прийти до усвідомлення свого незнання та, відповідно, поставити проблему.

Мистецтво запитування - це складне діалектичне мистецтво пошуку істини, мистецтво мислення, мистецтво ведення бесіди (розмови), яке насамперед потребує того, щоб співбесідники чули одне одного, сліdkували за думкою опонента, не забуваючи, однак, “суті справи”, що викликала суперечку, а тим більше не намагаючись взагалі приховати питання.

Ось чому, підкреслює Гадамер, щоб запитування було справжнім мистецтвом, а розмова (суперечка) - справжньою та продуктивною, а не софістичною інтерпретацією текстів, вкрай важливою “є внутрішня послідовність, з якою рухається вперед думка, що розгортається у діалозі. Вести бесіду - значить підкорюватися веденню тієї справи, до якої звернені співбесідники. Щоб вести бесіду, потрібно не грати на пониження аргументів співбесідника, але вміти дійсно оцінювати фактичну вагомість чужої думки”¹¹.

Діалектика як мистецтво ведення бесіди є “мистецтво утворення понять”, тобто виробка думок, спільних для співбесідників. Оскільки бесіда - це не “застигла форма висловлювання”, то тут особливу роль відіграє мова, яка здійснює ту “сміслокомунікацію”, в мистецтві розробки якої і полягає завдання герменевтики.

Таким чином, діалог, тобто логіка питання та відповіді, і є логіка “наук про дух”, до якої ми, на думку Гадамера,

¹⁰ Гадамер Г.-Г. Истина и метод. С. 429.

¹¹ Там само. - С. 432.

незважаючи на досвід Платона, підготовлені дуже погано. Підкреслюючи тісний зв'язок між запитуванням та розумінням, німецький мислитель стверджує: “Хто хоче мислити, повинен запитувати”, тобто повинен ставити проблеми та правильно вирішувати їх.

При цьому неприпустимо дійсні проблеми змішувати з неспроможними (наприклад, про вічний двигун). Це, по-перше. По-друге, завжди мати на увазі, що кожна проблема - це не “порожня абстракція”, а конкретно-історична форма знання, що вона завжди історична. Це означає, що “постановка питання змінюється з плином часу. Позаісторичної точки зору, яка б дозволяла мислити тотожність - тієї чи іншої проблеми, яка зберігається поза всі намагання її рішення, - такої точки зору не існує”¹². По-третє, міжлюдська спільність досягається в комунікації та будується в діалозі, а всі невербальні форми розуміння налаштовані в кінцевому рахунку на розуміння, яке досягається в діалозі.

5.1.9. Мова як спосіб буття знання

За Гадамером, розуміння людиною світу та взаєморозуміння між людьми здійснюється в “стихії мови”. Остання розглядається як особлива реальність, у середині якої людина себе знаходить. “Я вважаю, - пише філософ, - що не тільки процедура розуміння людьми одне одного, але й процес розуміння взагалі являє собою подію мови навіть коли йдеться про позамовні феномени або про голос, якого вже не чути та який застиг в літерах”¹³.

Будь-яке розуміння є мовною проблемою і воно досягається (або не досягається) в “медіумі мовності”, інакше кажучи, всі феномени взаємної згоди, розуміння та нерозуміння, що утворюють предмет герменевтики, суть явища мовні. Як “наскрізна основа” передавання культурного досвіду від покоління до покоління, мова забезпечує можливість

¹² Гадамер Г.-Г. Истина и метод. С. 442.

¹³ Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. С. 44.

традицій, а діалог між різними культурами реалізується через пошук спільної мови.

Характеризуючи мову як “горизонт герменевтичної онтології”, Гадамер виходить з того, що, по-перше, “філософія - це постійне зусилля відшукування мови..., постійна нестача мови... Словесна знахідка відіграє у філософії виключну роль”¹⁴. По-друге, у мові закладені основні механізми формування досвіду: мова задає вихідні схеми людської орієнтації в світі, передбачаючи його схоплення в поняттях. В “мовному оформленні людського досвіду світу... отримує голос саме суще... Саме в цьому - а не в методологічному ідеалі раціональної конструкції, що панує в сучасній математичній науці, - впізнає себе розуміння, яке здійснюється у науках про дух... Мовний характер має людський досвід взагалі”¹⁵.

Отже, вихідне положення герменевтики - мовна форма виявлення мислення. При цьому розуміння та взаєморозуміння мають як свою умову критику, боротьбу із зашкарбллістю та історичний підхід до мови. Останній підхід є дуже важливим тому, що разом з новими поглядами зароджується та оформляються нова мова і на ґрунті зміненого життя та зміненого досвіду виростають нові мовні підпорядкування та нові форми мови. “В житті мови без кінця відбуваються ледь помітні зміни: змінюється його застосування, виникають та вмирають модні слова та кліше, і кращий спосіб відобразити крах суспільства в кризову епоху - це спостерігати за змінами його мови”¹⁶.

Таким чином, процес осягнення смислу, що здійснюється в розумінні, відбувається у мовній формі, тобто є процесом мовним. Мова є тим середовищем, в якому відбувається процес взаємного домовлення співбесідників та взаєморозуміння щодо самої справи. Таке взаєморозуміння й досягається “на провідній нитці мови”, адже мовна структура нашого досвіду світу здатна охопити усі багатоманітні життєві відносини.

¹⁴ Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. С. 34.

¹⁵ Гадамер Г.-Г. Истина и метод. С. 527.

¹⁶ Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. С. 50.

5.1.10. Традиції і ідеології

Якщо для Гадамера нове виникає на основі і в межах традиції, в якій минуле і сучасне вступають у діалог, то для інших соціальних дослідників і методологів науки роль традиції була не настільки однозначно позитивною. Так, у кінці 60-х років ХХ ст. розгорнулась дискусія між Гадамером та Юргеном Габермасом¹⁷ - представником франкфуртської школи соціальних досліджень, який обстоював думку, що традиції є своєрідними ідеологіями, які не лише надають смислу нашим діям, але і обмежують ці дії рамками цього визначеного смислу. Традиції, таким чином, не є універсаліями, але являють собою певний інтерес, якому підпорядковують індивідів, тобто, по суті, є ідеологіями. Звільнення від цих ідеологій є єдиним способом досягнення свободи мислення, яке є умовою наукової об'єктивності. З досягнутих позицій ми вже можемо як приймати традиції, так і відкидати їх. У підсумку виявилось, що наука має спочатку дистанціюватися від традицій. Гадамер був цілком незгодний з таким “вільним” оперуванням традицією: адже, за його теорією, традиція веде нас, а не ми її. Однак проблема, виявлена Габермасом, вимагала розгляду.

У зв'язку з цим ми вважаємо за доцільне звернутися до концепцій науки, запропонованих Т. Куном та К. Поппером, в яких розвиток науки розглядається не як кумулятивний процес поступового і спадкоємного нарощування (і розвитку) знання, а як перервний і неоднорідний процес еволюції науки як соціального інституту (Кун), або ж як конкурентний процес боротьби соціальних теорій за “виживання” (Поппер). Ці концепції, отже, виступають своєрідною антитезою теорії Гадамера.

¹⁷ Див., наприклад: *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие. – С.Пб.: Наука, 2000. - 380 с.

5.2. Концепція зміни парадигм Т. Куна

5.2.1. Визначення парадигми

Перейдемо до розгляду науки як соціального інституту. На нашу думку, найбільш повно і переконливо такий підхід характерний для американського філософа та історика Томаса Куна. Основна робота Куна “Структура наукових революцій” написана в руслі історико-еволюційного напрямку в філософії науки. Її автор вважав, що саме історія науки має стати джерелом і каменем випробування епістемологічних концепцій. Виходячи з центрального для книги поняття “*парадигма*”, Кун запропонував наступну схему (модель) історико-наукового процесу.

Парадигма розглядається Куном передусім як *спосіб діяльності наукового співтовариства*.

У своїй книжці Кун запропонував відмовитися від пануючого в неопозитивістській філософії образу науки як системи знань, зміна і розвиток якої підлягає канонам методології й логіки, і замінити його образом науки як діяльності наукових співтовариств. До речі, віддаючи належне “закону і логіці”, Кун зовсім не заперечував “неявне знання” та “інтуїцію”, відводячи від себе звинувачення в суб’єктивізмі та ірраціоналізмі: “Я ніколи не вважав, що наука за своєю суттю є ірраціональною діяльністю”¹⁸.

Специфіка кунівського образу науки полягала в тому, що логіко-методологічні фактори розвитку втрачають свою надісторичну нормативність і стають у функціональну залежність від пануючого у ті чи інші періоди способу діяльності наукового співтовариства (парадигм). Парадигма у Куна - основна одиниця виміру процесу розвитку науки. Це - у найзагальнішому вигляді - концептуальна схема, яка протягом певного часу визнається науковим співтовариством як основа його практичної діяльності.

¹⁸ Цит. за: Структура и развитие науки. - М., 1978. - С. 279.

Поняття “парадигма” виражає сукупність переконань, цінностей і технічних засобів, прийнятих науковим співтовариством і забезпечуючих існування наукової традиції. Парадигма - це те, що об’єднує членів наукового співтовариства, і, навпаки - наукове співтовариство складається з людей, які визнають певну парадигму. Остання, як правило, знаходить свої втілення у підручниках або в класичних працях вчених і на багато років визначає коло проблем і методів їх вирішення у тій чи іншій галузі науки. До парадигм Кун відносить, наприклад, аристотелівську динаміку, птолемеївську астрономію, ньютонівську механіку.

Філософ не раз звертався до поняття “парадигма”, уточнюючи і конкретизуючи його зміст. Вихідне визначення цього поняття дається в “Передмові” його основної роботи, написаної в 1962 році. Тут Кун пише, що “під парадигмою я розумію визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення науковому співтовариству”¹⁹.

Являючи собою прийняту модель (зразок) - хоча до цього парадигма в цілому не зводиться - вона має історичний характер, будучи об’єктом для подальшої розробки і конкретизації у нових умовах. Саме це і зробив сам автор цього поняття у “Доповненні 1969 року” у зв’язку з критикою невизначеності даного поняття з боку численних своїх опонентів. Розглянемо за Куном зміст поняття “парадигма” детальніше, опираючись на вказане “Доповнення”.

Як тут вважає сам Кун, він “ощасливив” людство двома “великими відкриттями”. Перше - виявлення загального механізму розвитку науки як єдності “нормальної” науки і “некумулятивних стрибків” (наукових революцій). Другим своїм внеском у розробку проблем розвитку науки він вважає поняття парадигми як конкретного досягнення, як конкретного зразка.

Говорячи про це поняття, закріплене відповідним терміном, Кун відзначає, що у його книзі останній часто викорис-

¹⁹ Кун Т. Структура научных революций. - М., 1975. - С. 11.

товується у двох різних смислах. “З одного боку, він позначає всю сукупність переконань, цінностей, технічних засобів тощо, яка характерна для членів даного співтовариства. З іншого боку, він вказує один вид елемента у цій сукупності - конкретні рішення головоломок”²⁰. Перший смисл терміна, названий автором “соціологічним”, є основним.

Наукові співтовариства як особливі структури в науці складаються з дослідників з певною науковою спеціальністю. Співтовариства, за Куном, існують на багатьох рівнях. Найглобальніше - співтовариство представників природничих наук. Нижче в цій системі основних наукових професійних груп розташовується рівень співтовариств фізиків, хіміків, астрономів, зоологів тощо. Співтовариства представлені філософом як такі елементарні структури, які є “засновниками і зодчими наукового знання”. Парадигми і є щось таке, що приймається членами даних груп, які представляють собою не жорсткі структури, а “діахронічні (тобто такі, що змінюються) утворення”.

Розглядаючи парадигми як “набори приписів для наукової групи”, Кун у “Доповненні 1969 року” експлікував значення даного терміна через поняття дисциплінарної матриці, яке враховує, по-перше, належність учених до певної дисципліни і, по-друге, систему правил їхньої наукової діяльності.

Дисциплінарна матриця створена з упорядкованих елементів (компонентів) різного роду, які утворюють єдине ціле і функціонують як цілісна система. До основних елементів дисциплінарної матриці Кун відносить наступні компоненти.

- А. Символічні узагальнення, які мають суто формальний характер або легко формалізуються. Наприклад, $F = ma$. Інакше кажучи, це закони і визначення деяких термінів теорії, виражених у “потужному апараті” логічних і математичних формул.
- Б. “Метафізичні частини парадигми” - такі, що задають спосіб бачення універсуму. Це, зокрема, такі загаль-

²⁰ Кун Т. Структура научных революций. С. 220.

новизнані приписи як “тепло є кінетичною енергією”, “всі явища існують через взаємодію атомів” тощо.

В. Ціннісні установки, які впливають на вибір напряму дослідження. На думку Куна, відчуття єдності у співтоваристві учених-природознавців виникає багато в чому через спільність цінностей.

Г. “Загальноприйняті зразки”, “визнані приклади”, вирішення конкретних задач головоломок, які забезпечують функціонування “нормальної науки”. Філософ вважає, що “відмінності між системами “зразків” більшою мірою, ніж інші види елементів, що складають дисциплінарну матрицю, визначають тонку структуру наукового знання”²¹.

Заслуга Куна полягає в тому, що у понятті парадигми він виразив ідею наявності передумови у будь-якого знання, тобто досить переконливо показав, що формування і розвиток знань здійснюється у деякому просторі передумов, у деякому середовищі, яке їх породжує. Такий підхід під час засилля антиісторизму і формалізму у філософії й методології науки був кроком вперед.

5.2.2. “Методологічні директиви” – один із чинників розвитку науки

Розвиток науки визначається, за Куном, цілою низкою різноманітних чинників. До їх числа він, зокрема, відносить минулий досвід дослідника, його власний індивідуальний спосіб мислення, сукупність фактичного матеріалу, на якому ґрунтується діяльність співтовариства, й інші “особисті та історичні чинники”, які здебільшого є “елементом випадковим і довільним”, але все одно таким, що суттєво впливає на розвиток науки.

Один з таких чинників - і дуже важливий - полягає в тому, що “учені, наукова діяльність яких будується на осно-

²¹ Кун Т. Структура научных революций. С. 235.

ві однакових парадигм, опираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики”²². Ці загальні установки Кун називає “правилами-приписами” або “методологічними директивами”. Забезпечуючи очевидну узгодженість зусиль вчених, вони є передумовами для нормальної науки, тобто для генези і спадкоємності у традиції того чи іншого напрямку дослідження.

Кун досить тверезо і виважено оцінює можливості “методологічних директив”, не впадаючи у крайнощі, тобто не абсолютизуючи, але й не ігноруючи їх роль у розвитку науки. По-перше, як було сказано, ці директиви - одні з багатьох чинників історико-наукового процесу, який, зрозуміло, не може собою підмінити їх усі, а вони, у свою чергу, не можуть бути зведені до нього одного.

По-друге, методологічні правила-приписи регулюють певним чином наукову діяльність, перешкоджають (якщо вони правильні) тому, щоб наука “збивалася з дороги весь час”. Так, для ранніх стадій розвитку науки дуже важливим є наступна обставина: “Ніяку природну історію не можна інтерпретувати, якщо відсутнє хоча б у неявному виді переплетення теоретичних та методологічних передумов, принципів, котрі дозволяють відбір, оцінку й критику фактів”²³.

Серед методологічних передумов Кун називає й “буденну філософію”, яка в цій справі може надати допомогу. Ось чому на кожному із своїх етапів наука завжди є “сукупністю фактів, теорій і методів”. Жоден із цих елементів не може бути вилученим з науки як із цілісного утворення, оскільки при цьому буде усунена сама наука як така.

Разом з тим Кун вказує на те, що “для багатьох різновидів наукових проблем недостатньо лише методологічних директив самих по собі, щоб прийти до однозначного й доказового висновку”²⁴. Цю свою тезу він ілюструє прикладом людини, яку змушують досліджувати електричні або хімічні явища, коли вона не має знань у цих галузях, але знає, що

²² Кун Т. Структура научных революций. С. 28.

²³ Там само. - С. 35.

²⁴ Там само. - С. 19.

таке “науковий метод” взагалі. Така людина, відзначає Кун, може, “розмірковуючи зовсім логічно”, прийти до будь-якого з множини несумісних висновків. До якого ж саме з цих логічних висновків вона прийде, буде вирішуватися не лише обраними нею методологічними директивами, але й багатьма іншими факторами, у тому числі й особистими індивідуальними якостями. Але це не означає, що приписи наукового методу треба ігнорувати або недооцінювати.

Більш того, Кун упевнений, що вчений, який творчо мислить, бере участь насамперед у зміні методів, еволюція яких надто недостатньо вивчена, але сучасні результати їх використання наочні для всіх і сковують ініціативу багатьох. Так, на стадії накопичення фактів “деякі вчені завоювали собі репутацію великих не за новизну своїх відкриттів, а за точність, надійність і широту методів, розроблених нині для уточнення раніше відомих категорій фактів”²⁵. Серед цих методів Кун називає кількісні і якісні методи, емпіричні й “особливі теоретичні методи”, зокрема, - розробку математичного апарату та його використання в різних галузях науки.

Певні методи “включаються в роботу” не лише на етапі збору фактів, але й при зіставленні останніх з теорією, а також при розробці теорій. Крім того, згідно з Куном, чіткі методологічні аргументи відіграють певну роль при виборі вченими парадигм (особливо між альтернативними способами дослідження) поряд з такими “нечіткими чинниками” як особисті й естетичні міркування.

У свою чергу, методологічні правила-передумови визначаються відповідною теорією, яка їх обґрунтовує. Коли йдеться про природу науки, Кун зазначає, що “вчені, методи яких були вдало вибрані й розвинуті, фактично будували свої дослідження так, як приписувала їм теорія”²⁶. Елементи теорії Кун називає “плідним інструментом” для розробки прийомів і способів наукового дослідження і розвитку науки.

²⁵ Кун Т. Структура наукових революцій. С. 45.

²⁶ Там само. - С. 261.

5.2.3. Багаторівневий характер методологічних правил

Маючи на увазі більш ширший сенс терміна “правило” (ніж засіб вирішення кросвордів, загадок, шахових задач тощо), Кун вважає, що вони можуть бути нижчого або вищого рівня загальності. Їхній діапазон щодо цього досить широкий: від приписів з приводу типів інструментарію і його використання до правил найвищого рівня - метафізичних (філософських). Найбільш наочними і разом з тим найбільш зобов’язуючим Кун вважає узагальнення про науковий закон, про наукові поняття і теорії, які можуть і повинні виконувати методологічні функції (як це було із законами Ньютона, рівняннями Максвелла тощо).

Отже, методологічні приписи “постачають” вчених “правилами гри”, тобто вказують їм “образ дій” у тій чи іншій конкретній ситуації. Високо оцінює Кун “квазиметафізичні приписи” Декарта, набір яких виявився і філософським, і методологічним.

За Куном, на ще вищому рівні є інша система приписів, без яких людина не може бути вченим. Так, наприклад, вчений повинен намагатися зрозуміти світ, розширити межі пізнання і підвищувати точність, з якою вона має бути впорядкована. Цей “набір приписів” може бути названим філософсько-гносеологічним, на відміну від “квазиметафізичного”, де переважає онтологічний аспект.

При цьому Кун звертає увагу на те, що, по-перше, правила-приписи (навіть у їх сукупності) не можуть охопити той загальний випадок, що є у різних видах “нормальної науки”. По-друге, немає потреби в тому, щоб остання була повністю детермінована певними правилами, оскільки тут є ще й методологічні детермінанти - пристрасть, натхнення, захоплення і таке інше.

5.2.4. Роль філософії у розвитку науки

Серед сукупності “методологічних директив” Кун знаходить місце і філософським принципам, зовсім не відкидаючи (як логічні позитивісти) їхню роль у науковому дослідженні на всіх його етапах, починаючи з відбору й інтерпретації фактичних даних. Такий підхід був для нього досить природним, оскільки він вважав, що створюваний ним історично орієнтований образ науки “має прихований філософський зміст”. Розкриваючи цю тезу в “Передмові” до своєї книжки, Кун відзначає, що в ній він намагався за можливості вказати на цей “філософський сенс” й виокремити його основні аспекти. Заслуга філософії полягає, за Куном, зокрема, в тому, що вона “дала життя стільком спеціальним наукам”, які - хоча б уже за це - мали бути завжди їй вдячні. Однак при переході до нової парадигми, яка передбачає нове, чіткіше визначення галузі дослідження, вчені не повинні залишатися лише “в лабіринтах філософії” (ігноруючи інші чинники при виборі парадигм), або ж будуть “приречені на ізоляцію”.

З точки зору Куна, хоча “вчені загалом не зобов’язані й не хочуть бути філософами”, але, незалежно від свого бажання, вони змушені ними ставати - “особливо в періоди усвідомлення криз, коли вчені звертаються до філософського аналізу як до засобу розкриття загадок в їхній галузі”²⁷.

У зв’язку з цим Кун вважає зовсім не випадковим, що виникненню фізики Ньютона, теорії відносності та квантової механіки “передували і супроводжували фундаментальні філософські дослідження сучасної їм наукової традиції”²⁸. Не випадковим вважає він і те, що в обох цих періодах вирішальну роль у процесі дослідження відігравав мисленевий експеримент (Галілей, Ейнштейн, Бор та ін.), філософський за своєю сутністю. Звернення за допомогою до філософії й обговорення її фундаментальних положень - це важливі симптоми переходу від нормального дослідження до екстраорди-

²⁷ Кун Т. Структура научных революций. С. 119.

²⁸ Там само. - С. 119.

нарного, від старої парадигми до нової - через наукову революцію.

5.2.5. Співвідношення правил і парадигм та “нормальна наука”

При дослідженні цього співвідношення Кун виходить з пріоритету парадигм. Що ж стосується прийнятих науковим співтовариством правил - “особливої сукупності приписів”, - то вони впливають з парадигм, але останні самі можуть керувати дослідженням навіть за відсутності правил. Однак такий стан (“відсутність правил”) звичайно довго не продовжується, оскільки члени даного співтовариства раніше чи пізніше абстрагують певні елементи парадигм і використовують їх як правила в своїх дослідженнях.

Отже, перший крок - визначення парадигми, другий - виокремлення на її основі певних правил-приписів, принципів, притаманних цьому співтовариству, при цьому Кун вважає (звертаючись до свого власного досвіду), що відшукувати правила є заняттям складнішим і таким, що приносить менше задоволення, ніж виявлення парадигми.

Досить позитивна його думка полягає в тому, що “існування парадигми навіть неявно не передбачало обов’язкової наявності повного набору правил”²⁹. Це й означає, що, поперше, цього “повного набору” ніколи (з огляду хоча б на нескінченність пізнання і невичерпність його об’єкта) не можна досягти. По-друге, наукова діяльність не може бути “закована” в систему будь-яких правил, оскільки існує неявне знання, ніяким раціональним правилам непідвладне. У зв’язку з цим Кун посилається на Полані³⁰, який довів, що багато успіхів вчених залежать від прихованого знання, яке є особистісно практичним, не припускає повної експлікації й не підпадає під жодні правила.

²⁹ Кун Т. Структура научных революций. С. 68-69.

³⁰ Див.: Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. - М.: Прогресс, 1985. - 344 с.

Теза Куна про те, що “вчені не потребують ніякої повної системи правил”, не означає, що останніми можна знехтувати в процесі наукової діяльності, замінивши їх інтуїцією, уявою тощо. Відзначаючи, що парадигми можуть визначати характер нормальної науки без втручання правил, що можуть бути виявлені, філософ пише: “Парадигми можуть передувати будь-якому набору правил дослідження, котрий може бути однозначно з них висунутий, і бути обов’язковішими або повнішими, ніж цей набір”³¹.

Кун вказує на чотири основні причини, які дозволяють думати, що парадигма й справді функціонує подібним чином. Перша причина - надзвичайна складність виявлення правил, якими керуються вчені у межах окремих традицій “нормального” дослідження.

Друга причина коріниться в природі наукової освіти. Йдеться зокрема про те, що вчені ніколи не заучують поняття, закони й теорії (для використання їх як “методологічних директив”) і не вважають це самоціллю. Вони завжди засвоюють їх у певному контексті, що склався історично в процесі навчання і використання. Про те, що вчені взагалі засвоїли певний методологічний базис, “свідчить головним чином їхнє уміння добиватися успіху в дослідженні. Однак цю здатність можна зрозуміти і не звертаючись до передбачуваних правил гри”³².

Стосовно третьої причини, що дозволяє припустити, що парадигми спрямовують наукове дослідження як завдяки “безпосередньому моделюванню”, так і за допомогою абстрагованих з них правил, то Кун відзначає таке. Характерна байдужість до методологічних правил повинна зникати у міру того, як втрачається впевненість у парадигмах і моделях. Свідченням цьому - суперечки про правомірність методів, проблем і стандартних рішень, які особливо характерні для допарадигмального періоду розвитку науки.

³¹ Див.: Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. - М.: Прогресс, 1985. - С. 71.

³² Там само. - С. 72.

Четверта причина для визнання за парадигмами пріоритету щодо загальноприйнятних правил пов'язана з тим, що останні загальні для досить великої наукової групи, але для парадигм це зовсім не обов'язково.

Таким чином, оскільки парадигми спрямовані не лише на природу (онтологічний аспект), але виражають також особливості наукового пізнання (гносеологічний аспект), то “вони є джерелом методів, проблемних ситуацій і стандартів вирішення, прийнятих деяким розвиненим науковим співтовариством у певний час”³³. Виступаючи як таке “джерело”, парадигма виконує тим самим не лише пізнавальну, але й нормативну функцію.

У першій з названих двох функцій парадигма повідомляє вченому, які саме сутності є в природі, в яких формах вони проявляються тощо. Але, оскільки природа занадто складна і різноманітна, щоб можна було її досліджувати наосліп, то в другій своїй функції парадигма дозволяє скласти план наукової діяльності, сформулювати певні “методологічні директиви”, вказати конкретні напрямки, істотні для реалізації цього плану. Ось чому “освоюючи парадигму, вчений оволодіває відразу теорією, методами і стандартами, котрі зазвичай найтіснішим чином переплетені між собою”³⁴. Тому зміна парадигми викликає значні зміни в критеріях, що визначають правильність як вибору проблем, так і методів й прийомів їх вирішення.

5.2.6. Історія науки як зміна правил-приписів

Загальна схема (модель) історико-наукового процесу, запропонована Куном, включає в себе два основних етапи. Це - “нормальна наука”, де не обмежено панує парадигма, і “наукова революція” - розпад парадигми, конкуренція між альтернативними парадигмами і, нарешті, перемога однієї з

³³ Див.: Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. С. 136.

³⁴ Там само. - С. 143.

них, тобто перехід до нового періоду “нормальної науки”. Кун вважає, що перехід від однієї парадигми до іншої через революцію є звичайною моделлю розвитку, характерною для зрілої науки. Причому науковий розвиток, на його думку, на кшталт розвитку біологічного світу, є односпрямованим і незворотним процесом. Що ж відбувається за ходом цього процесу з правилами-приписами?

Допарадигмальний період характеризується суперництвом різних шкіл і відсутністю загальноприйнятих концепцій і методів дослідження. Для цього періоду особливо характерні часті та серйозні суперечки стосовно правомірності методів, проблем і стандартних рішень. На певному етапі ці розбіжності щезають у результаті перемоги однієї з шкіл. З визнання парадигми починається період “нормальної науки”, де формулюються і широко використовуються (хоча не завжди і не всіма усвідомлено) найбільш багатоманітні й різнорівневі (аж до філософських) методи, прийоми і норми наукової діяльності.

Криза парадигми є разом з тим і кризою притаманних їй методологічних приписів. Банкрутство існуючих правил-приписів означає прелюдію до пошуку нових, стимулює цей пошук. Результатом цього процесу є наукова революція - повне або часткове витіснення старої парадигми новою, несумісною із старою.

У процесі наукової революції відбувається такий процес, як зміна “понятійної сітки”, через яку вчені розглядали світ. Зміна (причому кардинальна) цієї “сітки” викликає необхідність зміни методологічних правил-приписів. Вчені - особливо мало пов’язані з попередньою практикою і традиціями - можуть бачити, що правила більше не придатні, і починають добирати іншу систему правил, яка може замінити попередню, і яка була б заснована на новій понятійній сітці. З цією метою вчені, як правило, звертаються за допомогою до філософії й обговорення фундаментальних положень, що не було характерним для періоду “нормальної науки”.

Кун відзначає, що в період наукової революції головне завдання вчених-професіоналів саме й полягає у скасуванні

всіх наборів-правил, крім одного - того, що впливає з нової парадигми і є детермінованим нею. Однак скасування методологічних правил повинне бути не їх “голим запереченням”, а “зняттям”, із збереженням позитивного. Для характеристики цього процесу сам Кун використовує термін “реконструкція приписів”.

5.3. Логіка соціальних наук К. Поппера

5.3.1. Теорія і практика фальсифікаціонізму в соціальних науках

Ми вже згадували Поппера як методолога науки, коли розглядали його принцип фальсифікаціонізму як принцип перевірки гіпотез на істинність. Чи є цей принцип придатним для соціального пізнання? Спробуємо з'ясувати для цього погляди Поппера на методологію соціального пізнання в цілому.

Проблемам соціального пізнання присвячено багато праць К. Поппера - “Злиденність історичному”, “Відкрите суспільство і його вороги”, також стаття, написана в 1972 р. “Логіка соціальних наук” й опублікована російською мовою в журналі “Вопросы философии” (1992, № 10) та досить багато інших праць. Поппер протягом більш ніж півстоліття був ініціатором і основним учасником наукових дискусій з представниками визначних шкіл у галузі методології пізнання, тому в його творчості питання збереження і подолання традицій у науці відобразились максимально повно не лише як спеціальний предмет дослідження, але і як принцип побудови його власної теорії пізнання. Більше того, під впливом його теорії і дискусій формувався магістральний розвиток світової методології науки протягом десятиліть.

5.3.2. Метод у суспільних науках

Поппер вважає, що при вивченні соціальних явищ не слід виходити за межі наукового методу, слід лише знати можливості і сферу застосування кожного з методів, відкинути будь-яку самовпевненість, “відкрити свій погляд для критики”. Тому, на думку британського мислителя, головне полягає у тому, щоб усвідомлювати прийняту точку зору, бути критичним і самокритичним, тобто у міру сил уникати неусвідомлених і, значить, некритичних пристрастей в уявленні соціально-історичних фактів.

За Поппером, “науковий метод полягає у виборі проблем і в критиці наших завжди пробних і попередніх рішень... Я вважаю важливим спочатку ототожнити науковий метод з критичним методом”³⁵. Поставивши запитання “у чому полягає науковий (критичний) метод?”, Поппер відповідає на нього наступним чином (і це головна теза його статті):

- А) метод соціальних наук, як і наук природничих (а це загальний для тих й інших метод) полягає у випробуванні пропонованих для даних проблем рішень, які піддаються критиці; недоступні до критики рішення вилучаються;
- Б) приступні для предмета критики рішення ми намагаємося спростувати - саме в цьому полягає всіляка критика;
- В) якщо одне рішення було спростоване критикою, то нам слід спробувати інше рішення;
- Г) якщо воно витримує критику, то ми його попередньо приймаємо як таке, що заслуговує подальшого обговорення й критики;
- Д) науковий метод, отже, є методом вирішення проблем, який контролюється найсуворішою критикою; це - критичний розвиток методу спроб і помилок;

³⁵ Поппер К. Логика социальных наук // Вопр. философии. - 1992. - №10. - С. 71.

Е) об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу, це означає насамперед, що ні одна теорія не вільна від критики, а логічний допоміжний засіб критики - категорія логічної суперечності - об'єктивна³⁶.

При вивченні методів наукового дослідження, у тому числі методів узагальнюючих (теоретичних) соціальних наук, слід мати на увазі, що “найбільш плідні дискусії про метод завжди надихаються певними практичними проблемами, з якими стикається дослідник... Слід зрозуміти, що методологічні дебати, наближені до практики, не лише корисні, але й необхідні... Розвиваючи й удосконалюючи метод, як і саму науку, ми вчимося не лише на спробах і помилках, а щоб ми побачили свої помилки, нам потрібна критика з боку. І така критика тим більше важлива, що введення нових методів може означати зміну фундаментального і революційного характеру”³⁷.

5.3.3. Антинатуралізм і пронатуралізм у соціальних дослідженнях

Розмірковуючи про метод, Поппер ставить два основних питання для представників гуманітарних наук: а) чи реально взагалі використовувати методи фізики в суспільних науках?, б) чи не полягають корені багатьох серйозних помилок в методологічних дискусіях і в широко поширеному нерозумінні методів фізики? Пронатуралістичні концепції підтримують застосування методів фізики в соціальних науках; антинатуралістичні виступають проти використання цих методів. “Про..” та “анти...”- доктрини - “частина особливої установки, загальної для них обох”. Цю установку Поппер називає історизмом.

Розкриваючи зміст цього поняття, він пише: “Під історизмом я маю на увазі такий підхід до соціальних наук,

³⁶ Поппер К. Логика социальных наук // Вопр. философии. - 1992. - №10. - С. 66.

³⁷ Поппер К. Нищета историзма // Вопр. философии. - 1992. - № 9. - С. 53.

згідно з яким принциповою метою цих наук є *історичне передбачення*, а можливе воно завдяки відкриттю “ритмів”, “моделей”, “законів” або “тенденцій”, які лежать в основі розвитку історії”³⁸. Основну історицистську доктрину, відповідно до якої завданням соціальних наук є відкриття закону еволюції суспільства, яке дозволяє передбачати його майбутнє, британський філософ вважає утопією.

Аналізуючи проблему методу соціальних наук з точки зору категорій сутності і явища, Поппер відзначає, що прибічники методологічного номіналізму (*nomina* лат. - назви, імена) занадто вузько розуміють завдання науки, зводячи її до звичайного опису поведінки предметів, а слова вважають лише корисними інструментами цього опису.

Методологічні есенціалісти (*essentia*, лат. - сутність) вважають, що в науці справа не може обмежитися лише описом фактів і подій, а наукове дослідження має досягнути сутність (закони) речей, щоб пояснити їх. Наука, за Поппером, має “знімати шар випадкового” і досягати сутність речей, яка завжди є чимось універсальним.

Проаналізувавши обидві протилежні методологічні позиції, британський мислитель приходить до висновку про те, що “методи природничих наук є в своїй основі номіналістичними, соціальна ж наука має прийняти методологічний есенціалізм”³⁹. Чому? Та хоча б тому, що в гуманітарному знанні події носять переважно якісний характер, тут має місце інтуїтивне їх розуміння і, що особливо важливо, предмети соціального пізнання глибоко історичні, тобто розвиваються, змінюються і вони можуть бути зрозумілі “лише через їхню історію” через “історичні поняття”.

Звідси випливає, що, по-перше, “соціальні науки мають прийняти історичний метод” (але не “історицизм”), а по-друге, в цих науках ми не можемо говорити про зміни або розвиток, не припустивши певної незмінної сутності, а значить, “не можемо не прийняти методологічного есенціалізму”.

³⁸ Поппер К. Ницета историзма // Вопр. философии. - 1992. - № 8. - С. 53.

³⁹ Там само. - № 9. - С. 66.

За Поппером, слід мати на увазі, що, по-перше, між природничими і соціальними науками є “дійсно фундаментальна подібність” - існують соціологічні закони і гіпотези, аналогічні законам і гіпотезам природничих наук. По-друге, необхідно усвідомлювати важливість боротьби проти догматичного методологічного натуралізму (сцієнтизму). По-третє, слід використати плідну аналогію між методами соціальних і природничих наук, але не нав’язувати методи останніх першим як обов’язкові зразки, не копіювати сліпо методи природознавства. По-четверте, неможливо ні вивчити суспільство в цілому, ні поставити його під контроль і перебудувати як ціле. Треба зрозуміти, наскільки важлива часткова інженерія, часткові експерименти, які лежать в основі всього соціального знання. Останнє має розвиватися на основі свідомо застосованих наукових, тобто критичних методів, шляхом спроб і помилок (на яких ми маємо вчитися, а не “догматично за них чіплятися”).

Що означає метод спроб і помилок у соціальних науках? Слід пам’ятати, що тут цей метод завжди змінює об’єкт дослідження - соціальне дослідження більшою чи меншою мірою, але завжди є соціальною дією. Очевидно, розуміє це і Поппер. Особливо важливим видається його розуміння соціальних законів. Адже крім законів соціологічних, близьких до законів природничих, існують ще специфічні для суспільства закони, які Поппер називає законами-нормами⁴⁰. Відмінність останніх від законів природи полягає в тому, що їх чинність залежить від визнання людей: навіть якщо ми не визнаємо закону тяжіння, ми залишаємося йому підвладні, тоді як через реформи і революції ми можемо змінювати деякі соціальні закони, з якими ми не згодні. Плутанина виникає тому, що і соціологічні закони і закони-норми ми звичайно називаємо одним словом “закони”.

“Мені здається, що для аналізу процесу усвідомлення специфічних особливостей природи і суспільства нам слід дуже добре засвоїти одну важливу різницю. Це - різниця між

⁴⁰ Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. Т. 1. - М.: Феникс, 1992. - С. 91-121.

(а) *природними законами*, або законами природи, такими, як, наприклад, закони, що описують рух Сонця, Місяця і планет, зміну сезонів тощо, а також закон тяжіння чи, скажімо, закони термодинаміки, і (б) *нормативними законами чи нормами*, заборонами і приписами, тобто правилами, які забороняють або приписують певний зразок поведінки”⁴¹. Тому і виникають крайнощі повного детермінізму (як пронатуралізму) або повного волюнтаризму (як антинатуралізму) у поясненні суспільного життя, що ми схильні спрощувати це пояснення і звертатись до пошуку лише одного типу законів.

Детально ці питання Поппер розглядає у своїй знаменитій праці “Відкрите суспільство і його вороги”. Тут він відзначає ще одну рису суспільного життя - наші вчинки одночасно є фактами, подібними до фактів природи (згадаємо Канта), з одного боку, і є рішеннями, значення яких не виводиться з причин наших вчинків як фактів: “...наші рішення ніколи не виводяться з фактів”⁴². Наші вчинки як рішення створюють нову реальність - реальність законів-норм, яка є відносно незалежною від фактів.

Чи є таке опертя на рішення ознакою лише законів суспільних наук, чи, можливо, всі закони виходять із рішень? Перевіркою, на думку Поппера, є можливість чи неможливість порушення законів. Наприклад, в Англії дорожній рух є лівостороннім, і порушити це правило досить легко: дуже часто водії з країн з правостороннім рухом це мимо-вільно, “автоматично” роблять. Якщо ж прийняти відповідний закон, дорожній рух в Англії стане правостороннім. Однак ніякий суспільний закон не може змусити автомобілі рухатися над дорогою, адже це суперечить законам фізики - лише у бойовиках і фантастиці автомобілі літають “як птахи”. Якщо закон неможливо порушити “фізично” - такий закон належить до природничих, якщо ж нас утримує від

⁴¹ Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. Т. 1. - М.: Феникс, 1992. - С. 91.

⁴² Там само. - С. 96.

порушення почуття обов'язку або поваги - очевидно, що ми маємо справу з суспільним законом.

При цьому закон-норма повинен бути осмисленим, адже можна створити необмежену кількість безглузвих законів, які легко порушити, але немає смислу і дотримуватись. Осмисленість законів разом з тим вимагає “фізичну” можливість їх порушення - адже немає потреби створювати закон, норму, якщо неможливо їх порушити: “Якщо закон має сенс і значення, то він може бути порушеним, а якщо його неможливо порушити, то він поверхневий і не має сенсу”⁴³.

5.3.4. Єдність наукового методу

Поппер вважає, що наука за своєю природою єдина, поділ же на науки природничі і гуманітарні - вторинний. Єдність науки забезпечується єдністю її методу, але, що саме є спільним у методології всіх наук, Поппер вважає неприпустимим визначати, орієнтуючись лише на науки природничі або лише на науки гуманітарні, а пропонує своє бачення цієї проблеми.

Чи існують закони еволюції (руху) суспільства?

Поппер відповідає на це запитання негативно і вважає, що саме тому передбачити майбутнє суспільство неможливо. У суспільстві, на його думку, існують не закони, а тенденції, тобто статистично виявлені напрямки соціальної зміни, “але тенденції не є законами”.

Слід звернути увагу на те, що, відкидаючи існування законів руху суспільства, філософ зовсім не відкидає законів, як таких - чи то в природознавстві (наприклад, закони Кеплера і Ньютона), чи в гуманітарних науках (наприклад, закони психології або навіть діалектичного матеріалізму). Він принципово не згоден з тим, що нібито на відміну від природничих наук у соціальних ми ніколи не можемо претендувати на відкриття дійсно універсального закону.

⁴³ Поппер К. Открытое общество и его враги. С. 92.

Згідно з Поппером, нема причини стверджувати, що ми не можемо побудувати соціологічні теорії, що мають значення для всіх соціальних періодів. Яскраві розбіжності між періодами “зовсім не показник того, що не можна відкрити загальні закони”. “Адже те, що слід шукати закони з необмеженою сферою застосування, є важливим постулатом наукового методу”⁴⁴, а значить притаманне й гуманітарним наукам, оскільки вони науки.

У чому полягає специфіка соціальних наук? Відповідь на це запитання Поппер пов’язує з відповіддю на запитання, яку роль відіграє “людський фактор” у гуманітарному пізнанні. Вихідним пунктом для вирішення цього питання Поппером є його положення про те, що, якщо природничі науки “майже вільні від пристрастей”, то в гуманітарному пізнанні людський, особистісний чинник незмінно залишається ірраціональним елементом у більшості соціальних теорій або “навіть в усіх них”. Однак неприпустиме редукування соціальних теорій до психології, яка вивчає цей чинник.

Розвиваючи теорію єдності методу, Поппер вважає, що всі теоретичні, або узагальнюючі, науки використовують один і той самий метод, незалежно від того, природничі вони чи соціальні. Однак він тут же говорить: “Я не буду стверджувати, що між методами теоретичних наук про природу і про суспільство немає жодних розрізень. Розрізнення явно існують навіть між різними природничими і різними соціальними науками”. Але “методи природничих і соціальних наук по суті тотожні”⁴⁵.

На думку Поппера, методи завжди полягають у висуванні дедуктивних причинних пояснень та в їхній перевірці як передбачень. А це - не що інше, як гіпотетико-дедуктивний метод. “Метод всіх наук” обґрунтовує єдність методів природничих і соціальних наук.

⁴⁴ Поппер К. Ницета историцизма // Вопр. философии. - 1992. - № 9. - С. 47.

⁴⁵ Там само. - С. 42.

Ця єдність, зокрема, виражається, в наступному:

- А. Ні на одному етапі розвитку науки ми не починаємо з нуля, не маючи якоїсь подоби теорії, чи то гіпотези, чи забобону, чи проблеми. Саме вони якось спрямовують наші спостереження і допомагають нам відібрати з численних об'єктів спостереження те, що може нас зацікавити.
- Б. В науці ми завжди зайняті поясненнями, передбаченнями і перевірками; тому “метод перевірки гіпотез” завжди один і той самий: підтвердження або спростування (фальсифікація).
- В. Результатом перевірок є відбір гіпотез, які витримали випробовування, або елімінація тих, які не витримали перевірки, а тому були відкинуті.
- Г. Щоб змусити метод відбору через елімінацію працювати і забезпечити виживання лише найдобротніших теорій, слід створити для них умови суворої боротьби за життя⁴⁶.

При цьому Поппер підкреслює, що, по-перше, все вказане вище істинне не лише для природничих, але й для соціальних наук, де очевидніше, що ми не можемо бачити і спостерігати свої об'єкти, поки ми про них не подумали. Адже більшість об'єктів соціальних наук (якщо не всі вони) - це “абстрактні об'єкти”; вони є теоретичними конструкціями. По-друге, дуже часто ми навіть не усвідомлюємо, що оперуємо гіпотезами або теоріями, і тому помилково приймаємо свої теоретичні моделі за конкретні предмети⁴⁷.

Отже, Поппер не бачить принципової різниці в основі методології будь-яких наук і ділить їх за ознаками, які є вторинними щодо раціонального методу як універсального. Цей поділ включає розрізнення наук природничих і соціальних, теоретичних та історичних.

⁴⁶ Поппер К. Нищета историцизма. С. 42-44.

⁴⁷ Див.: Там само. - С. 44-45.

Поділ всіх наук (та їхніх методів) Поппер проводить за цими двома “основами, що “перетинаються”. Передусім він говорить про “значну різницю” між природничими і соціальними науками насамперед у їхніх методах, вважаючи інші відмінності швидше кількісними, ніж якісними. Серед інших відмінностей філософ має на увазі специфіку проведення соціальних експериментів, у застосуванні кількісних методів, методу “логічної або раціональної побудови” (“мисленевого моделювання”) - оскільки у більшості соціальних ситуацій є елемент раціональності.

Маючи на увазі друге з названих основ для поділу наук, Поппер відзначає, що “не потрібно відмовлятися від фундаментальної відмінності між теоретичними та історичними науками... Це - різниця між цікавістю до універсальних законів та цікавістю до конкретних фактів... *для історії характерна цікавість до дійсних, одиничних, конкретних подій, ніж до законів або узагальнень*”⁴⁸.

Таким чином, теоретичні науки, за Поппером, переважно зайняті пошуком і перевіркою універсальних законів, історичні ж науки, приймаючи останні як дещо, що не потребує доведення, займаються головним чином пошуком і перевіркою одиничних суджень. Це - по перше.

По-друге, справжню зацікавленість до причинного пояснення одиничної події виявляє лише історик. У теоретичних науках причинне пояснення має іншу мету - перевірку універсальних законів.

По-третє, універсальний закон і окремі події однаково необхідні для будь-якого причинного пояснення, але за межами теоретичних наук універсальні закони, звичайно, не викликають великого інтересу. Це, - говорить філософ, - підводить нас до питання про унікальність історичних подій. Тому два завдання історії - розплутування причинних ниток і опис випадковості їх переплетень - однаково необхідні і доповнюють одне одного. Будь-яку історичну подію можна розглядати і як типове, тобто причинне пояснення, і як унікальне⁴⁹.

⁴⁸ Поппер К. Нищета историцизма. С. 49.

⁴⁹ Там само. - С. 49-50.

Отже, за Поппером, поділ наук на природничі та соціальні - з одного боку, не збігається з їх поділом на теоретичні та історичні - з другого. Разом з тим він вводить внутрішній критерій для характеристики кожної науки на основі таких полярних понять, як “теоретичне” та “емпіричне”. Так, наприклад, Поппер вважає, що “соціологія, як і фізика, - це галузь знання, яка прагне бути одночасно і *теоретичною і емпіричною*... Звідси випливає, що певні методи - передбачення за допомогою законів і перевірка законів через спостереження - мають бути загальними для фізики і соціології. З цим підходом я повністю згоден”⁵⁰.

5.3.5. Визначення принципу наукової об’єктивності

Характеризуючи цю проблему, Поппер вказує два основні шляхи, на яких вона не може бути вирішена.

Перший шлях - методологічний натуралізм (сцієнтизм), який вимагає від соціальних наук, щоб вони, нарешті, навчилися у природничих наук науковому методу. Обмеженість натуралізму філософ вбачає в тому, що він, по-перше, виходить із природничонаукового методу, і, по-друге, з поширеного міфу “про індуктивний характер природничонаукового методу” і природничонаукової об’єктивності. Натуралізм, на думку Поппера, сьогодні загалом і в цілому є пріоритетним у соціальних науках.

Другий шлях - історичний і соціологічний релятивізм. Перший вважає, що немає об’єктивної істини, але є лише істини для тієї чи іншої епохи, другий учить, що є істини або наука для тієї або іншої групи, класу - наприклад, пролетарська наука і буржуазна наука. “Але ця позиція абсурдна”, - робить висновок Поппер.

Розкриваючи зміст ідеї наукової об’єктивності, він пише: “Було б зовсім неправильно припускати, ніби об’єктивність науки залежить від об’єктивності учених. І вже зовсім

⁵⁰ Поппер К. Нищета историцизма. С. 69.

неприйнятна гадка, ніби природознавець об'єктивніший соціального вченого. Природознавець стільки ж партійний, як і всі інші люди, і, на жаль, якщо він належить до тих небагатьох, хто постійно висуває нові ідеї - він зазвичай вкрай однобічний і партійний у відстоюванні своїх власних ідей. Деякі видатні сучасні фізики навіть заснували школи, які чинили опір новим ідеям”⁵¹.

Поппер впевнений, що те, що позначається як наукова об'єктивність, притаманне лише критичній позиції, і лише їй одній. Наукова об'єктивність не є індивідуальною справою тих чи інших вчених, а суспільна справа взаємної критики. Тим самим вона залежить від цілої низки суспільних і політичних відносин, які сприяють критичній традиції.

Разом з тим Поппер звертає увагу на те, що в соціальних науках об'єктивності досягти складніше (“якщо така взагалі досяжна”), ніж у природознавстві: адже об'єктивність означає свободу від оцінок, а соціальні науки лише в рідкісних випадках можуть настільки звільнитися від оцінок, щоб хоч трохи підійти до свободи від них і до об'єктивності. Конкретизуючи цей свій висновок на прикладі історичної науки, він вважає безперечним, що історія, яка не приймає ніякої точки зору, неможлива; подібно природничим наукам, вона має бути вибірковою, щоб “не задихнутися від рясності пустого і незв'язного матеріалу”. Тому необхідно свідомо і завчасно ввести в історію установку на вибірковість, тобто писати таку історію, котра нам цікава. Це не значить, попереджує Поппер, що ми можемо спотворювати факти, щоб вони вписалися в рамки заздалегідь вигаданих ідей; і що тими фактами, які не узгоджуються з нашими ідеями, можна знехтувати.

У зв'язку з цим Поппер виступає проти тих, хто, намагаючись бути об'єктивним, хоче запобігти всякій вибірковості, але оскільки це неможливо, зазвичай займають якісь позиції, самі того не знаючи. А це розбиває їхні спроби бути об'єктивними, оскільки неможливо критично ставитися до своєї власної точки зору, усвідомлювати її недоліки, не знаючи її сутності⁵².

⁵¹ Див.: Поппер К. Логика социальных наук. С. 67-69.

⁵² Див.: Поппер К. Нищета историзма. С. 52-53.

Також помилково, на думку Поппера, вважати історичні інтерпретації теоріями: існує обов'язкова множина інтерпретацій, які за своєю сутністю довільні і суб'єктивні, хоча деякі з них можуть бути продуктивними. Тому, ще раз підкреслює британський філософ, прагнучи об'єктивності, слід уявити собі необхідність прийняти якусь точку зору, чітко її сформулювати і завжди розуміти, що вона одна серед багатьох, навіть, якщо вона рівноцінна теорії, її все-таки не можна перевірити.

У контексті проблеми об'єктивності розглядає Поппер також і проблему свободи від оціночних суджень.

У вирішенні даної проблеми Поппер виходить з того, що, хоча істина є провідною науковою цінністю, вона не єдина, оскільки є суто наукові цінності і антицінності, як і позанаукові цінності та антицінності. Так як, розмірковує філософ, неможливо звільнити роботу науки від позанаукових додатків і оцінок, одним із завдань наукової критики і наукової дискусії є боротьба із змішуванням цих ціннісних сфер, а особливо - за виключення позанаукових оцінок з питань щодо істини.

З точки зору Поппера, завдання щодо виключення позанаукових цінностей з наукової діяльності практично неможливе, адже "позбавити вченого партійності неможливо, не позбавивши його одночасно людськості". Так само не можна заборонити йому оцінювати або змінювати його оцінки, не зламавши його заздалегідь як людину і як вченого. Ось чому британський філософ впевнений у тому, що об'єктивний і вільний від цінностей учений не є ідеальним ученим. Без пристрасті взагалі нічого не рухається і тим більше - не чиста наука.

Справа не в тому, констатує Поппер, що об'єктивність і свобода від цінностей практично недосяжна для окремих учених, а в тому, що об'єктивність і свобода від цінностей самі є цінністю. Оскільки ж свобода від цінностей сама є цінністю, то вимога безумовної свободи від цінностей парадоксальна. На думку філософа, цей парадокс щезає тоді, коли одне із завдань наукової критики є виявленням змішування

цінностей і розрізнення суто наукових ціннісних питань про істину, релевантність, простоту тощо від позанаукових питань⁵³.

5.3.6. Загальна і ситуаційна логіка в соціальному пізнанні

За Поппером, у соціальному пізнанні - як і в природничому - застосовується (має застосовуватися) загальна логіка. Остання є ні чим іншим, як суто дедуктивна, формальна логіка, важлива функція якої, як вважає британський філософ, полягає в тому, щоб стати органом (знаряддям) критики, бути “теорією раціональної критики”.

Окрім загальної логіки, для гуманітарного пізнання характерна ситуаційна логіка - “спеціальна логіка пізнання соціальних наук”. Ці науки (особливо соціологія) завжди стоять перед завданням пояснення мимовільних і часто небажаних соціальних людських дій, які не можуть бути пояснені засобами раціональної (загальної) логіки.

Основні тези Поппера про ситуаційну логіку:

1. ”У соціальних науках є суто об’єктивний метод, який можна було б позначити як метод об’єктивного розуміння або ситуаційної логіки. Об’єктивно розуміючи соціальна наука... полягає у тому, що достатньою мірою піддає аналізу ситуацію діючої людини, з тим, щоб пояснити дію із ситуації, не вдаючись за допомогою до психології. Об’єктивне розуміння полягає в тому, що ми бачимо, як поведінка об’єктивно відповідає “ситуації”⁵⁴, тобто, що це за людина, які її об’єктивні цілі, якими теоріями вона керується, якою інформацією володіє тощо. Поппер погоджується з тим, що психологія є соціальною наукою, але він вважає, що неможливо повністю пояснити суспільство психологічно або звести його до психології.

⁵³ Див.: Поппер К. Логика социальных наук. С. 71.

⁵⁴ Там само. - С. 74.

2. Метод ситуаційного аналізу є хоча й індивідуалістичним, але не психологічним, оскільки він принципово виключає психологічні моменти і заміщає їх об'єктивними ситуаційними елементами. Цей метод і є те, що називається “ситуаційною логікою”, “спеціальною логікою пізнання соціальних наук”.
3. Дана логіка загалом враховує особливості як фізичного, так і соціального світу, крім того - соціальних інститутів (традиції, звичаї, державу, церкву тощо).

Ситуаційний аналіз варто, на нашу думку, застосовувати не лише до індивідів, які є учасниками досліджуваних подій, але й до самих дослідників. І тут поняття парадигми може виявитись не досить. Слід пам'ятати, що навіть як член дослідницької групи кожен учений рішення приймає самостійно і відповідає за нього сам. Тому ситуаційну логіку слід застосовувати до аналізу як дослідницької групи в цілому, так і окремих її членів.

5.3.6. Ставлення Поппера до діалектичного методу

У спеціальній роботі, присвяченій діалектиці⁵⁵, Поппер досить прискіпливо розглядає її недоліки, але визнає також значні її переваги. Останнє для нас особливо цікаво, адже часто Поппер, попри свої антидіалектичні висловлювання і оцінки, неявно використовує прийоми діалектики.

До недоліків діалектики Поппер відносить її “невизначеність і неясну манеру мовлення”, метафоричність, гру словами, схематизм тріадичного підходу, догматичність тощо - але в цілому він більше незадоволений формою подавання, ніж самими ідеями.

Нижче він все ж визнає доцільність застосування тріадичного підходу в поясненні як розвитку ідей, так і побудо-

⁵⁵ Див.: Поппер К. Что такое диалектика? // Вопр. философии. - 1995. - № 1. - С. 120-136.

ви наукової теорії. Визнає Поппер також плідність дослідження суперечностей, хоча це і змушує йти далі формально-логічного закону виключення суперечностей, - визнання суперечності близьке його критичному методу. З чим не можна погодитись, так це з думкою Поппера, що діалектичний метод більшою мірою є описовим, ніж дослідницьким, особливо в світлі його власних попередніх висновків щодо користі для науки від аналізу суперечностей.

Втім, діалектичний метод може використовувати здобутки попперівського критичного раціоналізму з більшою продуктивністю, ніж сам Поппер, який схильний до теоретичного гіперкритицизму, що межує з агностицизмом. На нашу думку, саме діалектичний метод, до якого, до речі, прихильно ставляться як Гадамер, так і (в цілому) Поппер, може слугувати основою синтезу позицій спадкоємності і перервності в розвитку наукових знань.

5.4. Основні етапи дослідження соціальних об'єктів (висновки першої групи)

Суспільство є надзвичайно складним і суперечливим предметом пізнання, який постійно змінюється, набуваючи нових форм. Пошук теоретичних моделей, які б адекватно відтворювали природу і сутність соціального, механізми його функціонування, триває й нині. Людство ще не знайшло остаточної відповіді на запитання, що являє собою соціальне.

Зрозуміло, що цю обставину слід враховувати при дослідженні об'єктів соціальної природи, застосовуючи конкретні методи і форми наукового мислення. Як і при дослідженні об'єктів матеріального світу, необхідно також керуватися чотирма основними принципами, а саме:

- сходження від абстрактного до конкретного;
- збіг початку дослідження та принципу розвитку;
- збіг логічного та історичного;

- збіг законів пізнання об'єкта із законами його розвитку.

Насамперед необхідно визначити атрибутивне поняття як основний елемент логічної реконструкції об'єкта, потім сформулювати певні похідні структурні елементи, використовуючи вже існуючу інформацію про нього.

Головною вимогою до такої реконструкції повинна бути її внутрішня несуперечливість із законами розвитку об'єкта дослідження, а етапи її побудови мають відповідати етапам його розвитку.

Наступним кроком у дослідженні є використання трьох основних законів діалектики, згідно з якими має функціонувати логічна реконструкція. Це - закони активного заперечення, переходу кількісних змін в якісні, єдності та відторгнення протилежностей.

Побудована у такий спосіб логічна реконструкція вже дає можливість досліднику сформулювати певне судження щодо природи об'єкта та розпочати його подальше дослідження, яке є складним і передбачає ряд етапів.

Перший етап - отримання інформації про об'єкт як шляхом безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом, так і шляхом ознайомлення з результатами попередніх дослідників. **Головним критерієм** її відбору є не її **кількість**, не її безпомилковість з точки зору того, чи правильно вона характеризує об'єкт, чи є найбільш суттєвою, а те, **чи йде вона на користь подальшому розвитку вже існуючої логічної реконструкції, чи ні**. Якщо інформація суперечить побудованій вище логічній реконструкції, то її необхідно відкинути. Якщо інформація підтверджує право на існування цієї реконструкції, побудованої згідно з законами, принципами і первісними знаннями про об'єкт, то вона **накопичується** і набуває статусу факту. Факт, як вже підкреслювалось, це певна група інформації, якій властива повторюваність при звертанні до даного об'єкта і адекватність при звертанні до іншого. Один і той же суб'єкт, звертаючись неодноразово до одного і того ж об'єкта, має отримувати одну й ту ж інформацію. Якщо інший суб'єкт звернеться за інформацією про цей об'єкт, він повинен теж отримати таку ж інформацію.

Якщо потреба в інформації щодо об'єкта, який має статус соціального, виникає у державного службовця з певним обсягом владних повноважень, то він може поставити конкретне завдання групам соціологів провести відповідний аналіз, тестування і вибірку. Якщо особа не є державним службовцем, що обіймає високу посаду, то їй для отримання необхідної інформації слід звертатися до раніше отриманих результатів досліджень, описаних у літературних першоджерелах.

Другий етап - отримання певної кількості фактів, що свідчать на користь існуючої логічної реконструкції об'єкта, та побудова асоціативних рядів прикладів з різних, на перший погляд не пов'язаних із предметом дослідження, сфер життєдіяльності суб'єкта. Побудова таких асоціативних рядів повинна дати вказівку на *ідею* систематизації отриманих фактів. Так, при аналізі українського суспільства 1987 р. останнє порівнювалося з людиною, хворою на запалення легенів. Таке порівняння не є основою для отримання нової інформації про об'єкт. Воно лише певним чином спрямовує напрямок розумової діяльності при дослідженні об'єкта.

Третій етап - на основі асоціативного ряду і певної кількості прикладів досягається *рівень проблеми*, яка полягає не в тому, чи достатньо знань про об'єкт для того, щоб визначити, що він являє собою. Проблема полягає в необхідності створити ситуацію, за якої *структурована група фактів, які* спочатку *добиралися з точки зору несуперечливості* логічній реконструкції, *і надалі не суперечила їй*. Коли ж з'ясовується, що побудована за допомогою асоціативних рядів група фактів суперечить, тобто не відповідає з точки зору їх кількості і структури зв'язків між ними логічній реконструкції об'єкта, то тоді дослідник, застосовуючи *метод аналогії*, повинен переструктурувати існуючу на рівні проблеми гносеологічну групу фактів, що стосуються об'єкта, до виду, *який би не суперечив логічній реконструкції об'єкта*.

Як інструмент у системі наукового пізнання аналогія відрізняється від прикладу тим, що при аналогії розглядаються об'єкти, які максимально подібні за рівнем складності, умо-

вами існування, структурою залежностей між їхніми елементами до об'єкта, що досліджується. Наприклад, якщо досліджується податкова система України, то свідомо вибирається для порівняння податкова система тієї країни, рівень розвитку, геополітичне становище та обсяг національного валового продукту якої максимально відповідає ситуації, що існує в Україні. Це може бути, наприклад, Польща чи Франція, або синтезовані висновки на базі економічного дослідження обох країн. Шляхом аналогій і аналізу отриманої інформації про вже існуючі податкові системи, подібні до вітчизняної, отримується нова система знань.

Четвертий етап - формулювання гіпотези як певним чином структурованої, перевіреної або верифікованої групи фактів, що має статус гносеологічної системи (не групи, а системи!). Цю групу, що має статус системи, можна назвати *моделлю*, яка є результатом процесу пізнання соціального об'єкта, його поглибленого вивчення. Може статись, що поставлена мета - отримати максимальну кількість фактів, які б не суперечили логічній реконструкції об'єкта, - все ще не досягнута, але ця обставина не повинна бентежити дослідника, оскільки процес пізнання дійсності є нескінченним, а знання про неї на кожній стадії дослідження мають характер відносної істини.

5.5. Верифікація моделей реконструкції соціальних об'єктів

Моделі, як відомо, притаманна чітка система зв'язків між фактами, які структуровані згідно із законами логіки і положеннями гносеології. Модель соціального об'єкта може бути одна, їх може бути й кілька. Вони можуть бути пов'язані між собою. Ще 20 років назад моделювання в суспільствознавстві, в соціологічних дослідженнях використовувалось мало. Серйозні роботи щодо дослідження моделей і процесу моделювання були відсутні. Винятком була робота відомого

філософа В.А. Штофа “Моделирование и философия”⁵⁶, хоча моделювання в ній розглядалося з суто філософської точки зору як певна категорія в системі пізнання дійсності. У ній наведені різні визначення моделей - геометричних, механічних, фізичних, біологічних, соціальних, *але соціальні моделі відображали суспільні процеси лише як специфічну форму руху матерії* (за Ф. Енгельсом “соціальні форми руху”), не врахували тієї конкретики, яка потрібна дослідникам для соціологічних досліджень прикладного характеру. Як зазначає відомий дослідник у галузі гносеології О. Вальд у роботі “Объект, проблема и модель”, статті, які були присвячені моделюванню ще 20 років тому, можна було перелічити на пальцях. Тепер же кожного року публікується досить багато робіт, присвячених цій проблемі.

І це не випадково. Коли наприкінці 60-х років у Західній Європі відбулися так звані “червоні революції”, в США - “бунт нового покоління”, а в радянському суспільстві були зафіксовані кризові явища і визнано необхідність структурної перебудови всієї економічної системи СРСР, то проблема передбачення результатів і наслідків власної діяльності суб’єкта щодо зміни соціального середовища набула надзвичайної актуальності, оскільки йшлося про конкретний вплив результатів господарської діяльності людства на його життя, життя майбутніх поколінь. Ідеї про перекидання частини стоку великих рік Сибіру в колишньому СРСР, ідеї будівництва каскадів ГЕС в США викликали різкі заперечення вчених і фахівців, оскільки їх реалізація мала б руйнівні наслідки для довкілля. Постала гостра проблема створити таку систему знань, яка б дала змогу суспільству передбачати наслідки власної діяльності.

Особливо ця проблема була актуальною у колишньому СРСР, коли стало очевидним його техніко-економічне відставання від західних країн, коли закріпилася тенденція до нарощування імпорту зерна, коли почала знижуватися ціна нафтопродуктів, експорт яких був головним джерелом

⁵⁶ Див. також: Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания. - М., 1978.

отримання валюти і основним чинником забезпечення стабільності суспільства. У західних суспільствах певне занепокоєння викликав прихід до влади соціал-демократів, програмні документи яких мали деяке “червоне” забарвлення суспільства. Перед науковцями було поставлено конкретне завдання - дослідити результати взаємодії суб’єкта як соціальної групи зі своїм середовищем. Тому вже через 5-10 років виникло багато наукових шкіл, що займалися проблемами моделювання суспільних процесів.

Кожна модель вимагає *верифікації, тобто перевірки на правильність, адекватність принципів її побудови і принципів існування об’єкта дослідження. Універсальних методів верифікації моделей об’єктів різної природи не існує.*

Наприклад, для верифікації моделі літака останню поміщують в аеродинамічну трубу і вивчають, як вона буде себе поводити при різних швидкостях обтікання повітря, різній геометрії крила тощо. Однак такий метод зовсім непридатний для дослідження соціальних об’єктів, наприклад, податкової системи України.

Критерій співвідношення обсягів зібраних податків, які спрямовуються в місцевий та центральний бюджети, є основним при затвердженні та прийнятті державного бюджету. Відповідальним за підготовку проекту державного бюджету посадовим особам потрібно визначити, скільки податків слід залишити на місцях, а скільки віддати центру, яка область буде дотаційною, а яка донором тощо. Цього не можна досягти створенням штучних умов, шляхом експерименту, як це мало місце при верифікації моделі літака. Взагалі, моделювання соціальних об’єктів шляхом постановки соціальних експериментів не завжди можливе і вимагає великої обережності з огляду на їх наслідки. У результаті такого моделювання часто отримують зовсім інший об’єкт, для якого потрібні вже нові умови експерименту і нові підходи для дослідження. Про це завжди слід пам’ятати.

Способи верифікації побудованих моделей, які широко використовуються в природничих науках і техніці, для суспільствознавчих і соціологічних досліджень непридатні,

оскільки соціальний суб'єкт є специфічним. Він має здатність до саморозвитку, де зміни мають настільки багато рівнів, наскільки складні й інтенсивні, що будь-яке моделювання, якщо це є процес взаємодії суб'єкта з об'єктом дослідження, призводить до зміни самого об'єкта. І в нових дослідженнях у такому випадку повинен бути врахований результат попередньої взаємодії.

Але при цьому виникає так зване хибне коло, суть якого така. Суб'єкт, взаємодіючи з об'єктом з метою його дослідження, отримує інформацію не про первісний стан об'єкта, який було заплановано дослідити, а про стан, який вже є результатом такої взаємодії. У результаті взаємодії з об'єктом дослідження змінюється і сам суб'єкт. Відомий німецький філософ Іммануїл Кант характеризує цей процес за допомогою низки вербальних конструкцій, які дуже вдало підкреслюють і виявляють його зміст. Взаємодія суб'єкта з об'єктом має характер **“вторгнення”** (*“der Einbruch”* - нім.) в існуючі зв'язки в структурі об'єкта.

Стан суб'єкта, що здійснює взаємодію і реалізує власну потребу в ній, І. Кант визначає поняттям **“рід для себе”** (*“Ding für sich”* - нім.). Результатом такої взаємодії є формування у свідомості суб'єкта певної системи понять, яка:

по-перше, характеризує стан об'єкта дослідження як стан його відторгнення від суб'єкта, що досліджує (**“відторгнення”** - *“die Ergreifung”*, нім.);

по-друге, характеризує стан суб'єкта дослідження як стан усвідомлення ним свого віддалення від результатів і мети дослідження внаслідок зміни як і первісного (до початку дослідження) стану об'єкта дослідження, так і стану самого суб'єкта (об'єкт дослідження - **“рід в собі”** (*“Ding an sich”*, нім.).

Вихід з ситуації, що склалася, полягає у застосуванні при дослідженні об'єкта принципів діалектичної логіки, а не принципів фізики, хімії, механіки чи математики. З їх врахуванням будується несуперечлива внутрішньо логічна реконструкція, яка зіставляється з реальними фактами про соціальний об'єкт.

Як результат її побудови дослідник отримує нову систему фактів, які, як виявляється, заперечують початкову систему. Має місце **парадокс** як прояв універсального закону діалектики - закону єдності та відторгнення протилежностей.

Тому при застосуванні правил і принципів логіки наукового пізнання при дослідженні соціальних об'єктів **слід дотримуватись двох принципів верифікації** відповідних моделей.

По-перше, **не потрібно**, побудувавши модель, перевіряти її шляхом підгонки під існуючий об'єкт дослідження.

По-друге, **заборонено** переносити результати, які отримані в процесі побудови асоціативних рядів і наведення певних прикладів, на об'єкт. Наприклад, не можна методи лікування хворої людини застосовувати для реформування суспільства (див. рис. 9).

Відправними положеннями **верифікації соціальних моделей** є:

- наявність *гносеологічної реконструкції об'єкта* як результату дослідження згідно з певними правилами, принципами, законами тощо;
- наявність *логічної реконструкції об'єкта* як результату систематизації первісних фактів, що існували у дослідника про об'єкт, згідно з певними правилами, принципами, законами.

Слід виділяти такі етапи верифікації соціальних моделей.

Перший етап - етап аналізу гносеологічної реконструкції об'єкта щодо того, наскільки вона не відповідає логічній реконструкції. Відповідностей і збігів може бути багато, але потрібно фіксувати саме **невідповідності**. Необхідно визначити елементи, що призвели до такої невідповідності.

Другий етап - етап визначення того, наскільки логічна реконструкція об'єкта не відповідає побудованій гносеологічній реконструкції, а також визначення тих елементів, які не відповідають існуючій гносеологічній реконструкції.

Для пояснення сказаного вище, з огляду на вимоги вже розглянутих методів наукового дослідження, побудуємо асоціативний ряд.

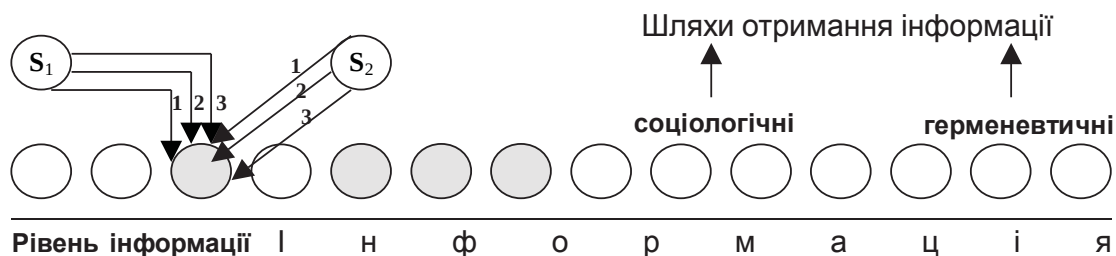
Гносеологічна реконструкція об'єкта

Р	Е	З	У	Л	Ь	Т	А	Т
Рівень гіпотези			Метод моделювання			Верифікація моделей		
Р	Е	З	У	Л	Ь	Т	А	Т
Рівень проблеми			Метод аналогії			Аберація Екстраполяція		

Збудована як результат втілення ідеї структура заперечує логіку внутрішньої структури логічної реконструкції.

Рівень ідеї	Асоціативні ряди				Приклади	
Відбір з масиву фактів лише тих, що свідчать на користь логічних рішень.						
Рівень фактів:	Факт 1	Факт 2	Факт 3	Факт 4	Факт 5	Факт 6

Висновок: інформація має статус факту за умови тотожності результатів взаємодії S_1 та S_2 при неодноразовому зверненні до об'єкта (1, 2, 3) при застосуванні ідентичного інструментарію.

Відбір з масиву інформації лише в тій частині, в якій відібрана інформація підтверджує існування логічної реконструкції об'єкта.

Рис. 9

Подібні за формою (але різні за змістом) способи верифікації при логіко-гносеологічному дослідженні об'єктів застосовуються і в інших галузях науки. Наприклад, метод перехресного схрещення в селекції, ведення перехресного вогню у військовій справі, фіксація меж невизначеності в системах інтегральних рівнянь у вищій математиці тощо.

Як підкреслював В.І. Ленін, “единство природы проявляется в поразительной аналогичности дифференциальных уравнений, относящихся к различным областям явлений”. Але це приклади асоціативного ряду. У жодному разі не можна автоматично переносити методи вищої математики, методи перехресного схрещування в селекції або спосіб ведення перехресного вогню кількох кулеметів у військовій справі на процес побудови та верифікації соціальних моделей. Ці приклади лише формують асоціативний ряд, який активізує і спрямовує процес розумової діяльності дослідника у потрібному для розуміння існуючої проблеми напрямку.

Після визначення елементів невідповідності гносеологічної та логічної реконструкції соціальної моделі слід встановити *міру їхнього деструктивного впливу* на вказані реконструкції *з точки зору перспектив досягнення необхідної їх відповідності*. Якщо логічну реконструкцію визначити поняттям “теза” (від грецьк. thesis - положення, твердження), то гносеологічна реконструкція буде для неї *антитезою* (від грецьк. antithesis - протиставлення).

Теза і антитеза є першими двома ступенями так званої тріади (від грецьк. triadon - трійка, трійця) Гегеля, який вважав, що розвиток проходить три етапи: теза - вихідний момент, - антитеза - заперечення тези і перетворення її на свою протилежність; синтез (від грецьк. syntesis - з'єднання, складання), що у свою чергу заперечує антитезу і стає вихідним моментом подальшого руху, поєднуючи риси двох попередніх ступенів, але вже на вищому рівні.

Поняття “*тріада*” вперше запровадив давньогрецький філософ Платон. Його використовували також представники ідеалістичного напрямку у філософії - неоплатонізму, (що виник у період занепаду Римської імперії), Аммоній, Сак-

кас, Плотін, Порфирій, Ямвліх, Прокл. Останні намагалися на основі вчення Платона про три головні субстанції - єдине, розум, душу - об'єднати різні системи античної філософії і використати їх для боротьби з невпинно зростаючим впливом християнства.

Гегель абсолютизував тріаду і перетворив її на формальний прийом побудови філософських систем. Рациональним у його вченні про тріади є діалектичне заперечення.

Таким чином, встановивши з точки зору діалектичної логіки Гегеля невідповідність одне одному тези і антитези (у даному випадку гносеологічної і логічної реконструкцій), як результат двох етапів верифікації, отримують з допомогою синтезу якісно нову модель, внутрішня структура якої не має нічого спільного ні з першою, ні з другою. При цьому зафіксованим протиріччям стала невідповідність двох зазначених реконструкцій і було розв'язане це протиріччя на етапі синтезу.

5.6. Аналіз і синтез як методи наукового дослідження

Але для дослідника *основним* є те, що в процесі побудови і синтезу таких реконструкцій він виробляє в собі *здатність творчо використовувати методи наукового дослідження* - аналіз (від грецьк. analysis - розклад, розчленування) і синтез, які органічно пов'язані і взаємообумовлюють один одного.

Аналіз виконує завдання розкладу об'єкта, який досліджується, на складові частини, тенденції розвитку і способи функціонування з метою їх відносно самостійного вивчення. Він стає засобом осягнення об'єкта лише тоді, коли виділяє найбільш суттєве в об'єкті, основи зв'язку всіх інших його сторін.

Відіграючи велику роль у пізнанні, аналіз, однак, не дає знання конкретного, тобто знання як єдності різнома-

нітного. Це завдання виконує синтез, який є протилежною дією в мисленні. Вона полягає в об'єднанні раніше виділених частин у ціле, в якому протиріччя і протилежність згладжуються або знімаються. Результатом синтезу є зовсім нове утворення, властивості якого є не лише зовнішня сума властивостей компоненту, але й результат їхнього взаємопроникнення і взаємовпливу.

І. Кант писав: “Саме синтез є тим, що, власне, складає з елементів знання і об'єднує їх у певний зміст. Тому синтез є перше, на що ми повинні звернути увагу, якщо хочемо робити висновки про походження наших знань”⁵⁷.

Аналіз і синтез як логічні методи пізнання виникли на основі практичної діяльності людей, їхнього досвіду. Практичне розчленування і поєднання речей передували логічному аналізу і синтезу. Розуміння діалектичної природи цих протилежностей дає змогу визначити справжнє місце і значення їх у русі пізнання до істини. Єдність аналізу і синтезу забезпечує адекватне відображення дійсності у свідомості людини. “Без аналізу немає синтезу”, - вказував Ф. Енгельс. Передумовою аналізу є синтетичне уявлення про предмет у цілому, а з іншого боку, синтез можливий лише на основі аналізу. Штучний розрив цих методів дослідження, абсолютизація одного з них призводять до хибної, помилкової думки, до викривленого відображення дійсності.

“У науковому” мисленні аналіз і синтез у кожній галузі досліджень конкретизуються і детально розвиваються на основі закономірностей, що вивчаються певними науками. Із загального прийому вони можуть перетворюватися в спеціальний метод дослідження: так, існують конкретні методи математичного, хімічного чи соціального аналізу. Аналітичний метод отримав свій розвиток і у деяких філософських школах. Теж саме можна сказати і про синтез. Існує, наприклад, такий напрям у хімії, як органічний синтез тощо.

Аналіз формує в дослідника здатність до структурування об'єкта дослідження, до визначення його складових

⁵⁷ Кант *И.* Критика чистого разума // Кант *И.* Соч.: В 6 т. Т. 3. - М.: Мысль, 1964. - С. 173.

без взаємодії з ним шляхом логічної абстракції. Синтез як якісно нова модель соціального об'єкта стає результатом застосування закону єдності та відторгнення протилежностей до двох його реконструкцій - логічної і гносеологічної. Вивчення зв'язків між елементами цієї моделі за умови правильного застосування законів діалектичної логіки призводить до максимально достовірного передбачення наступного розвитку соціального об'єкта. Така модель буде максимально придатною для підготовки, прийняття і наступної реалізації необхідних управлінських рішень, *враховуючи при цьому їхні наслідки для суспільства.*

Соціальний об'єкт, маючи специфічну з точки зору складності та внутрішньої організації природу, є “благодатним” для застосування методів аналізу і синтезу. Правильно використовуючи їх у процесі дослідження конкретних соціальних об'єктів, дослідник не лише пізнає ці об'єкти, а й з необхідністю виробляє у себе здатність до подальшого творчого застосування цих методів. Слід зауважити, що можливість дослідити об'єкт без знання відповідних методів і процедури їх застосування є *абстрактною*. Можливість знання таких методів і процедур, що не підкріплена практичними навичками, *надає їй формального характеру*. А дослідження з використанням необхідних для специфіки об'єкта методів і підходів *надає можливості реального характеру*.

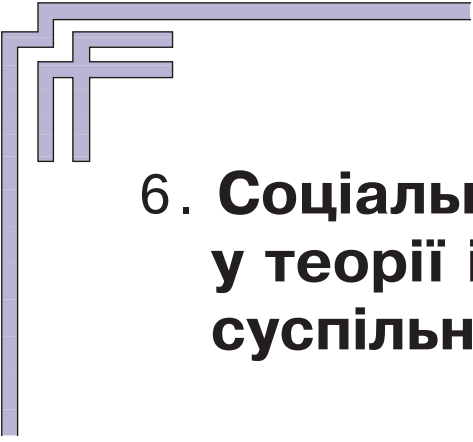
Запитання для самоконтролю

1. Яка філософська концепція розглядає науку як своєрідну традицію з характерними для неї досвідом, правилами розуміння і мовою?
2. Яка категорія є ключовою для герменевтики?
3. Якою, на думку Гадамера, є функція мови відносно знання?
4. Як витлумачував значення поняття “традиція” в герменевтиці Ю. Габермас?

5. Дайте визначення поняттю “парадигма”.
6. Як співвідносяться правила і парадигма?
7. Що таке “нормальна наука”?
8. У чому полягає науковий критичний метод на думку Поппера?
9. Що таке про- і антинатуралізм?
10. Що таке історицизм?
11. У чому, на думку Поппера, полягає єдність методів природничих і соціальних наук?
12. У чому, на думку Поппера, полягає наукова об’єктивність?
13. Завдяки чому “виживають”, за Поппером, наукові теорії?
14. Назвіть основні етапи логічної реконструкції соціального об’єкта.
15. Які етапи проходить дослідження соціального об’єкта після побудови його вихідної логічної реконструкції?
16. Чи придатні способи верифікації побудованих моделей, якими користуються в природничих науках, для наук суспільних?
17. У який спосіб можна враховувати зміни, які відбуваються в суб’єкті і об’єкті дослідження в ході пізнавального процесу?
18. Яких двох принципів верифікації слід дотримуватись при побудові моделей соціальних об’єктів?
19. Які відправні положення необхідні для верифікації соціальних моделей?
20. Які етапи верифікації соціальних моделей Ви можете назвати?
21. Поясніть, який зв’язок існує між тезою, антитезою і синтезом.
22. Дайте визначення аналізу як методу дослідження.
23. Дайте визначення синтезу як методу дослідження.
24. Яке значення для дослідника має застосування методів аналізу і синтезу у вивченні соціальних об’єктів?

Завдання для самостійної роботи

1. Наведіть приклади різного тлумачення класичних текстів, творів мистецтва, історичних подій.
2. Проаналізуйте зміни в науці у зв'язку з відкриттям Коперніка і з'ясуйте, яка парадигма існувала до цього відкриття і яка парадигма прийшла їй на зміну.
3. Наведіть приклади законів-норм і доведіть, що вони відрізняються від природних законів.
4. Користуючись наведеним планом, здійсніть побудову логічної та гносеологічної реконструкцій соціальних об'єктів і проведіть їх взаємне “заперечення” - перевірку на взаємовідповідність.
5. Проаналізуйте значення несумісних елементів, які виявились при порівнянні логічної і гносеологічної реконструкцій соціальних об'єктів, для здійснення подальшого синтезу.
6. Проаналізуйте “тріади” категорій в теорії пізнання Канта.
7. Проаналізуйте “тріаду” як спосіб мислення в філософії Фіхте.
8. Наведіть приклади застосування методу аналізу.
9. Наведіть приклади застосування методу синтезу.

6. Соціальний експеримент у теорії і практиці суспільного життя

6.1. Соціальний експеримент: визначення, особливості, специфіка

Соціальний експеримент репрезентує одну з ключових форм зв'язку теоретичних моделей із соціальним буттям, соціальною реальністю. Він є не лише засобом розкриття, опанування і присвоєння мінливої сутності соціального цілого, - але також і способом існування, універсальним *modus vivendi*. Експериментальність і непередбачуваність соціального буття стають ледь не основоположними рисами в умовах існування людини в “постлюдському” світі¹. Людство вже давно існує в стані, який К. Ясперс визначив як “перехід”. “Але перехід позначається скрізь. Його глибина приносить найвищу ясність буття й істини. Послаблення руху, перетворення переходу у видимість стійкої тривалості знімає разом із відчуттям часу і гостроту свідомості, занурює людину у дрімоту зовнішнього повторення, звички і суто природного існування”².

Такий перехід, який ніколи вже не припиниться, є нічим іншим, як експериментом буття, - через це нашу добу

¹Кутырев В.А. Проблема выживания человека в “постчеловеческом мире” // Человек в системе наук. - М.: Наука, 1989. - С. 272 - 284.

²Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. - М.: Политиздат, 1991. - С. 251 - 252.

не випадково визначають як “добу ризику” (У. Бек), - і ця ситуація вимагає відповідного усвідомлення і вироблення певних соціальних стратегій, певних управлінських рішень, - старий досвід щодо цього не може бути використаним без критичного переосмислення і коригування, адже докорінним чином змінився сам соціальний світ, який є об’єктом соціального пізнання.

Але попри усю значущість соціального експерименту в житті суспільства, у рамках традиційної проблематики соціальної філософії йому приділяється вочевидь недостатня увага. Свого часу до останнього, п’ятого тому фундаментальної “Філософської енциклопедії” було вміщено статтю “Експеримент соціальний” (автором якої була проф. Р. Ривкіна), де пропонувалося таке, зокрема, розуміння цього феномена: “експеримент соціальний - метод наукового пізнання і оптимізації соціальних систем, який реалізується через спостереження за їх поведінкою у контрольованих і керованих умовах”³.

Таке завідомо звужене розуміння сутності соціального експерименту можна зрозуміти і вважати прийнятним для умов кінця 60-х років, коли проблематика соціального експерименту здебільшого розглядалася в контексті “наукового управління соціальними процесами” (про що було згадано і в названій статті). У цілому ж формаційна парадигма соціально-історичного процесу фактично не залишала місця для універсального тлумачення соціального експерименту, - адже дії “об’єктивних закономірностей формаційного розвитку” в принципі не могли бути “спростовані” експериментуванням.

Водночас багато чого з тодішньої соціальної теорії (“наукового комунізму”) повинно було б розглядатися в межах саме соціального експериментування із принципово непередбачуваними наслідками. Скажімо, як можна інакше інтерпретувати, наприклад, “теорію” некапіталістичного шляху розвитку? Або ж серйозне обговорення проблем переходу

³ Рывкина Р.В. Эксперимент социальный // Философская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. Ф.В. Константинов. - Т. 5. Сигнальные системы - Яшты. Указатель. - М.: Сов. Энциклопедия, 1970. - С. 547.

від феодалізму до соціалізму, обминаючи капіталізм? Взагалі, проблематика соціального експериментування звужувалася і заганялася у своєрідні “резервації”, оскільки вся практика “соціалістичного будівництва” викликала асоціації з наочним соціальним експериментом (при цьому досить важко було довести, що метою цього експериментування є саме “оптимізація” об’єкта).

З усіх цих причин у цьому розділі соціально-філософської теорії позначилося відчутне відставання, яке стало даватися взнаки останнім часом, коли науковці отримали змогу розглядати суспільство неупереджено і поза вимогами ідеологічного диктату. Свідченням цього є, скажімо, практична відсутність відповідних статей у новітніх філософських словниках і енциклопедіях.

Проблематика соціального експерименту не знаходить належного відображення в підручниках і посібниках із соціальної філософії. Так, “Короткий енциклопедичний словник” з соціальної філософії (К. - Харків, 1997) немає статей ані про експеримент, ані про соціальний експеримент. Жодна з філософських енциклопедій, виданих останніми роками, також не виправляють існуюче становище. Маємо певні винятки з цього правила, і вони тільки підтверджують правило.

Це становище характеризує також і відповідну літературу з питань теорії управління, стратегічного планування і стратегічного менеджменту. Хоча, на нашу думку, всі ці види діяльності і теоретизування (управління в цілому, вироблення стратегій і менеджерських тактик) є нічим іншим, як формою соціального експерименту, через посередництво яких здійснюється втілення теоретичних моделей (і соціальних цінностей) у конкретних соціальних обставинах, відпрацьовування й апробація механізмів управлінської діяльності в мінливих умовах соціального розвитку.

Звичайно під словом “експеримент” розуміють метод наукового дослідження, сутність якого полягає у впливі на досліджуваний об’єкт, який свідомо поставлений у певні умови і відповідному відстежуванні змін, які відбуваються внаслідок цього впливу.

Експеримент, якщо взяти його взагалі як метод, є видом діяльності, який застосовується з метою наукового пізнання, а саме відкриття об'єктивних закономірностей, притаманних досліджуваним феноменам. Цей метод полягає в спричиненні експериментальних дій (чи, навпаки, у припиненні дії якихось звичайних чинників) на досліджуваний об'єкт (процес) через посередництво спеціальних інструментів і приладів (приборів), завдяки чому вдається:

- 1) ізолювати досліджуваний об'єкт від впливу побічних, несуттєвих і тих, які впливають на сутність його явищ, - і вивчати об'єкт у так званому “чистому” вигляді;
- 2) багатократно відтворювати хід процесу у строго фіксованих умовах, які піддаються контролю й обліку;
- 3) планомірно змінювати, варіювати, комбінувати різні умови з метою отримання бажаних наслідків⁴.

Родовою властивістю експериментів, їхньою *differentia specifica* є свідоме втручання в природний перебіг подій. Це досвід, набуття якого передбачають як певну мету діяльності, досвід, спланований заздалегідь і репрезентований низкою узгоджених і цілеспрямованих актів поведінки. Експериментатор свідомо створює умови, необхідні для спостереження, а головна мета експерименту як методу пізнання полягає в перевірці припущень про причини і наслідки тих чи інших відносин незалежно від того, чи є це “втручання” і “звернення” причинно-відповідальними за деякі спостережені результати. Як писав Хайдегер, поставити експеримент - це означає представити умову, за якої певну систему руху можна простежити в необхідності процесів, які в ній (системі) протікають, тобто зробити заздалегідь передбачуваною, такою, яка піддається розрахунку. Експеримент є способом дії, який під час своєї підготовки і проведення обґрунтований і підготований покладеним у його основу законом (сутність якого розкривається у попередньому реченні /автор/) і поклика-

⁴ Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания. - М., 1978. - С. 84-85.

ний висвітлити (виявити) факти, які підтверджують закон або відмовляють йому в такому підтвердженні⁵.

Експериментальний метод звичайно розуміють у широкому (зміна якихось умов для вивчення закономірностей у тій чи іншій сфері соціальної реальності) і вузькому розумінні (перевірка наукових гіпотез казуального характеру на основі використання нормативів експериментального методу) слова.

Особливого значення експериментальні методи набувають у процесі диференціації наукового знання, виникнення європейської науки Нового Часу із її (науки) культивуванням емпіричного знання, секуляризацією світогляду, формуванням наукового товариства, яке існувало здебільшого незалежно від ідеократії богослов'я й авторитету Святого Письма. З того часу експериментальний спосіб перевірки (верифікації) наукового знання набуває парадигмального значення. Експеримент стає критерієм істинності наукових теорій, через його посередництво здійснюється перевірка тих чи інших гіпотез і концепцій.

Спочатку коло експериментального знання поширювалося на сферу природничих наук, що було, образно кажучи, цілком природно. Експеримент здійснив “демістифікацію” і “десакралізацію” природи як наукового об'єкта. Але про значення і можливості практичного використання експерименту в соціальному житті також почали здогадуватися ще в XVIII столітті. Так, у своєму трактаті “Про педагогіку” І. Кант писав: “Перш ніж започатковувати нормальні школи, слід започаткувати експериментальні школи”⁶. Під експериментальними школами великий філософ мав на увазі засновані на початку 70-х рр. XVIII ст. навчальні заклади (зокрема, “Філантропін” - “Заклад друзів людства”), які намагалися на практиці реалізувати передові ідеї виховання. Водночас вислів Канта можна цілком віднести до справи вихован-

⁵ *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. - М.: Республика, 1993. - С. 44-45.

⁶ *Кант И.* Трактаты и письма. - М.: Наука, 1980. - С. 455.

ня в цілому, і його зауваження буде цілком слушним і актуальним у всі часи.

“Експеримент” (лат. experimentum, від experior - випробування, спроба, дослід. Форма пізнання об’єктивної дійсності, один з основних методів наукового дослідження явища)⁷.

В основі слова лежить уособлення практичного змісту, практичних наслідків конкретної діяльності, які на певному етапі починають узагальнено утворювати і репрезентувати досвід. Отже, якщо виходити з суто лінгвістичних позицій, експеримент є акумульованою і осмисленою практикою, наслідком практики і її віддзеркаленням, водночас її матеріалізацією й ідеалізацією. Досвід практики є конкретикою, але конкретикою набагато вищого ґатунку, ніж конкретика кожного партикулярного акту, з яких складається діяльність, у процесі якої суб’єкт набуває цього досвіду.

Необхідно взяти до уваги, що саме тому власне категорію “соціальний експеримент” слід тлумачити в широкому, універсальному розумінні. Адже соціальний експеримент - це не тільки і не стільки свідоме експериментування в соціальній сфері (що в принципі є можливим - надалі йтиметься про ліберальний і тоталітарний соціальний експерименти), не тільки, скажімо, цілеспрямоване (здебільшого вимушене) експериментування реформаторів, - *соціальний експеримент, власне кажучи, це весь взятий у цілому суперечливий і цілісний процес соціального буття, який можна представити і тлумачити як постійне творення і відтворення різноманітних соціальних практик, акумуляцію і трансляцію соціального досвіду, існування соціуму і людини в цьому соціумі.*

Іншим, ніж безперервним експериментуванням, соціальне буття (і, звісно, буття людини у світі) і бути не може. Навіть у тому разі, якщо йдеться про сумлінне відстоювання якихось глибоко вкорінених традицій, ми, безсумнівно, маємо теж справу із експериментом, - адже спроба узгодити колиш-

⁷ Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - М.: Русский язык, 1976. - С. 398.

ній досвід із новими реаліями буде вочевидь носити експериментальний зміст.

Досвід ніколи не є “цілком” сучасним, він лише певною, неповною мірою спроможний відповідати вимогам сучасності. Але для того, щоб з’ясувати, а що ж саме являє собою ця сучасна реальність, необхідно здійснювати відповідні пізнавальні, дослідницькі кроки. Слушно висловився Е. Геллнер: “Є фактори, які діють у суспільному житті, і про які нам нічого не відомо”⁸. Таким чином, здійснюючи будь-яку діяльність щодо соціуму, ми торкаємось цих факторів, порушуємо їхню складну мережу, - ми експериментуємо і не підозрюємо про це.

Якщо спробувати дати попереднє визначення соціального експерименту (у широкому розумінні), то воно буде виглядати таким чином: ***соціальний експеримент - це поняття, що характеризує соціальну діяльність, яка здійснюється соціальними суб’єктами в напрямку пізнання природи соціуму, пошуку і закріплення найбільш прийнятних і оптимальних форм функціонування суспільства.***

Отже, на відміну від наведених вище суджень про специфіку експерименту як методу наукового дослідження, розуміння соціального експерименту виходить з того, що переважну більшість наслідків соціального експерименту передбачити заздалегідь принципово неможливо, а сам він репрезентує *континуальну характеристику способу соціального буття.*

Соціальний експеримент, таким чином, може тлумачитися як процес становлення й існування соціуму, процес невпинного переходу до нових якостей і параметрів існування, що постійно розгортається в просторі і часі. Такий підхід, якщо слідувати йому, вимагає вбачати у стабільному стані соціуму виняток, скороминущий стан, який невдовзі змінюється черговим переходом, новими випробуваннями і дослідями, пошуками нових оптимумів.

У наведеному вище визначенні ми використали словосполучення “соціальна діяльність”, хоча в рамках пропоно-

⁸ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. - М.: Ad Marginem, 1995. - С. 43.

ваного розуміння експеримент можна і треба тлумачити як цілісний перманентний процес (у якомусь більш субстанціональному розумінні) соціального буття. Якщо йдеться про вузьке розуміння соціального експерименту, то він буде репрезентований саме цілеспрямованою діяльністю, яка має на меті досягнення конкретних бажаних (визначених) параметрів, апробацію конкретних соціальних інновацій і винаходів. Йдеться не просто про обмежений локус соціального експерименту, а саме про цілеспрямованість зусиль і акцентованість планування такого експериментування. В такому сенсі пишуть, скажімо, про “соціальний експеримент” Петра І, який цілеспрямовано втручався в усталений порядок життя Росії, керуючись переконанням, що в держави немає іншого виходу, ніж здійснення докорінних перетворень. Фактично ж наслідки такого автократичного реформування свідчили про принципову невдачу репресивних модернізацій⁹.

Коли ж йдеться про *широке розуміння* соціального експерименту, то треба мати на увазі, що переважно “експериментальне буття” робить у принципі неможливим спроби передбачити навіть найближчі наслідки і перспективи. Відбувається це внаслідок притаманної соціуму зростаючої складності структур, різноманітності мотивацій і вподобань, що надихають людей на діяльність, неможливості врахувати і гармонізувати соціальні інтереси всіх значущих і чисельних верств одразу.

Зауважимо, що навіть вузькі і локальні експериментування ніколи не могли бути обмеженими, будь-який досвід, як правило, переходив межі заздалегідь передбаченого і сягав чогось іншого, недоторканого і небажаного. Отже, парадигма досвіду тільки певною мірою піддається якомусь чіткому окресленню, а межі досвіду - більш-менш ясній термінологічній демаркації. Немає такого досвіду, який був би цілком “вузьким”, оскільки він завжди сягає суміжних - і не тільки - сфер. Разом з тим будь-який універсальний досвід експери-

⁹ Кузнецова Н.И. Социальный эксперимент Петра I и формирование науки в России // Вопр. философии. - 1989. - № 3. - С. 49-64.

ментування може бути глибоко вивчений на виключно обмеженому полі найбільш значущих соціальних складових.

Таким чином у практичному плані важко категорично розділити широке і вузьке розуміння соціального експерименту. Скажімо, будь-який конкретний, локальний експеримент із цілком зрозумілими цілями звичайно дає набагато глибші і далекосяжні наслідки. Усе вирішальним чином залежить від глибини і способу інтерпретації соціального експерименту. Одразу зауважимо, що соціальне буття взяте в його універсальному розумінні, являє собою невинний і невичерпний експеримент, який живиться не тільки намаганням вдосконалити суспільство і умови існування, але й мінливим і непередбачуваним природно-екологічним контекстом, зовнішніми соціальними впливами тощо. Усі ці аспекти “експериментального буття” стають основою для відповідних спроб (експериментів) їх осмислення, узагальнення, врахування. Власне кажучи, *соціальна філософія, якщо її взяти в цілому, є системною рефлексією над досвідом існування соціуму, яке тлумачиться як експеримент.*

Соціальний експеримент має певні специфічні особливості, які істотно відрізняють його від інших різновидів експериментування. Ці особливості, як відзначає С.Е. Крапивенський¹⁰, вони полягають у таких рисах соціального експерименту.

1. Соціальний експеримент носить конкретно-історичний характер. Експерименти в галузі фізики, хімії, біології можуть бути повторені в різні епохи, в різних країнах, оскільки закони розвитку природи не залежать ані від форми і типу виробничих відносин, ані від національних і історичних особливостей. Соціальні ж експерименти спрямовані на перетворення економіки, національно-державного устрою, системи виховання тощо, можуть мати в різні епохи, у різних країнах не тільки різні, але й прямо протилежні наслідки.

¹⁰ Крапивенский С.Э. Социальная философия: учебник для студентов вузов. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. - С. 385-386.

2. Об'єкт соціального експерименту (так звана експериментальна група) володіє набагато меншим ступенем ізоляції від таких самих (подібних) об'єктів (так званої контрольної групи), що залишаються поза межами експерименту, а також від усіх впливів даного соціуму в цілому. Тут унеможлиблюються такі надійні ізолюючі пристрої, як вакуумні насоси, захисні екрани, які, наприклад, застосовуються під час проведення фізичного експерименту. А це означає, що соціальний експеримент не може бути проведений із достатнім ступенем наближення до "чистих умов", якщо користуватися мовою наукознавства. Із цими обставинами, наприклад, пов'язані причини невдач багатьох соціальних експериментів, зокрема, спроб Ш. Фур'є та його прихильників із створення фаланг - своєрідних первинних клітин нового, ідеального і гармонійного (за задумом експериментаторів) суспільства; спроб Р. Оуена із створення кооперативів і комун в Англії і Америці; нашого вітчизняного досвіду початку 60-х р. із масового створення шкіл-інтернатів, які задумувалися як своєрідні "інкубатори" для вирощування особистостей комуністичного типу. В усіх цих випадках загальні морально-психологічні та соціальні обставини, нейтралізували, а згодом зводили нанівець усі передбачені наслідки експерименту, навіть якщо здавалося, що вони певною мірою проявляли себе.
3. Соціальний експеримент висуває підвищені вимоги до дотримання так званої "техніки безпеки" в процесі його проведення порівняно із природничо-науковими експериментами, де припускається наявність експериментів, які здійснюються методом спроб і помилок. І хоча межа між експериментом соціальним і експериментами в деяких галузях природознавства (в генетиці, біоінженерії, в атомній фізиці) стала менш різкою, в принципі вона зберігається. Йдеться про особливу делікатність соціального експерименту, який у будь-який момент

свого здійснення, щоденно і щогодини впливає безпосередньо на самопочуття, добробут, фізичне і психічне здоров'я людей, яких було залучено до “експериментальної групи”. Недооцінка будь-якої деталі, будь-якого збою (негаразду) протягом експерименту може справити згубний вплив на людей, і попри всі добрі наміри його організаторів, виправдати це неможливо. Гуманність повинна бути закладена в саму конструкцію дослідницького проекту і ретельно вивірена ще до початку здійснення експерименту. Звідси ще одна вимога до соціального експерименту, точніше, заборона, що його стосується.

4. Соціальний експеримент не може проводитися з метою отримання безпосередньо теоретичного знання. Для розуміння сутності цієї заборони треба враховувати, що взагалі експеримент має дві функції - пізнавальну і прагматичну (прикладну). Скажімо, коли академік І.П. Павлов і його учні проводили свої відомі дослідження на мавпах і собаках, вони (вчені) мали на меті безпосередньо виявити фізіологічні закономірності вищої нервової діяльності і створити відповідну теорію. Інакше виглядає справа у суспільствознавстві. Ставити дослідження (експерименти) на людях антигуманно в ім'я будь-якої теорії, хоч би якою респектабельною і багатообіцяючою вона здавалася. Головна мета соціального експерименту - вдосконалення соціальної практики. Як у цьому випадку він співвідноситься із теорією? По-перше, соціальний експеримент повинен мати солідне теоретичне обґрунтування, - в іншому випадку він не може вважатися науковим. По-друге, його наслідки повинні враховуватись різними галузями суспільствознавства та суміжних наук (медицини, архітектури тощо).

Віддаючи належне зробленій С.Е. Крапивенським роботі, вкажемо на деякі вади його підходу до визначення особливостей соціального експерименту як такого і його особливос-

тей зокрема. Так, можна погодитись із його першим твердженням про конкретно-історичний характер соціального експерименту. Але це зовсім не означає, що умови і наслідки експериментування принципово унікальні й невідтворювані. Структурі експерименту (і, відповідно, управління ним) притаманні певні стійкі характеристики (про це йтиметься далі), у його змісті і динаміці ми можемо виокремити і проаналізувати певні закономірності. Наявність “протилежних результатів” не означає, що соціальні експерименти завжди дають виключно непередбачувані наслідки.

Стосовно твердження про неможливість належної ізоляції так званої “експериментальної групи” зауважимо, що ми схильні в принципі тлумачити експеримент набагато ширше, ніж це робить вказаний автор. Немає сумнівів, що зосередженість на вузькому полі окремих партикулярних дослідів (скажімо, в психології, педагогіці) заважає розгледіти експериментальну природу і сутність соціального буття. Щодо цього можна сказати, що ніяка соціальна група в принципі не може уникнути участі в експериментуванні, - з тією різницею, що деякі групи принципово зорієнтовані на інновації і свідоме сприяння їм, а інші, навпаки, на гальмування розвитку, на припинення будь-яких експериментів і повернення до початкового стану.

Можна цілком погодитися з третім і четвертим зауваженням С.Е. Крапивенського. Разом з тим ми не вважаємо, що переліченими вище особливостями обмежуються специфічні властивості соціального експерименту.

Розглянувши практику соціального експериментування, можна виокремити такі його властивості як феномена соціального розвитку і об’єкта управління:

- *динамізм*, який знаходить вияв у вигляді специфічного зростання “енергетики” експериментування;
- *акселерація*, збільшення швидкості розвитку експериментального руху;
- *синергетизм* - перетворення набувають властивостей самоорганізації і починають викликати самі себе;

- *зменшення раціоналізації* - на фазі розвинутого експерименту зменшується можливість впливати на його перебіг;
- *трансформізм* - протягом спричинення експериментальних впливів відбувається трансформація завдань і принципів експерименту, змінюється не тільки об'єкт, який зазнає експериментального впливу, але й суб'єкт, що виступає ініціатором експериментального проекту;
- *перманентність* - безперервність експерименту, який, як правило, продовжується навіть за умови, коли прийнято рішення про його припинення;
- *інерційність* - властивість, пов'язана із попередньо вказаною ознакою, мається на увазі притаманна соціуму консервативність, внаслідок чого неможливо ані миттєво привести в дію глибинні сили соціуму, ані зупинити їхню дію (або змінити їхній вектор);
- *спадкоємність* - експериментування ніколи не може "прищепити" об'єкту чогось такого, що не було йому притаманне хоча б у мінімальній мірі;
- *кумуляція* - поступове накопичення трансформаційного потенціалу, різноманітні зміни, накопичуючи спільну енергію, спроможні спричинити нові і непередбачувані експериментальним проектом зміни, кумуляційний ефект проявляє себе також у різкому підсиленні експериментального ефекту внаслідок поєднання спільної сили змін;
- *системність (інтеграція)* - жоден із експериментальних впливів не може діяти відокремлено від інших, вплив на один з чинників існування соціуму неодмінно впливає (прямо чи латентно) на всі інші, експеримент у принципі не може досягти дискретних змін.

Зазначені властивості (їх перелік не можна вважати вичерпним) будуть докладніше розглянуті в розділі "Соціальний експеримент як об'єкт і сфера управлінської діяльності".

Підсумовуючи, зазначимо, що соціальний експеримент є одним з фундаментальних векторів і однією з базових характеристик соціального буття. Коли йдеться про експеримент як метод пізнання соціуму (на основі заздалегідь створеної програми, через посередництво цілеспрямованих і керованих дій), то це тлумачення слід визнати вузьким розумінням соціального експерименту. Докорінні властивості соціуму в сучасних умовах дають підстави вважати, що непередбачуваність і поглиблення (універсалізація) експерименталізації розвитку стає однією з провідних характеристик соціальної динаміки.

6.2. Типологія соціальних експериментів

Одним із способів опанування сутності експерименту як соціального феномена є типологізація. Незважаючи на слабку розробленість (фактичну відсутність) теорії соціального експерименту, створення типології соціальних експериментів є цілком можливим і необхідним кроком у спробі висвітлити сутність і зрозуміти різноманітність форм експериментування. Така типологія, на наш погляд, сприятиме розробці адекватного інструментарію менеджменту експерименту (у вузькому тлумаченні - інноваційному менеджменту, що, як ми побачимо нижче, суттєво і не зовсім виправдано звужує розуміння соціального експерименту), виробленню таких стратегій соціального розвитку і реформування, які органічно поєднували б соціальну безпеку з ефективністю.

Соціальний експеримент виступає системним суб'єктно-об'єктним відношенням. *Суб'єкт соціального експерименту* - окремі індивіди, групи, організації, спільноти, етноси, класи і верстви, апарат і механізми держави тощо. У більш вузькому (і, як на наш погляд, більш адекватному) розумінні суб'єкт експерименту - той соціальний агент, який виражає зацікавленість у здійсненні експерименту, спроможний чини-

ти експериментальний вплив на необхідні чинники і фактори соціального існування, контролювати перебіг експериментального процесу і вносити відповідні корективи. В остаточному підсумку суб'єкт експерименту несе відповідальність (принаймні історичну) за наслідки експерименту.

За суб'єктами здійснення експерименти можуть бути, відповідно, *управлінськими* (коли перетворення і інновації є здебільшого наслідком постійного впливу з боку керівних структур) і *власне соціальними* (коли учасники і головні дійові особи - самі соціальні суб'єкти (наприклад, учасники національно-визвольного руху, мігранти і емігранти)).

З точки зору зазначеного суб'єктно-об'єктного тлумачення соціальний експеримент може бути універсальним чином інтерпретований як *форма суспільної синергетики, тобто саме через посередництво експериментальних практик суспільство винаходить, випробує і здійснює відбір найбільш оптимальних і ефективних форм соціального існування, які найбільшою мірою відповідають широкому контексту природно-соціальних умов.*

Свого часу визначилась доволі складна структура соціального експерименту, що включає:

- 1) постановку завдання;
- 2) побудову предмета експериментального дослідження;
- 3) розробку програми проведення експерименту, яка передбачає:
 - а) розробку методики (побудову схеми зв'язків експериментальних і контрольних об'єктів і їхнього розподілу в просторі й часі, що є необхідним для отримання чистого і репрезентативного результату);
 - б) побудову плану створення експериментальної ситуації (вибір об'єктів, визначення послідовності процедур, які передбачено експериментом);
- 4) реалізація програми, тобто:
 - а) створення експериментальної ситуації на реальних об'єктах;

б) спостереження і контроль;

- 5) аналіз результату, що включає також виокремлення тих його аспектів, що мають безпосередньо-практичне або ж тільки пізнавальне (на поточний момент) значення¹¹.

З точки зору вузького розуміння соціального експерименту пропонована структура принципово прийнятна, але у пропонованому нами розумінні структура експерименту може бути (і звичайно буває) позбавленою будь-якого попереднього планування і прогнозування.

Повернемось до сутнісних суб'єктно-об'єктних характеристик соціального експерименту. Насамперед визначимо, що *об'єктом* експериментального впливу в соціальному експерименті завжди виступають соціальні відносини і взаємодії. А оскільки саме суспільство є нічим іншим, як системою всіх таких взаємодій, то соціальний експеримент може тлумачитись як практичне самопізнання, самоперетворення і саморегуляція соціального цілого. Із допомогою актів і процедур експериментування соціальні суб'єкти отримують відомості про структурні і інституціональні характеристики соціуму, про умови і принципи функціонування суспільства. Щодо сказаного, слушно зауважує у своїй роботі В.В. Шамрай: "...людина - індивід або спільнота - конститується у якості соціального суб'єкта тією мірою, якою вона робить предмет своєї діяльності суспільні відносини, в яких вона знаходиться, або порядок суспільного життя в цілому. Тим самим репрезентує себе тісний внутрішній зв'язок між генезою соціального суб'єкта і становленням суспільно - перетворюючої діяльності"¹². Експеримент має своїм об'єктом суспільні відносини, але тільки внаслідок експерименту стає нарешті зрозумілим, що ж саме цей об'єкт являв собою.

¹¹ Рывкина Р.В. Эксперимент социальный // Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф.В. Константинов: В 5 т. - Т. 5. Сигнальные системы - Яшты. Указатель. - М.: Сов. Энциклопедия, 1970. - С. 547.

¹² Шамрай В.В. Преобразование общества: пределы возможного. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 67.

За *напрямами* свого спрямування соціальні експерименти можуть бути репрезентовані всією різноманітністю векторів соціального розвитку. Найчастіше соціальний експеримент пов'язують із інноваційною складовою соціального розвитку.

Ми визначимо такий різновид соціальних експериментів як *креативно-інноваційний* експеримент, метою якого є досягнення таких параметрів і характеристик соціального процесу, які асоціюються (у даному випадку ми не вдаємося до розгляду того, чи є насправді таке розуміння правильним або хибним) із прискоренням соціальної динаміки, підвищенням ефективності, збільшенням прибутків в економіці, зростанням енергії, яка знаходиться у розпорядженні, у прискоренні обігу коштів тощо. Креативно-інноваційний експеримент є фактично творенням нових соціальних форм, своєрідним каталізатором розвитку. Способами здійснення такого експерименту є реформи і реформації (зокрема, виникнення і поширення протестантизму), “революції згори”, революції взагалі, а також різноманітні спонтанні зміни, які згодом починають усвідомлюватися, отримувати доктринальне виправдання і обґрунтування. Найбільш послідовно цей різновид соціального експериментування знаходить відображення в модернізаторських проектах, які є логічним породженням класичних просвітницьких уявлень про прогрес і розвиток, поліпшення і вдосконалення людини, досягнення такого стану суспільства, яке відповідало б певним соціальним ідеалам. Такі проекти модернізації (осучаснення) суспільства мають своїм підґрунтям переконання в тому, що людина може і мусить позитивно впливати на умови свого буття, утворюючи і закріплюючи нові позитивні результати. Нарешті, такий інноваційний пошук увінчується концепцією перфекціонізму, тобто переконанням, згідно з яким суспільство в принципі може бути вдосконалене згідно з певними ідеалами, певним ментальним “проектом”, уявленням про належне і бажане. Отже, перфекціоністський підхід створює для експерименту так би мовити “нормативний формат”, висуваючи

певні вимоги, яким суспільство “мусить” відповідати. Намагання привести соціальну дійсність у відповідність (завжди приблизну, відносну) із цими вимогами дуже часто і складає сутність інноваційних соціальних проєктів. Звісно, перфекціоністські ідеали здебільшого не відірване від життя ідеалізування. Соціальні ідеали найчастіше самі є наслідком попереднього досвіду розвитку, а, отже, попереднього експериментування. Таким чином, намагання вдосконалити суспільство і надати йому бажано досконалих рис так чи інакше призводить до експериментування із невизначеними наслідками. Адже важко знайти суспільство, яке спроможне було б “витримати” випробування ідеалами...

Важливим різновидом соціального експерименту є *стабілізаційний (адаптаційний) експеримент*, який ставить за мету створення і вкорінення структур, за допомогою яких суспільство пристосовується до нових умов існування (наприклад, у зв'язку із природними умовами, що докорінно і незворотно змінилися, наприклад, внаслідок природного катаклізму, іноземного нашествя тощо). Якщо креативний експеримент спрямований на досягнення якихось вимірів ефективності і пошук динамічних оптимумів, то стабілізаційний обмежується вимірами і категоріями достатності і виживання. Цей експеримент, на відміну від попереднього, не передбачає експансії і зосереджений на чіткому окресленні простору стабілізації. Ми віднесли б до експериментів такого типу різні версії “наздоганяючого розвитку”, а також модернізації другої або третьої хвилі. У цих випадках ми маємо, так би мовити, “вимушені” практики експериментування, коли керівні структури мимоволі втягуються у вир перетворень задля того, щоб забезпечити відповідність якостей своєї країни вимогам і імперативам часу.

Коли навколишні країни роблять черговий карколомний стрибок, сусіди мимоволі відчують вплив як від досягнень, так і від провалів експериментаторського пошуку. Експерименти такого гатунку - це відомі (і підкреслимо - вимушені) практики “відкриття” східних країн перед тиском і

експансією європейських держав. Внутрішньогармонійний і викарбований тисячолітньою традицією східний світ - той самий Китай - змушений був шукати і винаходити відповідні адаптаційні форми для того, щоб адаптуватися до умов, які з точки зору внутрішніх умов життя соціуму немов би то й не могли ніколи виникнути. Якщо креативно-інноваційний експеримент є *ендогенним* за джерелами експериментування (тобто ідея експерименту і його “проект” породжується в середовищі даного соціуму і має на меті його гіпотетичне поліпшення), то стабілізаційно-адаптивний нерідко репрезентує експеримент *екзогенний* (тобто необхідність його зумовлюється здебільшого зовнішнім впливом і обставинами, які сприймаються даним соціумом як “іноземний досвід”).

Експеримент *гальмуючий* (консервативний) спрямований на припинення дії динамізуючих факторів. Так само, як і креативний експетимент, гальмуючий (консервативний) ставить за мету створення нових соціальних форм, але ці форми в даному випадку - засіб збереження докорінних засад status quo, яке якраз і сприймається як оптимум і ідеал.

Прикладом експериментів такого гатунку і спрямування є різноманітні контрреформи і контрреформації, контрреволюції і “фундаменталістські проекти”. Можна було б уявити собі “*повертаючий*” експеримент, але насправді численні приклади “реставрацій” скоріше свідчать про неможливість повернення у бажане минуле.

Так чи інакше, розвиток у принципі не зупиняється, і всі згадані проекти (експерименти) скоріше є реакцією суспільства на занадто швидкі або не досить підготовлені зміни і інновації. Досвід показує, що кожна революція і кожний “стрибок”, як правило, мали своїм наслідком контрреволюцію і “крок назад”. За Англійською революцією ми бачимо диктатуру Кромвеля, за Французькою - імперію Бонапарта, за російською - сталінський терор. При цьому ці “відкати” не скасовували і не зводили нанівець попередні надбання революційних експериментів, а “переводили” їх на мову інституціональних основ, гармонізували (звісно, певною

мірою) хаос, який виник внаслідок дії революційної стихії і анархії. Отже, так зване “гальмування” здебільшого також є фактично сприянням змінам, - але із врахуванням усієї інерційної сили соціуму, його консервативної природи і перманентної неготовності до радикальних докорінних переворотів.

За масштабами і глибиною перетворень соціальні експерименти характеризуються як *локальні, національні (у межах національних держав), субрегіональні і регіональні, транснаціональні і глобальні*. Енергетиці соціального експерименту притаманна специфічна “пасіонарність” і експансіоністська сила поширення інноваційного впливу.

Якщо перетворююча сила експериментування здійснила позитивні (тобто бажані з точки зору суб’єктів) зміни на якомусь обмеженому просторі, в межах якогось одного соціуму неодмінно поширюються на суміжні, а згодом на віддалені. Це стосується як технологічних новацій, так і ідейної моди, концептуальних обґрунтувань тих чи інших соціальних нововведень.

З точки зору часового виміру, соціальний експеримент може бути *перманентним або постійним (стійким), довготривалим, тимчасовим і таким, що відбувається (здійснюється) періодичною (циклічно)*. Приклад постійного (перманентного) експерименту - константні вектори ускладнення сучасного суспільства, впровадження технологічних винаходів у практику, експансія науки (ширше - знання) в усі сфери соціального буття. Періодичний експеримент - тимчасові лібералізації, податкові канікули, амністії тощо.

За характером експериментування можна виокремити *практичний експеримент і інтелектуальне моделювання*. Вони цілком рівноправні і рівнозначущі за своєю вагомістю і практичною цінністю. Історія має багато наочних прикладів, коли нехтування елементарними знаннями з інтелектуального доробку експериментування жорстоко давало взнаки в практиці конкретної політики. Найбільш відомий і яскравий приклад дає практика впровадження так званого “сухого закону” в Сполучених Штатах (так звана Поправка до Консти-

туції). Перебіг подій засвідчив фіаско урядової антиалкогольної політики, неспроможність і неможливість “перевиховання” природи людей, які внаслідок низки причин схильні вживати алкогольні напої. Але ж відомо, що вже на початку XVIII ст. відомий англійський мислитель Бернард Мандевіль у своєму вікопомному памфлеті “Байка про бджіл” навів непересічні аргументи проти ідеї введення “сухого закону”. При цьому він виходив зовсім не з міркувань того, що вживання алкоголю є “небажаним”. Мандевіль спробував змодельювати, що в принципі може статися, якщо скасувати торгівлю вином і віскі, - і дійшов висновку, що можливі негативні наслідки будуть ще гіршими, ніж те зло, проти якого намагалися боротися спочатку. Те ж саме, до речі, стосувалося в Мандевіля і тютюну, і парфумів¹³.

Специфічною формою інтелектуального соціального експерименту є мистецтво взагалі і література зокрема. Найбільш послідовно лінія проективного інтелектуального соціального експерименту знаходить вираження у літературних утопіях і антиутопіях, а в сьогоднішньому літературному процесі - у так званій “науковій фантастиці”. Утопія конструює бажане, і цей образ бажаного починає своєрідно впливати на існуюче становище. Антиутопія - як застереження - має намір показати гранично завершене розгортання основних рис якогось апокаліптичного жаху. Наукова фантастика поєднує продуктивність цих обох напрямків, експериментуючи із тканиною соціальної реальності, роблячи її матеріалом для створення нових соціумів і етносів, нових типів і форм реалізації особистостей тощо. Література є узагальненням існуючого досвіду, вона є рефлексією над докорінними закладами буття. Фантастика ж є літературною футурологією, способом пізнання із допомогою беззастережного конструювання, для якого використовується матеріал сьогодення.

За головними засобами реалізації експеримент може бути *здебільшого деструктивний, здебільшого конструктив-*

¹³ Мандевиль Б. Басня о пчелах. - М.: Мысль, 1974. - С. 52-63, 118-128.

ний, а також комбінований (змішаний). При цьому не випадково ми вживаємо саме такі обережні вирази як “здебільшого”, адже в основі будь-якого експерименту завжди коріниться деструктивний потенціал, загроза руйнації і хаосу, втрати керованості і спадкоємності, - врешті-решт колапс і загибель. Критерієм ступеня деструктивності може вважатися наявність так званої “точки звороту”, якою позначається можливість повернутися до початкового стану. Як ми вже зазначали вище, початок будь-якого експерименту майже унеможливорює повернення до первісного стану. Водночас зрозуміло, експерименту не притаманна якась фатальність, - власне, керованість процесом експерименту якраз передбачає встановлення і підтримання функцій контролю тією мірою, яка (принаймні, за задумом, теорією) запобігає розкриттю деструктивних потенцій експерименту.

“Деякі види пристосовуються, вимираючи”, - сумно-дотепно висловився одного разу афорист Станіслав Єжи Лець. Іншими словами, іноді трапляється так, що експеримент залишається єдиним можливим вибором, але він зовсім не гарантує успіху і прогресу, - він тільки дає шанс. Водночас деструкція створює плідну ситуацію вибору, коли в різноманітності нового невпинно виникає і випробується нове. Про це, зокрема, йдеться в одному з новітніх досліджень французького філософа і соціолога Р. Будона, яке присвячене місцю безпорядку у процесах соціального розвитку¹⁴. Отже, небезпечна (з точки зору усталеності соціуму) деструктивність завжди несе в собі потенціал творення, вироблення і апробації нового. Таким чином, соціальний експеримент практично завжди є небезпечним, оскільки торкається глибинних структур існування соціуму. Функції креативного творення неподільно пов'язані із цими небезпеками, але уникнути їх принципово неможливо. Це все ставить з особливою гостротою питання про управління експериментом, контроль за його перебігом і наслідками, напрямками і контекстом протікання.

¹⁴ Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения: Пер. с франц. - М.: Аспект Пресс, 1998. - 284 с.

Стратегія соціального експериментування має виходити з якихось визначальних критеріїв успішності (ефективності) експерименту, які могли б виступати як орієнтири експериментування. Серед таких фундаментальних критеріїв можна використати такі показники, як, скажімо, індекс людського розвитку і його складові. З погляду на це можна робити висновки про прийнятність або небажаність тих чи інших моделей будови соціуму або проваджуваної політики. Візьмемо, зокрема, такий експеримент, як надання економічної свободи суб'єктам підприємницької діяльності. Доведено, що в країнах, де індекс економічної свободи є високим, забезпечується не тільки стабільно високий рівень економічного зростання, - таких показників, як ВВП на душу населення (принаймні на рівні 2% на рік), але й інші відповідні показники, такі, як тривалість життя, термін навчання в школах дівчаток порівняно з терміном навчання хлопчиків тощо¹⁵. Разом з тим негативні показники за загальновизнаними індексами свідчать про тупиковість експериментальної стратегії, необхідність зміни пріоритетів тощо.

Конструктивність і деструктивність експерименту знаходить свій вияв у тих переважаючих засобах, які використовуються для провадження експериментальних впливів. Конструктивність проявляє себе у мінімізації примусу і насильства, у використанні здебільшого мотивуючих засобів і важелів, які визволяють і використовують приховану енергетику соціальних суб'єктів на їхню ж власну користь. Конструктивність експерименту знаходить своє чітке віддзеркалення у ступені інтеграції соціуму, який не тільки не дезінтегрується, але й, навпаки, збільшує в процесі експерименту свої інтегративні соціетальні характеристики. Деструктивні механізми впровадження експериментальних впливів, як правило, обертаються для соціуму ескалацією насильства і примушення, використанням засобів соціального терору і дискримінації. Але в будь-якому разі здійснення експерименту перед-

¹⁵ *Илларионов А.Н. Экономическая свобода и благосостояние народов // Вопр. экономики. - 2000. - № 4. - С. 83-101.*

бачає долання опору тих, хто стоїть на заваді здійсненню справжніх перетворень і впровадженню по-справжньому дійових інновацій.

Згадаймо текст Звернення Президента України Л.Д. Кучми до Верховної Ради, де йдеться про те, що нагальною потребою для України стає глибока і докорінна адміністративна реформа, - існуюча система управління за роки незалежності довела свою неефективність і невідповідність вимогам часу: “Впродовж усіх років незалежності не вдалося сформувати дієздатне ядро управлінської еліти, висококваліфікованих менеджерів. Наявна система підготовки і перепідготовки кадрів, особливо державної служби, ще далека від вимог сьогодення. Як наслідок, кадровий потенціал ринкових перетворень лишається вкрай обмеженим. Саме цим пояснюються помилки в кадровій політиці, перманентні зміни у вищих ешелонах влади. Особливо позначаються слабкість середньої ланки управління, недостатній менеджмент не лише на державних підприємствах, а й у багатьох підприємницьких структурах”. Президент констатував, що конструктивний потенціал нинішньої бюрократії себе повною мірою вичерпав, і є нагальна потреба вдосконалення управлінської вертикалі і глибокої адміністративної реформи¹⁶.

Зауважимо, що кризовий стан нашого соціального управління певною мірою уособлює також і загальносвітові риси “вичерпання менеджеріалізму” як прояву занепаду потенціалу управлінської верстви. Поступово відходить у минуле концепція менеджерської діяльності як діяльності здебільшого технократичної, де “кадри” є передбачуваним і вимірюваним у більшості проявів “ресурсом”. Менеджерська еліта легітимізувала свою владу проголошенням своєї спроможності забезпечити матеріальний добробут і соціальну гармонію, - зрозуміло, що десакралізація менеджерів зумовлена тим, що менеджериалізм досяг своїх природних меж і не може існувати у

¹⁶ Кучма Л.Д. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр.: Послання Президента України до Верховної Ради України. 2000 р. // Уряд. кур'єр. - 2000. - 28 січ.

своєму колишньому вигляді і нести на собі весь тягар невинуватих сподівань.

За *сферами розгортання* соціальні експерименти можуть бути охарактеризовані як *економічні, політичні, виховні (освітнянські), наукові* та ін. Внаслідок органічної цілісності і системної природи соціуму під час здійснення експерименту в одній сфері починає даватись взнаки “ефект доміно” - глибокі і реальні зміни в одній сфері починають впливати на всі інші. При цьому не має значення, з якої саме сфери ці зміни починаються, - рано чи пізно трансформації поширюються на весь соціальний простір. Приблизно так дисфункції одного соціального інституту починають впливати на всі інші інститути.

Треба з огляду на це визнати, що глибокі соціальні експерименти в одній сфері впливають на всі інші сфери. Не дивно, що Макс Вебер вбачав одним із вирішальних чинників творення капіталізму специфічну протестантську етику. Етичні зрушення неодмінно даються взнаки в найвіддаленіших і найфундаментальніших сферах соціального буття, - адже сама етика репрезентує такі глибинні основи соціального існування. Водночас, як ми вже зазначали, сприяння економічній свободі спричиняє наслідки, які не є специфічно економічними за своєю суттю.

Ліберальний і тоталітарний соціальні експерименти. На завершення розмови про типи і форми соціальних експериментів розглянемо два типових і змістовно протилежних різновиди соціального експериментування. Яскравим виявом і уособленням різноманітного потенціалу соціального експерименту є дві протилежних його іпостасі: ліберальний експеримент і тоталітарний експеримент.

Відносно першого звернемося до слів видатного дослідника сучасних суспільств Е. Геллнера. Він, зокрема, вказує, що свого часу в деяких країнах Європи почали відбуватися складні і важкозрозумілі процеси на зразок “мутацій”: “в деяких суспільствах відбулася мутація цінностей, перебудова внутрішньої структури, і, відвернувшись від насильства і

забобонів, вони звернулися до розвитку виробництва, вивчення природи і певною мірою відкрили для себе інтелектуальну свободу”. Докорінна сутність цих перетворень проявляла себе насамперед як зростання терпимості і свободи в суспільстві, визнання за людьми певних прав, свободи віросповідання, особистої недоторканості. При цьому ці суспільства, попри всі переконання відносно їхнього фатального послаблення (внаслідок свободи), демонстрували набагато більшу життєспроможність і силу, ніж “звичайні” країни феодальної доби. Ліберальний експеримент продемонстрував, що порядок, заснований на свободі, створює більше можливостей для плідного розвитку людьми своїх здібностей, дає змогу досягати добробуту і процвітання, - і при цьому такі суспільства зовсім не стають напрочуд легкою здобиччю хижих сусідів: “Ці суспільства почали дивним чином багатіти, і навіть виявилось, що у військовому відношенні вони набагато більш ефективні, ніж держави, де як і раніше були в ціні старі військові чесноти. Нації крамарів - такі, як голландці та англійці, - які мали досить ліберальні форми державного устрою, почали раз за разом перемагати на полі бою представників інших держав, в яких домінувала і задавала тон демонстративна, войовнича, вихована на агресивних цінностях доблесна аристократія”¹⁷.

Протягом тривалого часу як кабінетні науковці, так і практики-прагматики намагалися знайти ефективний рецепт, який давав би змогу досягти процвітання і добробуту (або ж зміг би пояснити причини процвітання одних націй та зубожіння і відставання інших). Одним із найперших у гранично чіткій формі відкрив закони такого процвітання Адам Сміт, який, уособивши і узагальнивши досвід “ринкування”, який існував на кінець XVIII ст., проголосив головними чинниками добробуту націй і окремих громадян такі складові, як добрі закони, необтяжуючі податки та мир. Згодом усі ці компоненти стали фундаментальними елементами виз-

¹⁷ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. - М.: Ad Marginem, 1995. - С. 42-43.

начення свободи господарювання (зокрема, підприємництва). Основою ліберального експерименту було виборювання і затвердження економічної свободи як докорінної умови і головного конституюючого елементу соціального порядку. Завдяки затвердженню вільної ринкової економіки різко зросли темпи економічного розвитку країн, які стали (саме завдяки всебічній лібералізації) авангардом світового співтовариства. У цілому за 1820-1998 рр. ВВП світу збільшився з 831 млрд дол. до 36836 млрд дол. у цінах 1993 р., або у 44 рази. В деяких випадках відбувалося неймовірно швидке зростання. Наприклад, рекордсменом економічного розвитку вважається Тайвань, де за вказаний період спостерігалось найбільше зростання економічних показників (передусім ВВП - аж у 133 рази!). Відповідно, відбулося як зростання ВВП на душу населення в цих ліберальних країнах (відповідно, з 778 дол. на рік до 6189), як і сама кількість населення у світі (з приблизно 1068 млн чол. у 1820 р. до майже 6 млрд у 1998 р.)¹⁸.

Водночас проведення лібералізації економіки (а під нею ми розуміємо надання економічної свободи в широкому розумінні господарюючим суб'єктам) призводило - і призводить зараз - до зростання нерівномірності, посилення непередбачуваності розвитку, збільшення соціальної диференціації і конфліктності тощо.

Ліберальне соціальне експериментування (принаймні, на рівні так званого "класичного лібералізму") виходило з принципу, згідно з яким вважалося, що чим менше держава втручається в економіку, тим краще і для економіки, і для суспільства. Стало відносно зрозумілим, що саме ставало на заваді економічному розвитку, тобто які фактори виступали в ролі очевидних обмежень економічної свободи:

- конфіскація приватної власності;
- невиконання контрактів;

¹⁸ Илларионов А.Н. Экономическая свобода и благосостояние народов. - С. 83.

- створення нерівних і непередбачувано змінюваних умов господарської діяльності;
- пряме державне оподаткування;
- державні позики (мається на увазі, що держава бере в борг);
- державне інфляційне оподаткування;
- державні витрати;
- бюджетний дефіцит і державний борг;
- державне регулювання і зовнішньоторговельний протекціонізм;
- інфляція;
- репресивна валютно-фінансова політика.

Таким чином, ставало очевидним, що ліберальна політика полягала в тому, щоб скасувати (або мінімізувати) дію вказаних негативних факторів, а також (цим самим) сприяти реалізації “позитивної програми” лібералізації, яка включає в себе забезпечення державою внутрішньої і зовнішньої безпеки учасників ринку; забезпечення недоторканості приватної власності; забезпечення єдиних, рівних, прозорих і стабільних правил господарського життя; забезпечення виконання контрактів приватними особами; ліквідація обмежень на участь громадян у господарському житті; сприяння конкуренції.

Але виконання складових цієї програми ліберального експерименту не завжди забезпечувала усталеності і стабільної життєздатності соціального життя, - це стосувалося як провідних країн Європи, так і Північно-Американського континенту, і колоніальних держав Африки, Азії і Латинської Америки¹⁹.

Дійсність соціального розвитку наочно продемонструвала обмеженість і недостатність світоглядних і наукових основ ліберального експериментування в тому вигляді, як воно сформувалося в ХІХ столітті. На межі століть стало вочевидь очевидно, що держава не може “піти” з економіки,

¹⁹ Відносно суперечливого досвіду Латинської Америки див.: *Хачатуров К.А.* Латиноамериканские уроки для России. - М.: Международные отношения, 1999. - 400 с.

залишивши напризволяще складні соціальні відносини і нагальні потреби²⁰.

Принаймні, революційний досвід Франції і Німеччини, Австрії і Великої Британії засвідчив, що невирішені проблеми соціального розвитку даються взнаки в революційних катаклізмах, громадянських війнах і взаємній ворожнечі. Експеримент функціонування суспільства на засадах чистого смитівського ринку із державою - “нічним сторожем” показав, що соціальна тканина суспільства набагато складніша і різноманітніша, ніж це уявляли класики політекономії і соціальної думки. Як наслідок такого беззастережного ліберального експериментування (в дусі антигуманного “манчестерського лібералізму” і етики соціал-дарвінізму) виникають ідеї соціалізації капіталізму.

Наочним прикладом адекватної реакції на тривожні наслідки ліберального експериментування було прийняття соціального законодавства (яке передбачало соціальне страхування, соціальні гарантії, певний захист прав трудівника) канцлером О. Бісмарком у Німеччині, розгортання соціальної політики і соціальної роботи в Британії тощо.

Отже, досвід ХІХ - початку ХХ ст. показує, що впровадження принципів лібералізації економічного життя носило фактично характер всеохоплюючого соціального експерименту, протягом якого здійснювалася своєрідна то “апробація” доктринальних основ і практичної значущості ліберальної політики. Масштабний експеримент продемонстрував принципovu недостатність політики “чистої” лібералізації. Стало зрозуміло, що ринковою мусить бути економіка, але не все суспільство. Була відповідним чином переосмислена і усвідомлена роль держава, яка, згідно з новим розумінням, повинна була брати на себе важливу роль гаранта соціальної стабільності і врівноваженості. Ліберальний експеримент ХІХ ст. сприяв еволюції ліберальної теорії і перетворенню лібералізму з “класичного” на “соціальний” (який замість проголошен-

²⁰ Гэлбрейт Дж. К., Меньшиков С. Капитализм, социализм, сосуществование: Пер. с англ.- М.: Прогресс, 1988. - С. 80-83.

ня нейтральності держави наполягав на її активній участі в економічному житті і соціальній політиці).

Безперечно, розглянутий досвід реалізації ліберального експерименту дозволяє зробити висновки набагато глибші і суттєвіші, ніж тільки відносно того, що економічна свобода повинна бути врівноважена гармонізуючим впливом держави. Стало очевидним, що природа соціального буття така складна, що вона в принципі не може бути “запрограмована” чи то в рамках ліберального, чи то в рамках якогось іншого соціального проекту (відповідно, там, де реалізується проект, ми бачимо ніщо інше, як експеримент). Підтвердження цього соціальна думка отримала також з узагальнення революційного досвіду XIX - початку XX ст. (наприклад, Паризької Комуни).

Але суспільство потребувало гранично чіткого експерименту, де було б здійснене втілення протилежної експериментальної аксіоматики, а саме побудови суспільства, де свободу було б зведено якщо не нанівець взагалі, то до суворо контрольованого мінімуму. Цей експеримент знайшов втілення в тоталітарному досвіді, який попри всю різноманітність і своєрідність окремих тоталітарних “біографій” дає змогу розглянути його як певну цілісність (хоча тоталітаризм СРСР часів Сталіна не є тотожним тоталітаризму гітлерівської Німеччини, як, у свою чергу, націонал-соціалізм не був тотожним італійському фашизму).

Ми не ставили за мету докладно і ґрунтовно проаналізувати феномен тоталітаризму. Погодимося з тими авторами, хто вважає сутнісною рисою тоталітаризму (на відміну від відкритих, плюралістичних, ліберальних суспільств) є орієнтація на злитність, тоталітарну єдність усіх без винятку сфер життя суспільства, на відмову від найважливішого елемента і фундаменту сучасної цивілізації - громадянського суспільства і його інститутів²¹.

Тоталітарний експеримент є проявом гіпертехнократичної спроби звільнити соціум від того, що робить його

²¹ Скульская В.М. Тоталитаризм: сущность и его разновидности // Вісн. Харківського держ. університету. Наука і культура. - 1998. - № 400/4. - С. 10.

соціумом, що “гальмує” його розвиток у напрямі, яку тоталітарна верхівка вважає правильним і бажаним. Для німецької нацистської верхівки це була зовнішня експансія і ідея расової держави. Для Сталіна і верхівки ВКП(б) (яку, втім, важко розрізнити із Сталіном) тоталітарною домінантою було зміцнення держави як форпосту “соціалізму” і сприяння “комунізації” у всесвітньому масштабі (не в дусі троцькістської ідеї прямого експорту революції, але в остаточному підсумку - безсумнівно).

Отже, в ім’я принципово різних в ідейному відношенні, але універсальних і всеохоплюючих ідей було здійснене тотальне перетворення різноманітної і різноспрямованої соціальної тканини на тоталітарний моноліт. Повна контрольованість і одноманітність соціального існування позбавляла соціум непередбачуваності, а багато в чому - і кризових випробувань (візьмемо, скажімо, швидке вирішення у тоталітарних країнах проблеми безробіття, проголошення повної зайнятості), давала змогу здійснювати масштабні модернізаторські прориви. Але здійснювалися ці тоталітарні експерименти ціною перетворення “живого тіла” суспільства на якогось механічного Левіафана, якусь штучну споруду, якою легко було маніпулювати, але від якої важко було чекати прояву творчості, блиску генія, злетів і звершень.

Саме про це блискуче пише російський мислитель В.В.Налімов у своїй книзі спогадів “Канатоходець”: “ ... В ті роки (йдеться про країну Рад кінця 20-х - початку 30-х рр. /автор/) країна була спрямована на те, щоб здійснити низку перетворень, необхідних для створення світлого майбутнього, яке б відповідало новим ідеалам:

1. Деселянизацію (визволення суспільства від прив’язаності до землі).
2. Деінтелегентизацію (визволення суспільства від тягара критичної думки).
3. Декупецізацію (визволення суспільства від приватного підприємництва).

4. Дерелігіонізацію (визволення суспільства від ненаукової духовності).
5. Денаціоналізацію (визволення суспільства від тягара різнонаціонального укладу життя)²².

В умовах системних тоталітарних експериментів індивіди позбавлялися будь-якого простору приватності, будь-якої свободи самопрояву і самоствердження. Якщо ліберальний експеримент виходив із спроби побудувати порядок, заснований на свободі (і цього виявилось в принципі замало), то тоталітарні експерименти ставили за мету затвердити порядок, в якому свобода практично витіснялася до маргінесу (оскільки не можна сказати, що її за тоталітаризму не було взагалі), ставала абсолютним винятком. Врешті-решт такий спосіб вирішення проблем соціального життя також виявив свою нежиттєздатність. Тоталітаризм проявив органічно притаманну йому нелюдськість і нелюдяність, він виявився занадто “штучним”, механістичним способом організації соціуму. Його існування було можливим тільки за умови постійної дії підсистем, які несли функції соціального терору і подавлення інакомислення. Знекровлення суспільства, викорінення свободи з соціального організму неминуче призводило до застою і втрати позитивних мотивацій в усіх сферах людського існування, накопичення потенціалу соціального конфлікту і незадоволення.

Таким чином, практика соціального експериментування XIX - XX ст. продемонструвала суспільству небажаність (а у випадку з тоталітаризмом - пряму і безсумнівну згубність) намагань побудови суспільства відповідно будь-яких “проектів”, побудованих на ціннісно чистих (і в цьому відношенні “фундаменталістських”) проектах. Ці експерименти продемонстрували, що непередбачувана (тими, хто намагався втілити свої проекти в практику життя) складність соціуму завжди “стоїть на заваді” безперешкодній реалізації тих чи інших утопій чи антиутопій, - і та ж сама різноманітність суспільства

²² *Налимов В.В.* Канатоходец. Воспоминания. - М.: Изд. группа “Прогресс”, 1994. - 456 с.

дає змогу досягти відповідної і відносно швидкої “регенерації” суспільства, його підсистем і структур у напрямі нормалізації життя. Отже, ми можемо зробити висновок, що остаточний успіх соціального експерименту і його життєздатність вирішальним чином залежить від того, наскільки експериментатори (реформатори, революціонери) рахуються з домінантами - тенденціями соціального розвитку, наявними на поточний момент у житті соціуму. Якщо соціальний експеримент характеризується відповідністю (адекватністю) цим домінантам, якщо вістря експерименту відповідає керівним мотиваціям і провідним інтересам значних соціальних верств (але без бруталного пригнічення інших верств, без цинічного нехтування цими інтересами), то справа експерименту має великі шанси на успіх.

З огляду на це в сучасному світі - враховуючи відповідні постіндустріальні тенденції і вектори глобалізації - соціальне експериментування реалізує себе як намагання зберегти і сприяти живій різноманітності соціального існування - багатокладності економічного життя, багатопартійності й ідеологічному плюралізму, поділу влад, плідному мультикультуралізму тощо.

Практична політика в сьогоднішньому світі виходить із дорогоцінного і драматичного досвіду ХХ ст. (як і минулих століть), який вчить уникати монополізуючих крайнощів, гіперконцентрацій і втрати адаптаційної гнучкості. Сьогоднішні соціальні експерименти відбуваються в напрямі пошуку шляхів коеволюції - узгодженого розвитку природи і суспільства (політика інвайронменталізму, ідея “стійкого розвитку”, “зеленого консерватизму” тощо), вкорінення відносин соціального партнерства і злагоди, подолання фатального відставання Третього Світу, Півдня тощо. Безумовно, ніхто не може бути певним відносно того, чи будуть знайдені відповіді по-справжньому дійовими і рятівними. Але варто згадати слова відомого письменника Ф. Скотта Фіцджеральда: “Ми знаємо, що становище безнадійне: отже, нам треба зробити усе, аби його змінити”.

6.3. Соціальний експеримент як об'єкт і сфера управлінської діяльності

У другій половині XX ст. безперервно і неухильно зростала необхідність більшої плановірності, узгодженості і цілеспрямованості в керуванні господарською діяльністю, соціальному будівництві, організаційно-політичній діяльності. Це - об'єктивний процес, зумовлений багатьма причинами і чинниками. Насамперед це ускладнення всього нашого життя, взаємна переплетеність економічної, політичної і соціальної сфер, взаємозалежність організаційних структур і ефективності виробничої діяльності тощо. У свою чергу, ці залежності є проявом і наслідком ускладнення технологій і всього господарського механізму. Це, зокрема, репрезентовано різким підвищенням кількісних і якісних показників зростання зв'язків - господарських, фінансових, технологічних, а в післявоєнний час - екологічних. Разом з тим технічні конструкції і економічні проекти ведуться протягом багатьох років і коштують мільярди доларів. Коротше кажучи, без чіткого плану, без жорсткої системи договорів, контрактів і домовленостей неможливо обійтися. Ринок починає якісно змінювати свою природу²³.

У цих умовах зростає значущість і впливовість управління. Водночас внаслідок феноменального ускладнення сучасного світу все більшою мірою стає притаманний експериментальний характер розвитку. Управління взагалі несе в собі завжди креативно-інноваційний потенціал, але сьогодні творча суб'єктність управління виражена гранично чітко і виразно, - втім, як і зростаюча відповідальність за прийняття управлінських рішень.

Суб'єктності в соціальному експерименті притаманні діяльнісно-вольові характеристики, що знаходять своє втілення в необхідності, можливості і бажанні здійснювати вплив

²³ *Моисеев Н.Н.* Пути к созиданию. - М.: Республика, 1992. - С. 109.

на інші суб'єкти соціального розвитку, на умови соціально-природного буття. При цьому такій суб'єктності властива не тільки владність (якщо її тлумачити як спроможність здійснювати вплив на волю і поведінку інших), - адже експериментуванню не менш властива і самоскерованість, вплив на структуроутворюючі основи власного існування, а не тільки на умови і способи буття інших.

І все ж таки треба визнати, що однією з докорінно важливих складових соціального експерименту є влада, а також спосіб її практичного буття - *соціальне управління*, яке яскраво репрезентує як зв'язок соціальних моделей із практикою, так і соціальне експериментування в усіх його сутнісно важливих характеристиках. Відповідно, експерименти будуть розрізнятися також за ступенем керованості - це може бути *спонтанний* (здебільшого некерований ззовні, ніким не планований і не очолюваний) і *керований* соціальний експеримент. Неважко дійти висновку, що між некерованою спонтанністю і жорстким контролем керівника немає не тільки прірви, але й занадто великої дистанції. Будь-яке розгортання експериментальної стратегії може бути кероване тільки в певних межах, тільки в світлі відомого, передбачуваного, відносно усталеного. Водночас внаслідок специфіки людської дії (зокрема, її раціональності і цілеспрямованості) ми можемо пересвідчитись у тому, що "некерованість" людської поведінки також має межі і здебільшого цілком підпадає під мережу передбачуваності і контролю.

Перш ніж звернутися до докорінних аспектів управління соціальним експериментом, треба звернутися до експериментальної природи самого соціального управління. Іншими словами, управління має справу з експериментом не тільки тоді, коли той чи інший експеримент здійснюється. Сам феномен соціального управління може тлумачитись як перманентний (див. наведену вище типологію) експерименту.

Що робить соціальне управління експериментом? Зазначимо, що метафора експерименту може бути застосована до будь-яких складних і багатоаспектних соціальних взаємодій

(яким є і управління). Управління яскраво репрезентує пошук і набуття нового прийнятного досвіду - як досвіду інновацій, так і гармонізуючих адаптацій. Негативний досвід управління також стає доробком, з якого соціальні менеджери і технологи, стратеги і політики роблять (за можливістю) відповідні висновки.

За своєю природою і призначенням соціальне управління репрезентує діяльність, скеровану на спричинення тих чи інших бажаних (необхідних) змін у суспільстві, здебільшого - на впорядкування керованої системи, зменшення непередбачуваності і невизначеності тощо. Якщо йдеться про основні параметри (рівні) функціонування системи, то управління спрямоване на поліпшення головних функціональних якостей системи: регулюючих, екстракційних, дистрибутивних, регулюючих, символізуючих²⁴.

У найбільш загальних рисах соціальне управління може бути виражене приблизно таким чином: це приведення керованої системи у стан, програма (проект) якого задається іншою системою.

Головною функцією управління, на наш погляд, слід визнати підтримання узгодженості й інтеграції керованого соціального організму, узгодження його складових, елементів і властивостей із середовищем, вимогами моменту, потребами розвитку тощо. Якщо тлумачити (як ми це зробили вище) соціальне буття як перманентний експеримент, соціальне управління в ньому буде (мусить!) відігравати роль інституціоналізуючого і гармонізуючого агента, завдяки втручанням й участі якого експериментування не завдає смертельної шкоди існуванню соціуму і його серцевинних інституцій.

Іншими словами, завдяки соціальному управлінню здійснюється зворотний зв'язок між "тілом" соціуму і чинниками експериментального середовища. Управління виступає як інструмент приведення в дію експериментальних джерел, контролю над ними, відповідного коригування (у разі потре-

²⁴ Технологии политической власти: Зарубежный опыт // Кн.-дайджест / В.М. Иванов, В.Я. Матвиенко, В.И. Петруняв, И.В. Молодых. - К.: Вища шк., 1994. - С. 40-41.

би - докорінної ревізії) процесу і проміжних наслідків експериментування, підведення підсумків. Наявність структур управління має критеріальне значення для виокремлення власне соціального експерименту з органічного плину соціального процесу. Як уже зазначалось, експеримент може бути спонтанно-некерованим, але у своєму чистому вигляді експериментування все ж таки передбачає структури керування. Вони, звісно, притаманні соціуму в будь-яких умовах, але структура соціального експерименту передбачає наявність і активну дійову участь факторів управління.

У сучасних умовах експериментальна дія здебільшого спричиняється управлінською дією - різноманітним впливом владних структур різних рівнів. Для розгляду управлінських аспектів соціального експерименту видається плідним і перспективним запропонований В. Сойфером розподіл типів управління на такі, що репрезентують динамічний (суворо однозначний) причинний зв'язок і такі, що репрезентують вірогіднісний (статистичний) причинний зв'язок²⁵. Відповідно, найбільш простим типом управління буде "рігидне" управління (просте, тверде, жорстке), а високим типам складності соціуму і складності завдань відповідатиме вірогіднісно-статистичне управління.

У жорстко детермінованих системах управління експериментальним впливом звичайно носить досить прозорий і чіткий характер, що зумовлено характером експериментів у таких системах. Наприклад, у межах фірми (корпорації) експеримент звичайно носить досить обмежений (як у просторі і часі, так і відносно глибини і масштабу наслідків) характер, здійснюється відповідно до чітко визначених і звичайно конкретно вимірюваних показників (які свідчать або про позитивний перебіг експерименту, або ж про необхідність згорнути останній). Жорстке управління має в цьому випадку надійні наслідки, але вони не можуть у принципі визнаватися основою для узагальнення і поширення. Експеримент передба-

²⁵ Сойфер В. Связь и причинность и типы управления в системах // Вісн. Харківського держ. ун-ту. - Вип. 14. Людина: дух, душа, тіло. - 1999. - № 429. - С. 141-145. (Серія "Теорія культури і філософія науки").

чає наявність експериментальних управлінських структур, які дають змогу вільно випробувати ті чи інші підходи, використовувати новаторські підходи і ризик, - без постійного чекання наказів згори, жорсткої директивності, “управлінської дисципліни” тощо. Жорсткі структури управління в принципі неспроможні створити такий сприятливий клімат пошуку й інновацій. Жорстке управління стає принципово неадекватним в умовах, коли зростає складність системи, коли здійснюється перехід до нових умов існування. Тоді виникає потреба гнучко, оперативно, ефективно сприймати інформацію, акумулювати великі обсяги інформації і на цій основі виробляти адекватні управлінські рішення.

Таким чином, на певному рівні складності системи, або ж на стадії, коли дія експериментального чинника починає демонструвати плідну невизначеність (без того, щоб бути при цьому небезпечною для структури в цілому), жорсткі структури управління.

Якщо проаналізувати динаміку суспільних інновацій (і трансформацій як таких взагалі), то можна без перебільшення твердити, що головними в цих інноваціях будуть організаційні процеси (організаційна діяльність) менеджерів (керівників). Дійсно, ні виробництво, ні економіка, ні люди, ні машини не будуть працювати, якщо їх належним чином не “налагодити” і не організувати. Успіх усіх видів діяльності (господарської, соціально-економічної тощо) вирішальною мірою залежить від вмілої організації. Історія людства переконливо свідчить про те, що саме вміла і масштабна організаційна діяльність менеджера (керівника) в державі (або підприємстві) лежала в основі позитивних змін у життєдіяльності, добробуті, розвитку як такому.

Організація управління, як нам видається, є вищим прогнозуючим менеджеріальним процесом (в організації виробництва-підприємницько-виробничим процесом), видом діяльності, який контролює, планує, ініціює та організовує конкретні управлінські функції. Разом з тим сучасні форми організації і стимулювання праці менеджера через систему

його участі в прибутках, співволодіння власністю - створюють умови для злиття воедино управлінського і підприємницького талантів²⁶.

Визначимо основні параметри і лінії зв'язку організаційно управлінських рішень і соціального експериментування. Отже, в межах організації експеримент може виконувати такі функції, вкрай важливі і значущі для менеджерів:

- експеримент робить можливою підготовку до використання майбутніх сприятливих умов (тобто експеримент дає технології успіху для тих умов, які ще відсутні);
- прояснює існуючі проблеми;
- підготовляє структури (і суспільство в цілому) до раптових змін у навколишньому середовищі);
- стимулює управлінців до реалізації своїх рішень у подальшому;
- покращує координацію дій в організації;
- покращує контроль в організації;
- сприяє більш раціональному використанню ресурсів (в тому числі людських);
- збільшує можливості забезпечення управлінських структур необхідною інформацією;
- створює передумови і мотивує людей (працівників взагалі, але управлінців особливо) до підвищення освітнього рівня.

Для того, щоб плідно керувати у сфері соціального експериментування, необхідно виокремити і чітко визначити параметри впливу на перебіг експерименту і оцінку його успішності (ефективності). Здійснення таких процедур дозво-

²⁶ Сірий Є.В., Фаренік С.А. Соціологія підприємництва. - К.: Український Центр духовної культури, 2000. - С. 217.

лить певною мірою досягти керованості у тих експериментах, де повної керованості неможливо досягти в принципі, - а також виявити ті показники експериментування, які вважаються другорядними.

Докорінно важливою складовою управління соціальним експериментом є отримання відповідної інформації. Власне кажучи, отримання інформації - це і генеральна мета самого експериментування. Разом з тим саме управління пов'язане із отриманням, збереженням і переробкою інформації. За допомогою інформації управління має змогу вплинути на об'єкт, у нашому випадку - на "поле" експерименту.

Сенс управління, на наш погляд, якраз і полягає в тому, що невеликі за витратами інформаційні зусилля здатні спричинити значні і могутні наслідки. В цьому полягає одна з найважливіших закономірностей управління експериментом - обмеженість впливу дозволяє зберігати належну чистоту експерименту, - але тільки за умови, якщо забезпечено отримання адекватної і багатоканальної інформації. В основі цього процесу - прийняття і реалізація управлінського рішення, яке можна вважати основним наслідком (і засобом) здійснення експерименту.

Яким чином оцінюється успішність керування експериментальною діяльністю? Спочатку спробуємо визначити можливість такої оцінки за обсягом отримуваної інформації. Одразу треба визнати, що екстенсивний обсяг інформації (у символах, байтах, знаках) не може виступати прийнятним критерієм оцінки ефективності праці експеримент-менеджера. Це ж стосується обсягу тієї інформації, яка переробляється, обробляється тощо.

Можна вважати ефективною формою оцінки успішності управлінського впливу (і успішності експериментування в тому числі) оцінку витрат часу. Якщо експеримент призводить до відчутних змін у часовому вимірі, якщо за допомогою експериментальних методик досягається реальна економія людської енергії (а її також можна виміряти опосередковано

через години і хвилини), то є підстави віднестися до експерименту з усією серйозністю. Через це важко оцінити позитивно реформи в системі середньої освіти, які зводяться фактично до того, що учні будуть згодом вчитися на рік довше.

В якісному плані експеримент через призму управлінського інтересу може вважатися таким, що “відбувся” у тому разі, коли внаслідок його проведення зростає рівень компетентності робітників. Експеримент дає змогу оцінити, критично переглянути традиційні уявлення про коло обов’язків того чи іншого працівника, про відповідність його посаді чи компетенції, яку передбачає робота (іншими словами, оцінюється потенціал працівника).

Головне, що може допомогти зробити експеримент, це здійснити стратегічний розподіл праці - зокрема, за видами робіт - повсякденні, поточні, такі, що періодично повторюються, нерегулярні, такі, що рідко трапляються, - нарешті, унікальні.

У процесі такого аналізу можна виокремити такі види робіт, які виконуються за стандартними правилами, що можуть передбачати алгоритмізацію, - і, відповідно, такі, що вимагають творчості, тобто креативні, нестандартні.

Проведення практично всіх соціальних експериментів відзначається намаганням перевірити певні причинно-наслідкові зв’язки. Структура і функціональне визначення експериментів пов’язані із принципом контролю і так званого “випадкового розподілення”.

Контроль здійснюється звичайно двома шляхами. Перший полягає в тому, що експериментатори контролюють операціоналізацію причинних (незалежних) або результативних (залежних) перемінних. Другий спосіб - контроль над чисельними мінливими факторами (як відомими, так і невідомими, як вірогідними, так і невірогідними) - пов’язаний із інтересом, який виявляється до даного феномена. Останній тип контролю здійснюється шляхом випадкового розподілу наданих суб’єктам умов. Випадковий розподіл має настільки

важливе значення, що в принципі вважається критично важливим елементом, який дає змогу назвати якийсь конкретний напрямок соціальної діяльності.

Підсумовуючи, відзначимо вирішальну роль управлінського впливу на перебіг і ефективну організацію процесу експерименту. Складність соціального середовища, в якому розгортається сьогодні діяльність управлінця, не надає можливості в принципі передбачити і вплинути на всі значущі параметри соціального експерименту. Але можна впевнено стверджувати, що сучасний рівень управлінської науки дає змогу визначити чіткі критерії керівного впливу на процеси, серед яких, зокрема, буде соціальна ефективність, гуманітарні чинники і складові, якість соціального капіталу, економія часу тощо. Навіть ситуація, коли виникають екстремальні складнощі управлінського гатунку, не дає підстав вважати, що управління стає небажаним чи неможливим. Йдеться про необхідність серйозних і масштабних інновацій в самій управлінській науці для того, щоб вона відповідала викликам і імперативам часу.

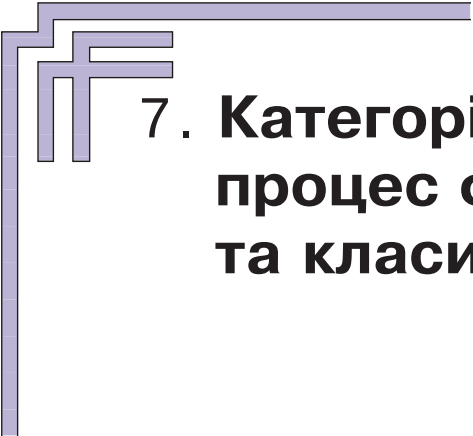
З погляду на це соціальний експеримент є нагальною потребою в контексті бажаних змін, і масштабне соціальне експериментування є необхідним фактором успішного провадження курсу реформ на терені України.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “експеримент”.
2. У чому полягає головна мета експерименту як методу наукового дослідження?
3. Охарактеризуйте значення і можливості практичного використання експерименту в соціальному житті.
4. Що таке “соціальний експеримент” (у вузькому і широкому розумінні)?
5. Назвіть основні специфічні особливості соціального експерименту.
6. Як соціальний експеримент співвідноситься з теорією.
7. Які основні властивості соціального експерименту.
8. Вкажіть суб’єкт соціального експерименту.
9. У чому полягає сутність стабілізаційного (адаптаційного) експерименту?
10. Яким може бути експеримент за головними засобами реалізації?
11. У чому виявляється конструктивність і деструктивність експерименту?
12. Як розрізняються експерименти за ступенем керованості?
13. Назвіть функції експерименту в межах організації.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте головну мету соціального експерименту.
2. Докладно розгляньте всі основні специфічні особливості соціального експерименту.
3. Розгляньте концепцію С.Е. Крапивенського щодо соціального експерименту.
4. Проаналізуйте властивості соціального експерименту як феномена соціального розвитку і об'єкта управління.
5. Проаналізуйте структуру соціального експерименту.
6. Докладно охарактеризуйте соціальні експерименти за сферами їх розгортання.
7. Докладно проаналізуйте фактори, які очевидно обмежують економічну свободу.
8. Доведіть небажаність побудови суспільства згідно з певним "проектом".
9. Докладно проаналізуйте функції соціального управління.
10. Визначте основні параметри і лінії зв'язку організаційно-управлінських рішень і соціального експерименту.

7. Категорії діалектики: процес формування та класифікація

7.1. Місце категорій у русі пізнання

Категорії (від грецьк. *kategoria* - основна й загальна ознака) - це універсальні форми мислення і свідомості, які відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності, закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ.

У філософській літературі наводиться ще й таке визначення категорій: категорії - це відділені від дійсності і зафіксовані у словах (вербалізовані) визначеності, до яких належать групи об'єктів або аспекти всієї дійсності і які є засобами їх розчленування і синтезування.

Термін “відділені” у цьому визначенні вжито у двоякому сенсі: як абстрагування і як узагальнення. Він позначає і процес відокремлення визначеності, і його результат - загальну визначеність.

Категорії виникають у процесі руху пізнання від споглядання до абстрактного мислення і від нього до практичної діяльності на основі виявлення загальних зв'язків об'єктивної дійсності і самого пізнання. Як форма відображення у свідомості найбільш загальних протиріч дійсності вони не є простим спостереженням та хронометрованою фіксацією. Вони, як і всі логічні поняття, формуються в результаті тривалого абстрагування і переробки безпосередніх вражень. Категорії відображають сутність явищ, але безпосередню

відповідність їх дійсності встановити як неможливо, так і шкідливо для забезпечення адекватного пізнання.

Будь-яка категорія, взята окремо, з одного боку, правильно відображає, з другого, - певною мірою схематизує дійсність. Це відбувається тому, що в процесі абстрагування у кожному випадку ми виділяємо сторони дійсності одні від інших, відриваємо сутність від явища, можливість від дійсності, розвиток від взаємозв'язку.

Категорії як форми мислення не даються людині у відчуттях - їх не можна побачити, відчутти. Але це не означає, що вони не наділені статусом реальності, оскільки відображені в них загальні властивості притаманні самим речам й існують незалежно від людини та її свідомості. Категорії діалектики за змістом - об'єктивні, оскільки відображають реальні процеси дійсності, а за формою - суб'єктивні, тому що є продуктом розумової діяльності людини.

Кожна категорія відображає не окремий предмет, а суттєве відношення, суттєвий зв'язок між предметами. Однак, відображаючи даний суттєвий зв'язок у відриві від інших суттєвих зв'язків, вона не в змозі до кінця розкрити зв'язок між зв'язками, відношення між відношеннями. У реальній дійсності не лише окремі предмети, але і групи предметів, пов'язані між собою. Весь світ являє собою пов'язне єдине ціле. Тому взяті у відриві одна від одної, навіть взяті "попарно", категорії втрачають свою діалектичність, стають не об'єктивними, а суб'єктивними, не логічно конкретними, а формально абстрактними.

Можливість максимального зменшення цієї суб'єктивності і абстрактності якраз і полягає у встановленні зв'язків між окремими філософськими категоріями. Оскільки теорія діалектики утверджує єдність і взаємозв'язок усіх об'єктивних явищ у природі і суспільстві, то це означає, що і категорії, які відображають дійсність, також повинні бути взаємопов'язаними, взаємообумовленими, повинні переходити одна в одну. Розкриття всебічних зв'язків між ними і становить основу всієї діалектичної логіки.

Кожна окрема філософська категорія є вузловим пунктом пізнання якогось одного моменту світового процесу і не вичерпує всієї різноманітності відношень і загальних зв'язків реальної дійсності. Теорія діалектики розглядає категорії в єдності їхнього онтологічного (того, що існує незалежно від свідомості в об'єктивній дійсності), гносеологічного та логічного аспектів.

Пізнавальне значення категорій полягає в тому, що вони є засобом пізнання ще не виявлених і не усвідомлених зв'язків і сторін дійсності. Мислення, для того, щоб правильно відобразити в категоріях дійсність, повинно оперувати ними як взаємопов'язаними, рухливими, суперечливими, такими, що переходять одна в іншу. Перехід від категорії, яка виступає у пізнанні раніше, до наступної відбувається саме тому, що перша категорія не є самостійною і має основу не в собі, а в іншій категорії (наприклад, якість - у кількості). Категорія фіксується в слові або словосполученнях без яких вона - дещо швидкоплинне і минуле, а в них вона знаходить свою стабільність і здатність до функціонування.

Категорії, з одного боку, розчленовують об'єктивну реальність на окремі сукупності чи групи речей, з другого - об'єднують їх у класи чи групи відповідно до властивої їм ознаки чи визначеності. Саме цією функцією категорія відрізняється від поняття, яке є лише моментом категорії. Остання стає поняттям, якщо від неї відділити властивість розчленування і синтезування і осмислювати лише її внутрішній зміст. Навпаки, будь-яке поняття стає категорією, якщо до нього приєднати згадану функцію.

7.2. Формування категорій в історії людства

Категорії формувалися в тій послідовності, у якій людиною усвідомлювалися відображувані ними сторони і зв'язки

дійсності. На початковій стадії пізнання людина через порівняння багатьох окремих предметів, які задовольняли її конкретні потреби, виявляла і фіксувала у свідомості їхню схожість і відмінність. На основі схожості відповідні предмети на практиці виділялися з маси інших предметів і об'єднувалися в єдину групу, яка і в свідомості людини починає виділятися і відрізнятися від решти світу. Таким чином, пізнання, починаючи з одиничного, через рух від “одиничного” до “множини” і від “множини” до “єдності загального” в результаті встановлення відмінності і тотожності (схожості) переходить до загального, від менш загального до більш загального.

У процесі руху пізнання від одиничного до загального відбувається формування категорій якості і кількості. Коли окреме матеріальне утворення сприймається як одиничне і єдине у своєму роді, то свідомість відображає його з боку якості. Але в процесі переходу від одного предмета до багатьох і порівняння їх між собою починають виявлятися кількісні характеристики. Кожна сторона предмета, кожна його якість начебто роздвоюються: поряд з тим, чим він є насправді, він виявляє свою величину, ступінь свого прояву і поширення, тобто свою кількість. Потім фіксується, що кількість і якість органічно взаємопов'язані: певній кількості відповідає строго певна якість і, навпаки, певній якості відповідає строго визначена кількість.

Закономірність руху пізнання від однієї категорії до іншої чітко простежується на розвитку наукових знань, наприклад, пізнання природи електричних явищ. Ще в далекій давнині була виявлена здатність бурштину при натиранні притягувати легкі тіла. Спочатку все зводилося лише до одиничних спостережень, що стосуються окремих випадків шліфування бурштину. Потім у людей виробилося загальне уявлення про бурштин як речовину, яка при натиранні проявляє електричні властивості. При цьому люди прагнули зрозуміти природу явища, тобто з'ясувати його якісний бік, порівнюючи з іншими явищами.

Виявляючи одну за одною властивості електрики, вчені поступово складали більш повне уявлення про її якість. Після

з'ясування якісних характеристик електричних явищ увага дослідників переключилася на виявлення їхніх кількісних характеристик. Вирішальний крок у дослідженні таких характеристик був зроблений Ш. Кулоном, який ввів у науковий обіг одиницю вимірювання кількості електрики, встановив кількісний закон взаємодії заряджених тіл.

З пізнанням взаємозв'язку кількості і якості людина починає усвідомлювати, що якісні зміни зумовлюються кількісними змінами. Те, що породжує явище, виступає як причина, а те, що породжується, є наслідком. Іншими словами, пізнання взаємозв'язку кількості і якості підвело людину до виявлення нових моментів універсального взаємозв'язку - причинності, а разом з тим необхідності формування категорій причини і наслідку. Так, аналіз взаємозв'язку якісних і кількісних характеристик електричних явищ призвів до встановлення їх причинно-наслідкової залежності. Зокрема, на початку XIX ст. А. Вольт пояснив причину виникнення струму в результаті з'єднання різних металів, розділених вологою прокладкою, а Д. Араго в 1821 р. встановив причину відхилення магнітної стрілки під дією електричного струму, що проходить по провіднику.

Пізнання причини тієї чи іншої властивості матеріальних утворень ще не дає повного уявлення про них, тому що кожна з них має багато різних властивостей. У міру накопичення знань про ці властивості виникає потреба в такій категорії, як "зміст", яка означає сукупність всіх внутрішніх взаємодій і зумовлених ними змін у даному матеріальному утворенні. Пізнаючи ці взаємодії і зміни, людина поступово відтворює у свідомості спочатку зовнішні, а потім і внутрішні способи з'єднання елементів змісту, відносно стійку структуру, в межах якої відбуваються властиві матеріальному утворенню взаємодії і зміни. Така структура виражається й фіксується у категорії "форма".

Наприклад, у міру відкриття і пояснення різних властивостей електрики, формувалося поняття про її зміст. Водночас у свідомості поступово відтворювалася відносно стійка

система зв'язків, структура явищ, тобто форма, в межах якої відбувалися електричні процеси.

Виявляється, що пізнання рухається не лише від причинності до змісту й форми, але також у напрямку встановлення необхідності, відділення необхідного від випадкового і встановлення законів. Досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки, людина помітила, що зв'язок причини зі своїм наслідком завжди має необхідний характер. Так, звертаючись до історії розвитку знань про електрику, можна констатувати, що тут причинно-наслідкові зв'язки розглядалися як необхідні, як такі, що неминуче мають місце за наявності певних умов. Зокрема, Д. Арго зафіксував зв'язок між проходженням струму по провіднику і виникненням навколо провідника магнітного поля, а Х. Ерстед усвідомив як необхідний зв'язок магнітного поля з відхиленням магнітної стрілки.

Таким чином, необхідність спочатку усвідомлюється як властивість причинно-наслідкового зв'язку, однак у подальшому розвитку пізнання зміст поняття необхідного уточнюється і розширюється. Необхідними починають вважатися не тільки власне причинні зв'язки, але й усякі інші зв'язки, що неминуче виникають за наявності конкретних умов, а також сторони притаманних об'єктам властивостей.

Встановлені в процесі пізнання загальні необхідні зв'язки структуруються в науці у вигляді законів, тобто усвідомлюються через категорію закону. Наприклад, залежність опору провідника від його складу, довжини і площі поперечного розрізу, яка була встановлена Г. Омом, у фізиці сформульована у вигляді закону. Законом була названа відкрита Е.Х. Ленцем і Д. Джоулем необхідна залежність кількості тепла, що виділяється при проходженні електричного струму по провіднику, від опору провідника, сили струму і часу.

Таким чином, розвиток пізнання об'єкта йде від одиничного до загального, від якості до кількості, потім до причинності, необхідності і закону. Сходження пізнання на новий, більш високий ступінь, який настає за досягненням суб'єктом необхідності і закону, можливе лише при розгляді об'єкта як цілого, як сукупності всіх сторін і зв'язків, і втілюється у

категорії сутності. У свою чергу, пізнання сутності об'єкта починається з виявлення його основних сторін і відношень, які визначають напрями зміни і розвитку всіх інших його сторін.

Для того, щоб у подальшому визначити місце, роль і значення кожної з цих сторін, потрібно розглядати їх не як незмінні, а в їх розвитку, встановлювати джерело цього розвитку, рушійну силу, що зумовлює переходи об'єкта з однієї стадії розвитку до іншої, тобто встановити протиріччя. У такий спосіб пізнання підходить до необхідності розкриття протиріч - протилежних сторін і тенденцій, які властиві всім речам і явищам об'єктивної дійсності.

З'ясувавши протиріччя, їхній розвиток, а також зумовлені ними зміни інших сторін цілого, що досліджується, можна помітити, що розвиток здійснюється через заперечення одних якісних станів іншими, утримання всього позитивного зі станів, що заперечуються, і повторення пройденого, але вже на новій, більш високій основі.

Таким чином, пізнання сутності явищ відбувається в процесі розкриття в ній суперечливих сторін, простежування їхньої боротьби і зумовленого цією боротьбою розвитку досліджуваної галузі явищ через заперечення одних якісних станів іншими.

Прикладом, що підтверджує саме такий рух пізнання, може бути відкриття електрона і протона. Це пояснювало, чому певний електричний заряд на одному тілі неминуче призводить до появи такого ж за величиною протилежного заряду на іншому тілі. На основі вивчення взаємодії між електронами і протонами легко пояснити розподіл заряду між зарядженими і незарядженими тілами при їх дотику, зникнення заряду при з'єднанні між собою заряджених різнойменними зарядами тіл тощо.

Категорії мають історичний характер, а це означає, що був час, коли вони не існували. Неминуче постає питання про їхнє початкове походження в історичному розвитку людства. Вони виступали і досліджувалися не одночасно, а у міру їх формування і застосування в процесі пізнання.

7.3. Визначення категорій в історії філософії

Представники різних філософських шкіл зробили внесок у розробку систем категорій діалектики як ступенів наукового пізнання. Серед них слід відзначити гегелівську, шеллінгівську, фейєрбахівську, марксистську, а також сучасні філософські школи - Французьку, Київську, Санкт-Петербурзьку, Лейпцигську.

Вже перші філософи надавали великого значення категорії окремого, одиничного чуттєво-конкретного буття, виходячи з якого вони будували вчення про зовнішній світ, пояснювали всі явища, що відбувалися. Окремі види такого буття вони розуміли як першопочаток всього існуючого. Про це, зокрема, свідчить історія виникнення і розвитку давньогрецької філософії, в якій у процесі руху від окремого до загального, а потім до єдності здійснювалося дослідження категорій “відношення” і “зміна”. Спираючись на ці категорії філософи Древньої Греції намагалися пояснити дійсність.

Великий вплив на розвиток людської думки порівняно з іншими філософами античності справив Аристотель - засновник філософії як науки. У його вченні окремі науки висвітлювались з точки зору філософії. Вважається, що саме він ввів сам термін “категорія” у філософський обіг. Аристотель розглядав категорії як відображення та найвище узагальнення об’єктивної реальності й виділяв 10 категорій: сутність, відношення, місце, час, якість, кількість, дія, страждання, володіння, положення. “Зі сказаного без якогось зв’язку кожне значить або якість, або “скільки”, або “яке”, або “по відношенню до чогось”, або “де”, або “коли”, або “знаходиться у певному положенні”, або “володіти”, або “діяти”, або “страждати”¹. І далі: “Кожне з вищезгаданого саме по собі не містить ніякого твердження; твердження чи заперечення отримують їх сполученням...”².

¹ Аристотель. Категории // Аристотель. Соч.: В 4 т. Т. 2. - М.: Мысль, 1978. - С. 55.

² Там само.

За Аристотелем, єдність не існує самотійно поза окремими речами і явищами, а в них самих у вигляді їх загальної сутності. Вона, єдність, є тотожною того, чого є багато, що повторюється у багатьох предметах і явищах.

У філософії Аристотеля завершується формування категорії руху. Їй присвячено 14 розділ “Категорій”, де Аристотель пише: “Є шість видів руху - виникнення, знищення, збільшення, зменшення, перетворення і зміна місця”³, далі детально аналізуючи їх. Хоч він і не включив її до числа виділених ним десяти категорій, проте використав як об’єднуюче поняття для таких категорій, як “положення”, “володіння”, “дія”, “страждання”.

Категорію “відношення” він вперше висунув як одну з основних категорій філософії і тим самим надав поняттю зв’язку необхідну значущість і загальність. “Співвіднесеним називається те, про що говорять, що те, що воно є, воно є у зв’язку з іншим або перебуваючи у якомусь іншому відношенні до іншого...” Далі Аристотель серед іншого до співвіднесеного зараховує і саме знання: “До співвіднесеного належить і таке, як володіння, розташування, чуттєве сприйняття, знання, положення”⁴.

Середньовічна філософія багато додала до того, що зробив Аристотель у розробці категорій, особливо у сфері категорій модальності. Хоча категорії тут витлумачуються як універсалії, або ж універсальні види буття - адже у Аристотеля ці категорії більшою мірою розглядаються як види, тобто способи говорити про щось⁵. Саме у Середні віки з трьох основних позицій - реалізму (Фома Аквінський), номіналізму (Вільям Оккам) та концептуалізму (П’єр Абеляр) - розглянули основні значення категорій: відповідно, як понять мислення, як загальних законів буття та як утворених у результаті спеціального обговорення, дискусії, дослідження.

³ Аристотель. Категории. С. 88.

⁴ Там само. - С. 66.

⁵ Див., напр., третій розділ “Категорій”: Там само. - С. 54.

Непростим був шлях розробки категорій у Середні віки, адже навіть Абеляру, одному з найвидатніших логіків цієї епохи, не був відомий “Органон” Аристотеля. Втім, саме за життя Абеляра, у 1128 р. було перекладено латиною обидві “Аналітики”, “Топіка” і “Про софістичні спростування” Яковом Веніціанським, а з 1180 р. працювала Толедська школа перекладачів і паралельно здійснювались переклади з грецької та арабської при дворі Норманських королів в Італії⁶.

Іншою особливістю Філософії Середньовіччя була посилена увага до логіки, риторики, умоглядних дисциплін і практично повне нехтування тим методом, який Бекон пізніше назве експериментальним і індуктивним. Набутком цієї філософської епохи, звільненої від емпіричних перевірок наукових здобутків (які цілком заміняли віра, здоровий глузд і логіка), стало накопичення мовного арсеналу - розробка найтонших термінологічних відмінностей. Підраховано, що в праці Фоми Аквінського “Опера omnia” наявні 13 мільйонів термінів - більше, ніж у будь-якій галузі сучасної техніки⁷.

В епоху Відродження з виникненням і розвитком нових, капіталістичних відносин стали необхідними конкретні знання причин, сторін і зв'язків предметів і явищ зовнішнього світу, у зв'язку з чим перед філософією постала проблема дослідження категорії причинності. Особливо велику увагу цій категорії приділив Ф. Бекон. Він шукав причину речей у самій матерії. Відокремивши філософію від теології, він орієнтував першу на дослідження природи.

Натуральну філософію Бекон поділив на теоретичну і практичну. Теоретична покликана виявляти причини явищ, а практична - використовувати відкриття цих причин, створюючи те, чого безпосередньо немає в природі, в інтересах людини. З проблемою причинності пов'язаний і поділ натуральної філософії на фізику і метафізику. Вказані ще Аристотелем чотири види причин Бекон поділяє “на дві категорії - матеріальні і діючі, з одного боку, і формальні та цільові - з іншого.

⁶ Попович М.В. Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. - К.: Наук. думка, 1979. - С. 152.

⁷ Там само. - С. 159.

Перші з них найчіткіше виявляються в досвідному дослідженні, адже це найближчі причини всього, що відбувається в природі. Їх вивчення - завдання фізики. Однак знання лише найближчих причин не досить. Більш глибокими є формальні причини. Їх і вивчає метафізика”⁸.

Досліджуючи причинність, Ф. Бекон, отже, з’ясував її зв’язок з категоріями “форма” і “необхідність”. Згідно з вченням Ф. Бекона, форма як причина невіддільна від матеріальної речі, існує в ній, визначає її природу, є законом, якому ця річ підпорядковується. Цільова, або кінцева причина пов’язана з діяльністю людини і не має ніякого відношення до дій природи. Тим самим приписування природі вигідних людині якостей, Бекон протиставив дійсне пізнання природних причин: не формальні причини повинні підпорядковуватись цільовим, а навпаки.

Вчення про причинність дістало свій подальший розвиток у працях Б. Спінози, який підкреслював універсальний характер причинно-наслідкового зв’язку, досліджував, “яким чином речі почали існувати і у якого роду залежності вони знаходяться до першопричини”⁹. Порушивши питання про першопричину явищ, які спостерігаються у світі, про те, яким чином речі почали існувати і в якій залежності від першопричини вони перебувають, Б. Спіноза зробив крок до нового вузлового пункту розвитку пізнання - до категорії “основа” і “обгрунтоване”. Основною заслугою Спінози є раціональний доказ того, що “бог є іманентною причиною всіх речей, а не діючою ззовні”¹⁰, причому саме поняття бога максимально раціоналізоване, ототожнене з природою. Найвідповідніше ім’я для бога - субстанція, а субстанція визначається як причина самої себе (латиною - *causa sui*), незалежна ні від чого іншого. Тим самим найрадикальніше було поставлено питання про сутність як необхідну і самодостат-

⁸ Соколов В.В. Европейская философия XV-XVII веков: Учеб. пособ. для филос. фак-тов ун-тов. - М.: Высш. шк., 1984. - С. 212.

⁹ Спиноза Б. Письмо Спинозы Ольденбургу // Спиноза Б. Избранные произведения: В 2 т. Т. 2. - М.: Политиздат, 1957. - С. 407.

¹⁰ Спиноза Б. Этика // Спиноза Б. Избранные произведения: В 2 т. Т. 1. - М.: Политиздат, 1957. - С. 380.

ню внутрішню причину окремих речей як модифікацій сутності. Причому сутність та її прояви перебувають у нерозривній єдності, яку Спіноза і називає “Бог-Природа”. Спіноза “витлумачував бога-субстанцію як природу породжуючу, або продукуючу (*natura naturans*). Це - інтуїтивно-умоглядна природа. Світ же одиничних речей, які осягаються чуттєво-абстрактним пізнанням, він витлумачував як природу породжену, або продуковану (*natura naturata*)”¹¹.

Велику увагу категоріям приділяв І. Кант. Він тлумачив їх як апріорні форми розумової діяльності, за допомогою яких упорядковується пізнавальний матеріал, отриманий через відчуття. До системи категорій, яку він склав, входять: кількість (одиничність, множина, цілість), якість (реальність, заперечення, обмеження), відношення (субстанція, причина, взаємодія), модальність (можливість, дійсність, необхідність). І. Кант визнавав логічні функції категорій, але його основне положення, що категорії є визначенням не “речей в собі”, а лише структурами мислення було хибним й спрямувало його філософію у бік ідеалізму.

З іменем Г.В.Ф. Гегеля пов'язане дослідження закономірностей руху пізнання до сутності. Розвиваючи думку Б. Спінози про субстанцію як причину самої себе і вчення І. Канта про суперечливу природу першопричини, Гегель показав, як субстанція розгортає свій зміст і породжує все розмаїття форм буття. Він розробив систему категорій, в якій вони взаємопов'язані та переходять одна в одну і всі разом відтворюють закономірність поступального розвитку. Ця система включає такі категорії: буття (якість, кількість, міра), сутність (підстава, явище, дійсність), поняття (суб'єкт, об'єкт, ідея). Обмеженість гегелівського розуміння категорій полягала в тому, що він розглядав їх як породження й сходінки розгортання “світового духу” і тлумачив як включно логічні форми, що передують матеріальній дійсності і становлять її внутрішню суть.

Усі категорії діалектики можна поділити на дві групи: субстанційні і співвідносні. До субстанційних належать такі

¹¹ Соколов В.В. Европейская философия XV-XVII веков. С. 342.

категорії, як “матерія”, “простір”, “час”, “міра”, “стрибок”, “суперечливість” тощо. Вони, фіксуючи певні загальні властивості об’єктивної дійсності, не дають, однак, уявлення про їхні зв’язки з іншими категоріями. Наприклад, коли розкривають суть категорії “простір”, то абстрагуються від категорії “стрибка” чи “міри” тощо, оскільки останні характеризують якісно інші сторони буття.

Співвідносні категорії закономірно пов’язані одна з одною і дають уявлення про необхідні зв’язки між ними. Якщо, наприклад, йдеться про форму, то вона неминуче передбачає і зміст. Якщо розглядається наслідок, то необхідно шукати його причину.

7.4. Систематизація категорій діалектики

Цікаву систематизацію категорій у вигляді кіл уявної висхідної спіралі наведено у роботі В.С. Біблера “О системе категорий диалектической логики”¹². Кожне коло категорій відображає найбільш загальні зв’язки об’єктивного світу, які розкриваються на даному етапі пізнання, практичної діяльності людини.

Перше коло категорій - це категорії, що розкривають буття матеріального світу як єдиного цілого: рух, простір, час, відображення. Вони є безпосередні передумови пізнання і пов’язані зі ступенем живого споглядання.

Друге коло категорій - категорії, що розкривають матеріальний світ як взаємодію, а кожную визначеність - в її зовнішніх відношеннях з іншими визначеностями. Сюди входять такі категорії, як причина, наслідок, властивість, ознака, якість, кількість, умова тощо. Основою цього кола є найбільш простий, але постійно необхідний тип практичної діяльності (дія знаряддя - речі на об’єкт - річ).

¹² Див.: Библер В.С. О системе категорий диалектической логики. - Сталинабад: Тадж. гос. ун-т им. В.И. Ленина, 1958. - 156 с.

Третє коло категорій - категорії, що розкривають матеріальний світ як субстанцію, як єдність сутності й існування. Це такі категорії, як сутність, існування, явище, випадковість, необхідність, зміст, форма. Основою цього кола є більш високий ступінь практичної діяльності (дія знаряддя - процесу на об'єкт - процес).

Четверте коло категорій - категорії, що характеризують процес об'єктивізації людських цілей у практичній діяльності, розкривають матеріальний світ як дійсність. До цього кола належать такі категорії, як можливість, дійсність, мета, засіб, знаряддя, свобода. Вони безпосередньо відображають роль об'єктивних матеріальних предметів як знарядь доцільної діяльності людини. В межах цього кола категорій відношення матеріального світу розкривається як відношення дійсності, а предмет визначається як діяльність.

Деякі категорії наявні у всіх колах, безперервно уточнюючись і конкретизуючись на кожному наступному витку спіралі. Це такі категорії, як зміна, розвиток, протиріччя, закон, закономірність.

Якщо перше коло категорій відображає матеріальну єдність світу і забезпечує умови пізнання окремих матеріальних предметів, то друге, третє і четверте розкривають процес послідовного, все глибшого пізнання конкретного об'єкта.

Відштовхуючись від буття матеріального світу, наше пізнання тричі повертається до цієї категорії - як взаємодії, як субстанції, як дійсності. Тричі синтезується у пізнанні і кожний окремий предмет - як визначеність, як процес, як діяльність.

Всі перелічені вище кола категорій охоплюють лише один з циклів нескінченної спіралі людського пізнання. Завершення одного циклу означає початок наступного циклу, який, у свою чергу, є лише ланкою нескінченного процесу пізнання нескінченної матеріальної дійсності.

Таким чином, взаємозв'язки і певна субординація категорій діалектичної логіки відображають найбільш загальні зв'язки матеріального предметного світу в тій послідовності, в якій вони розкривались, відображаючись в категоріях, в історії людського пізнання і трудової практики.

Рух категорій відбувається як виявлення, подолання і нове відтворення тих протиріч абстрактного і конкретного, суб'єктивного і об'єктивного, які властиві кожній категорії нашого мислення. Кожна наступна категорія є більш конкретною, ніж попередня. Потім, на основі зіставлення з об'єктивною суперечливістю предмета, виявляється її власна абстрактність і односторонність, які долаються в новій, ще більш конкретній категорії. Діалектичний зміст кожної категорії розкривається в цілісному процесі логічного руху, в єдиній системі взаємопов'язаних філософських категорій.

Остаточне подолання суперечностей думки і предмета досягається в результаті практичної діяльності, а не в сфері мислення.

Розвиток категорій діалектики відбувається як процес глибшого розкриття якісної специфіки предмета на основі пізнання відношень як між предметами, так і всередині їх. Пізнавати предмет конкретно й об'єктивно - означає пізнавати його як частинку, особливий момент загального і водночас як своєрідне, особливе загальне. Виринаючи предмет із загальних зв'язків або ігноруючи його внутрішню загальність (єдність різноманітного), ми знищуємо його конкретність і особливість. В основі розгортання системи категорій лежить діалектика особливого і загального, закон заперечення.

Система категорій діалектики має спіральний характер і відтворює з кожним новим витком на базі все глибшого пізнання такі основні категорії, як “матеріальний світ” і “предмет”. Відношення між останніми лежать в основі всіх пізнавальних відношень.

Кожне коло категорій діалектичної логіки дає певний зріз всієї сукупності загальних зв'язків і відношень матеріального світу. Рівень, а отже і характер такого зрізу - відображає певний якісний ступінь поглиблення пізнання і практики людини. Наступна категорія є більш конкретною, ніж попередня.

Категорії як ступені наукового пізнання є потужним понятійним інструментом, володіння яким дає досліднику

можливість глибоко і всебічно дослідити природу об'єкта чи явища. Вони не є “сіткою”, яка накидається на об'єктивну дійсність, зокрема на такі системи, як державне управління чи оподаткування в конкретній країні, після чого як на фото-пластинці проявляються закономірності розвитку об'єктів.

7.5. Загальні умови реконструкції категоріальної системи знань

Статусу категорій набувають елементи структури знань про об'єкт, яка є синтезом верифікованих логічної та гносеологічної реконструкцій об'єкта. Але це може відбутися при виконанні таких умов:

- *процес побудови* вказаних реконструкцій відбувається згідно з *правильною методикою* з адекватним використанням існуючих законів і принципів гносеології та логіки;
- об'єкт дослідження *має* таку *специфічну структуру*, яка *з необхідністю вимагає* від суб'єкта *максимального використання методів логіко-гносеологічного синтезу*;
- *у суб'єкта в процесі застосування методів* діалектичної логіки та гносеології *до зазначеного вище* дослідження *з необхідністю формується здатність до структурування в категоріальну систему* результатів синтезу логіко-гносеологічних реконструкцій.

Категорії в гносеології - *це специфічний інструментарій* у формі внутрішньоорганізованої системи, *що опосередковує свою внутрішню організацію, згідно з природою, внутрішньою організацією об'єкта дослідження і в процесі такого опосередкування* формує здатність визначити у чинника опосередкування його внутрішню організацію - *суть, здатність пізнавати об'єкт*. Використання цього інструментарію можливе лише за умови, що дослідник досконало оволодів навичками “роботи” з ним.

Цікавим об'єктом з точки зору формування здатності до діалектичного мислення, уміння оперувати категоріями є мовознавство. Ф. Енгельс у праці “Діалектика природи” стверджував, що *здатність до діалектичного мислення*, вміння формувати певні ланки опосередкування на рівні категорійного апарату, робити висновки і адаптувати їх до об'єкта, *не дається від народження. Вона формується в процесі вивчення спеціальних об'єктів*, які дають необхідний розумовий і фактичний матеріал для цього. Вона, така здатність, формується лише *під керівництвом спеціально підготовлених для цього спеціалістів*.

Стадії діалектичного розвитку пізнання дійсності характеризує тріада теза-антитеза-синтез. Якщо дослідження проведені відповідно до законів теорії пізнання, а логічна та гносеологічна реконструкції об'єкта здійснені правильно, то в процесі порівняння тези та антитези і наступного синтезу дослідник з високим ступенем адекватності складає уявлення про об'єкт та його властивості, набуває відповідних практичних навичок. Зміст тих понять, що характеризують об'єкт як остаточний, і набули статусу категорій при його дослідженні, буде вже іншим, саме таким, що відповідає його суті і специфіці внутрішньої організації.

Наприклад, у податковій системі статусу категорій набувають поняття: податок, працівники податкової служби як державні службовці певної спеціалізації. Категорією “сутність державної служби” є поняття державної служби як єдності певної групи людей, обов'язок яких полягає у представленні і захисті інтересів держави. З точки зору побудови системного апарату, поняття “державний службовець” має право на існування в точному значенні цих слів: не в тому значенні наскільки державний службовець представляє державу, а в тому, наскільки він розуміє свою свободу як єдність можливості і потреби представляти державу. Фіксація у свідомості таких відношень і зв'язків між елементами знань про об'єкт і є конкретною реалізацією вмінь і навичок діалектичного мислення.

Категорії слід розглядати як певний результат пізнання і усвідомлення суб'єктом дійсності, як єдність логічної та гносеологічної конструкції об'єкта, що досягнута з дотриманням певних правил, принципів і законів. При їх розгляді, а також при визначенні ієрархічних зв'язків між ними, непотрібні, навіть шкідливі, спроби уявити “відповідні” предметні аналоги. Згідно з принципами сходження від абстрактного до конкретного, наведемо таке судження, що відповідає вимогам методології наукового пізнання.

На початку побудови логічної реконструкції категоріальної системи як об'єкта дослідження, фіксуємо дві складові структури майбутньої реконструкції (рис. 10).

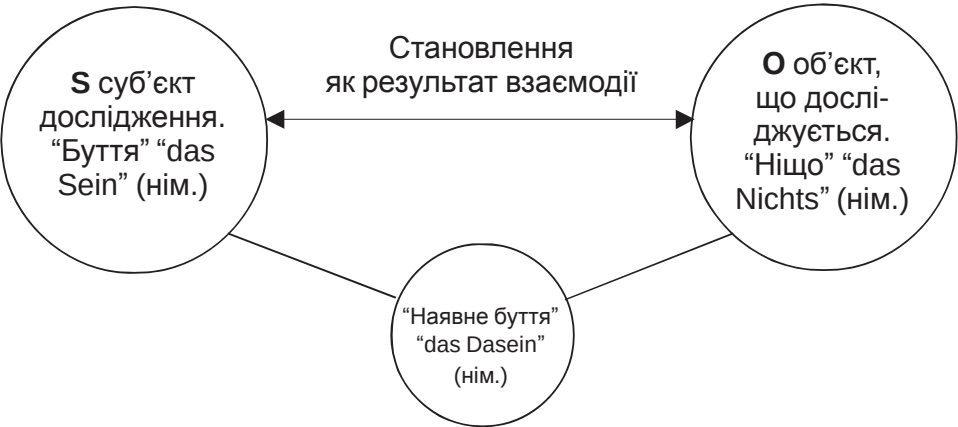

Рис. 10

При цьому абстрагуємося від усіх визначень і характеристик для суб'єкта дослідження, крім фіксації факту його “Буття” - “das Sein” (нім.). Для об'єкта дослідження, (відповідно до вимог абстрагування), визначимо, що нічого, крім зафіксованого факту, що він - суть об'єкт пізнання, (“Ніщо” - “das Nichts” (нім.), в структуру його характеристик не включаємо.

З початком процесу дослідження суб'єктом об'єкта має місце певна взаємодія між ними, і як її результат - так зване “Наявне буття” “das Dasein” (нім.).

Нічого іншого, крім того, що це буття є результатом взаємодії з об'єктом, результатом втручання в існуючий пев-

ний порядок речей, у певні взаємозв'язки даного об'єкта з іншими об'єктами середовища, в якому він існує, стверджувати поки що не можна. Відомо лише, що об'єкт існував та існує в певному середовищі, взаємодіяв і продовжує взаємодіяти з іншими об'єктами. І якщо вдасться визначити зв'язки, що виникли між досліджуваним об'єктом та іншими об'єктами, які його оточують, закони, за якими такі зв'язки здійснюються, то виникає **абстрактна можливість встановити сутність об'єкта**. Як правильно зазначив Г.В.Ф. Гегель: “Определить - значит определить, нарушить границу”. При цьому підкреслимо, що в другому слові “определить” наголос робиться саме на другому “е”.

Запитання для самоконтролю

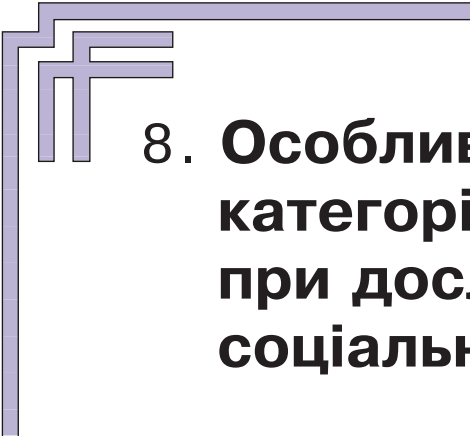
1. Чи існують категорії завжди чи вони є результатом руху пізнання?
2. Чи можна відчувати категорії чи ні і чому?
3. З точки зору якого підходу категорії являють собою єдність їх онтологічного, гносеологічного та логічного аспектів?
4. У чому полягає пізнавальне значення категорій?
5. Чи можуть категорії розглядатися окремо одна від одної?
6. У якій послідовності формувалися категорії?
7. Яка потреба викликає появу категорії “кількість”?
8. Яка потреба викликає появу категорії “зміст”?
9. Чи вичерпується поняття необхідності за допомогою категорії причинності?
10. Які філософські школи зробили значний внесок у розроблення систем категорій діалектики?
11. Які категорії виокремив Аристотель?

12. Які категорії причини називав Бекон і як він їх класифікував?
13. Яке значення для розробки категорії причинності мало вчення Спінози про субстанцію?
14. Яку систему категорій запропонував Кант?
15. Яку систему категорій запропонував Гегель?
16. Які категорії можна віднести до субстанційних, а які - до співвідносних?
17. Які кола категорій пропонує згрупувати В.С. Біблер?
18. Який зв'язок існує між колами категорій, які запропонував Біблер?
19. Як Ви розумієте спіральний характер системи категорій діалектики?
20. Якими є умови набуття елементами структури знань статусу категорій?
21. Які основні елементи логічної реконструкції категоріальної системи Ви можете назвати?

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте, хто є найбільш відомими представниками гегелівської, шеллінгівської, фейєрбахівської, марксистської, Французької, Київської, Санкт-Петербурзької, Лейпцигської філософських шкіл розробки системи категорій.
2. Визначте, якими є відмітні риси і здобутки шеллінгівської школи розробки системи категорій.
3. Визначте, якими є відмітні риси і здобутки фейєрбахівської школи розробки системи категорій.
4. Визначте, якими є відмітні риси і здобутки марксистської школи розробки системи категорій.

5. Визначте, якими є відмітні риси і здобутки Французької школи розробки системи категорій.
6. Визначте, якими є відмітні риси і здобутки Київської школи розробки системи категорій.
7. Визначте, якими є відмітні риси і здобутки Санкт-Петербурзької школи розробки системи категорій.
8. Визначте, якими є відмітні риси і здобутки Лейпцигської школи розробки системи категорій.
9. Знайдіть, які категорії додав Порфирій до 10 Аристотелевих у коментарях до “Категорій” і чому.
10. З’ясуйте, в чому відмінність у розумінні категорій Гегелем і Кантом і які наслідки для теорії пізнання це має.
11. Знайдіть переклад латинського вислову: “Omne determinatio est negatio” і пов’яжіть його з думкою Гегеля, що “Определить - значит определить, нарушит границу”, з наголосом на друге “е” в другому слові “определить”.

8. Особливості застосування категорій діалектики при дослідженні соціальних об'єктів

8.1. Специфіка об'єкта соціального дослідження

Суспільство є надзвичайно складним і суперечливим предметом пізнання, який постійно змінюється, набуваючи все нових і нових форм. Виняткова складність і високий динамізм суспільного життя створюють для суспільствознавців чимало труднощів, оскільки воно не може бути зведене до простої суми факторів, навіть їхньої взаємодії.

Одні з них є визначальними, інші - похідними; одні кваліфікуються як матеріальні, інші - як ідеальні; одні вважаються об'єктивними, інші - суб'єктивними.

Різні уявлення про соціум як систему суспільного співжиття людей формувалися з найдавніших часів розвитку інтелектуальної культури людства. Цьому питанню приділяли серйозну увагу китайський філософ Конфуцій¹, давньогрецькі філософи Платон, Аристотель, інші філософи античного світу. Вони мислили суспільне життя не інакше, як державне, ототожнюючи закономірності розвитку суспільства і держави. Аристотель взагалі трактував людину як державну істоту².

¹ Див.: *Конфуцій. Беседи и суждения.* - С.Пб.: ООО Изд-во "Кристалл", 1999. - 1120 с.

² Див.: *Аристотель. Политика* // *Аристотель Сочинения: В 4 т. Т. 4* - М.: Мысль, 1983. - С. 375-644.

Мислителі середньовіччя вже розрізняли соціум і державу, але надавали цьому релігійного забарвлення. Лише у творах Н. Макіавеллі³ держава характеризується як складова соціуму - більш широкого утворення.

У новітню епоху триває інтенсивний пошук теоретичних моделей соціуму як специфічного утворення і форми людського співжиття, таких моделей, які б адекватно відтворювали природу і сутність соціального, історію його розвитку і механізми функціонування.

Первинна якість соціального досягається через усвідомлення його докорінної відмінності від природно-тваринного світу. Хоч у біологічному сенсі принципової різниці між людиною і тваринним світом немає, між ними є докорінна відмінність: тваринне життя відбувається природним чином, тобто як існування, а людське - соціальним, як життєдіяльність.

У процесі життєдіяльності люди вступають у певні стосунки між собою. Вони об'єднуються в соціальні групи, нації, взаємодіють і конкурують між собою, створюють і споживають матеріальні і духовні блага, виховують дітей, винаходять нові форми об'єднання та злагоди. Спілкування і діяльність є необхідною і загальною умовою формування і розвитку соціальності, що має історичний характер, існує незалежно від свідомості та волі людей, хоч вони як носії свідомості і є головними дійовими особами суспільного процесу.

У той час, як у природі, що вивчається природознавством, відбуваються процеси, фактично не залежні від волі та свідомості дослідника, у суспільстві діють люди, які наділені свідомістю і волею, ставлять перед собою конкретні цілі, керуються власними інтересами, намірами і мотивами⁴.

Тому логіка та методологія наукового пізнання соціальних процесів, процесів управління державою, аналізу,

³ *Макиавелли Никколо. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. - М.: Мысль, 1996. - 639 с.*

⁴ Див. з цього приводу: *Зиммель Г. Как возможно общество? // Зиммель Г. Избранное: В 2 т. Т. 2. Созерцание жизни. - М.: Юристъ, 1996. - С. 509-528.*

планування та прогнозування функціонування фінансових і податкових механізмів, механізмів розбудови державних інститутів, соціальних інститутів принципово відрізняються від усіх інших методів наукового дослідження - фізичних, хімічних, біологічних, механічних, математичних.

Існує певна систематизована група принципів, законів і понять, оперуючи якими і можна досліджувати складні специфічні соціальні об'єкти.

Специфіка таких об'єктів полягає в тому, що неможливо визначити конкретні правила і механізми їх дослідження. Справа в тому, що *при дослідженні специфічного соціального об'єкта згідно з його особливостями опосередковується, змінюється сам механізм дослідження. Сутність* категорій, понять, законів і принципів залишається *незмінною*, але останні *змінюють свій зміст згідно з логікою розвитку того об'єкта, що досліджується.*

Відомо, що під час дослідження об'єкта потрібно спочатку сформулювати згідно з певними принципами і законами його логічну реконструкцію, потім на її основі провести гносеологічне дослідження. У результаті, дослідник отримує дві моделі - логічну і гносеологічну реконструкції об'єкта, здійснює їх верифікацію. Остання, при дослідженні соціальних об'єктів, теж має специфіку, оскільки є не методом спроб і помилок, як прийнято у природничих дослідженнях, а методом визначення невідповідності між елементами двох систем. Результатом цієї верифікації є якісно нова синтезована система знань про об'єкт.

Ця система і є для об'єкта дослідження *категоріальним апаратом його пізнання*, який, як уже зазначалося, не є "сіткою", наклавши яку на досліджуваний об'єкт, отримують результат, а є певним каталізатором, резонатором вже існуючої інформації про цей об'єкт.

Категорії як структурні елементи цієї синтезованої системи знань, *організують їх у певний спосіб, за певними законами.*

8.2. Основні етапи становлення суб'єкта і об'єкта в ході дослідження

Розглянемо основні правила і принципи побудови категоріальної структури, яка має за умови правильної організації процесу розумової діяльності правильно сформулювати поняття і уявлення про об'єкт дослідження, отримати в остаточному підсумку істинне знання про нього.

Повернемося для цього до взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання. Абстрагуючись від реального стану речей в об'єкті і переслідуючи конкретну мету, потрібно зрозуміти, що являє собою процес побудови синтезованої системи знань про нього. Цей процес представлено у вигляді схеми (рис. 11), яка зображує його етапи. *Перший етап визначено як буття, другий - як існування, третій - як виявленість, четвертий - як дійсність.*

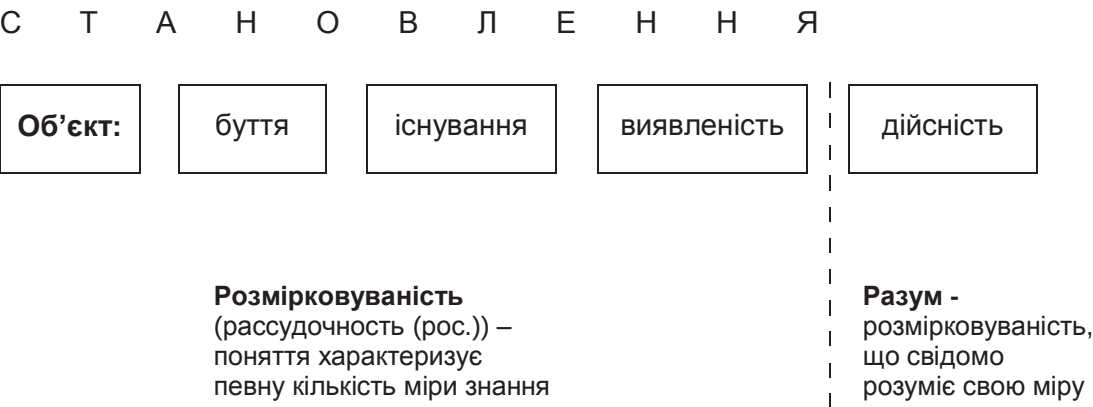

Рис. 11

Схема, зображена на рис. 11 є результатом звернення певної соціальної групи до аналізу, як, яким чином людство в цілому взаємодіє з навколишнім середовищем і витримує “муку” цієї взаємодії, залишаючись при цьому самим собою.

Наведені етапи - суть етапи процесу аналізу суб'єктом об'єкта з точки зору внутрішнього розвитку об'єкта. Таким же чином зафіксуємо основні етапи розвитку суб'єкта, як

дослідника в процесі аналізу об'єкта, тобто етапи, які проходить розуміння суб'єктом себе самого в цьому процесі (рис. 11).

С Т А Н О В Л Е Н Н Я

Рис. 11

Перший етап розвитку суб'єкта як дослідника - це *позірність* (рос. - видимість), другий етап - *уявність* (рос. - мнимість, призрачність), третій етап - *виявленість* (рос. - выявляемость), четвертий етап - *дійсність* (рос. - действительность). Ці етапи з необхідністю проходить у своєму розвитку суб'єкт у процесі пізнання ним об'єкта дослідження.

Зафіксувавши основні етапи становлення суб'єкта в процесі їхньої взаємодії, згідно з принципом сходження від абстрактного до конкретного слід визначити етапи становлення самої взаємодії шляхом введення відповідних понять, що її характеризують. Для цього включають в існуючу структуру категорій, що характеризують становлення суб'єкта і об'єкта, структуру категорій, які характеризують суб'єкт-об'єктну взаємодію. Розробка такої категоріальної структури притаманна працям відомого німецького філософа Фрідріха Вільгельма Йозефа Шелінга, тому за основу структурного оформлення становлення такої взаємодії візьмемо понятійний апарат Шелінгівської філософії.

8.3. Етапи взаємодії суб'єкта і об'єкта в процесі пізнання

Між суб'єктом і об'єктом існує певна відмінність - об'єкт не суть суб'єкт, а суб'єкт не суть об'єкт. Головне завдання суб'єкта, що здійснює процес пізнання, зрозуміти, що являє собою об'єкт і яким став суб'єкт у процесі пізнання ним об'єкта. Тому існує специфічна група понять, які характеризують взаємодію суб'єкта з об'єктом (див. рис. 13).

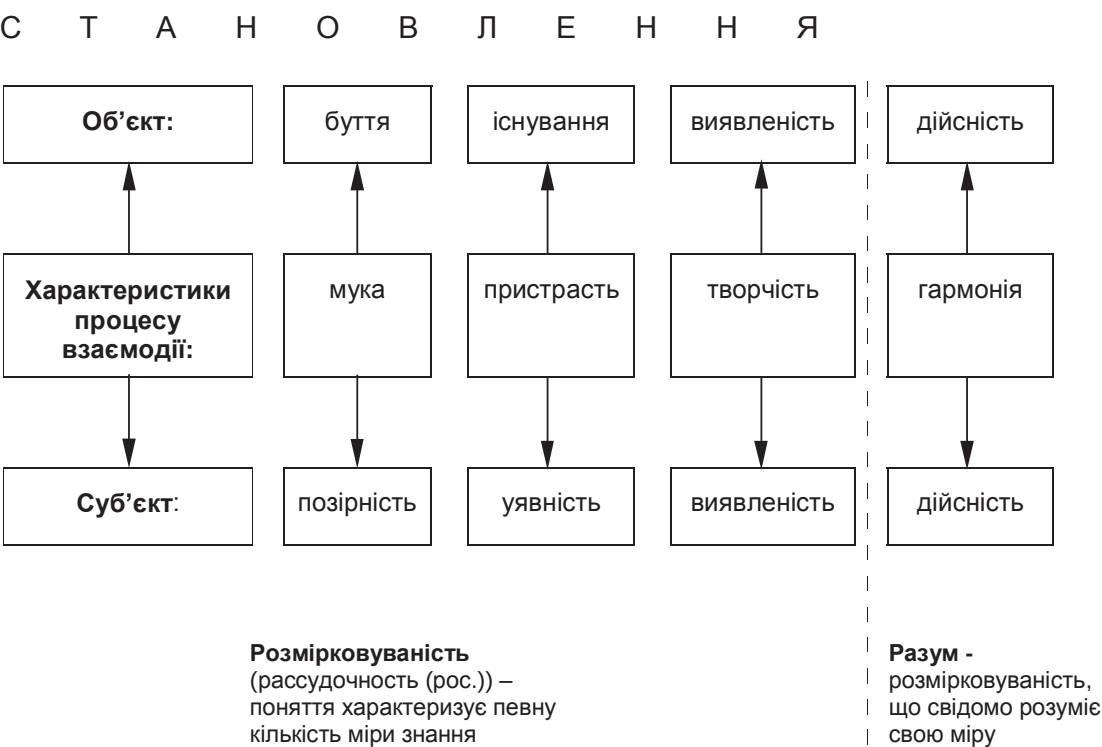

Рис. 13

Схема (рис. 13) є результатом звернення певної соціальної групи до аналізу, яким чином людство в цілому взаємодіє з навколишнім середовищем і взаємодіючи витримує “муку” цієї взаємодії залишаючись при цьому людством.

Перший етап взаємодії суб'єкта з об'єктом характеризується категорією “мука” (die Qual - нім).

Процес пізнання на першому етапі, коли об'єкт ще нічого, крім муки, суб'єкту не приносить. Все нове, що призво-

дить до зламу існуючої системи знань про світ у суб'єкта, не приносить ніякої радості і насолоди від пізнання суб'єктом об'єкта.

Але цей процес зумовлений як природою самого суб'єкта, так і природою об'єкта - обидва за самою своєю внутрішньою природою мають "схильність" до саморозкриття, виявляють своєрідну для кожного з них активність. Діяльність суб'єкта як спонтанну активність докладно проаналізував Фіхте, він навіть перебільшував конструюючу роль цієї діяльності, стверджуючи, що весь об'єктивний світ продукується суб'єктом⁵.

Не менш цікавим, але часто менш очевидним є активний по відношенню до людини спосіб існування самих речей світу. Як писали Маркс і Енгельс, "першою і найважливішою властивістю матерії є рух, не лише як *механічний і математичний рух*, але ще більше як *прагнення, життєвий дух, напруження*, чи, вживаючи вираз Якоба Бьоме, *мука [Qual] матерії*"⁶. Докладніше цю ідею розвинув Шеллінг, який зосередився саме на такому розумінні речі, на яку спрямоване (або, швидше, яка сама спрямовує) пізнання. Річ викликає в нас страждання (Leiden), яке викликає потім у нас пристрасть (Leidenschaft) людини до пізнання (про що йти-меться далі).

Шеллінг розглядає річ не лише як об'єкт (у розумінні Фіхте), але як об'єктивність, яка має власну цінність. Тому споглядання є не конструюванням речі суб'єктом, а результат співтворчості Я і речі. "Річ, оскільки вона активна і слугує причиною страждальності в нас, знаходиться тому по той бік моменту споглядання або витісняється зі свідомості активним спогляданням, яке, перебуваючи між річчю і Я, створює щось таке, що знаходиться посередині між тим і іншим і, роз'єднуючи їх, слугує загальним виразом обох"⁷.

⁵ Див., наприклад: *Фихте И.Г. Основа общего наукоучения* // Фихте И.Г. Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: МИФРИЛ, 1998. - С. 65-338.

⁶ *Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство* // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т. 2. - М.: Госполитиздат, 1955. - С. 142.

⁷ *Шеллинг Ф.В.Й. Система трансцендентального идеализма* // Шеллинг Ф.В.Й. Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: Мысль, 1987. - С. 315.

Але активне споглядання є вже подоланням тієї висхідної муки “першого знайомства” людини і речі.

Якщо спинитися в пізнанні на цьому етапі, то нічого, крім муки, від такої взаємодії суб’єкт, а також і об’єкт (якщо це специфічно здатний до рефлексії соціальний об’єкт) отримати не можуть. Але при певній **кількості** “характеристик муки” пізнання суб’єктом об’єкта наступає **нова якість взаємодії**. Якість, за якої фактом для суб’єкта стає та обставина, що він вже **не може не взаємодіяти** з об’єктом, тобто не пізнавати його. Така ситуація виникає на другому етапі суб’єкт-об’єктної взаємодії.

Другий етап взаємодії суб’єкта з об’єктом характеризується категорією “пристрасть” (die Leidenschaft - нім.).

Для цього етапу **характерно** те, **що суб’єкт** взаємодіє, тобто **пізнає об’єкт з необхідністю**, він вимушений це робити, оскільки існувати далі як суб’єкт поза процесом пізнання об’єкта він вже не може (така ситуація притаманна лише процесу взаємодії суб’єкта з соціальними об’єктами. У цьому і полягає специфіка можливості формування здатності в суб’єкта до саморозвитку саме в процесі такої взаємодії). Рівень розвитку суб’єкта настільки опосередкований рівнем розвитку об’єкта дослідження, що коли суб’єкт абстрагується від процесу пізнання, перестане досліджувати об’єкт, то він зникне як суб’єкт.

Якщо на певному етапі філогенетичного розвитку людства виключити з системи його взаємодії з природою всі ланки опосередкування цієї взаємодії - опалення, світло, систему розподілу і добування їжі або одягу, - то людство існувати не зможе. **Сам об’єкт змушує існувати суб’єкт за певними законами**. Згідно з геніальним ноогенетичним законом, який обґрунтував у праці “Феноменологія Духу” Г.В.Ф. Гегель, філогенез (розвиток людства) за своєю суттю аналогічний (з точки зору логіки його розвитку) онтогенетичному розвитку конкретного соціального суб’єкта⁸ на певних етапах включення його в систему суспільних зв’язків для виконання певної соціальної ролі. Індивіду-

⁸ Див., наприклад: Гегель Г.В.Ф. Система наук. Ч. 1. Феноменологія духа // Гегель Г.В.Ф. Сочинения: В XIV т. Т. IV - М.: Соцэкгиз, 1959. - С. 15.

ум існує як глава сім'ї, як мати (батько) для своєї дитини, як керівник державної установи, або як працівник у складі певної соціальної групи, який виконує конкретні соціальні ролі.

Але слід врахувати, що у своєму розвитку далеко не кожний індивідуум доходить до другого етапу пізнання, - етапу пристрасті в виконанні своєї ролі в суспільстві. Багато особистостей закінчують свій індивідуальний розвиток у структурі суспільства на рівні муки, позірності і буття. Це - реалії життя і, так званий гегемон - робітничий клас, розвиток якого, по суті, відбувається за умов першого рівня - рівня позірності та муки - виконує на конвеєрі нескладну, монотонну, нецікаву роботу для того, щоб забезпечити існування себе як певного суб'єкта.

І тільки певна група в процесі соціальної взаємодії людей переходить на другий рівень - на рівень розуміння світу з точки зору його існування. Згідно з існуючим станом речей, робітнику байдуже, куди подіне управлінець ті гайки, які він виробив протягом робочого дня.

Другий рівень взаємодії - рівень в пізнанні ***існування*** об'єкта - ***виникає з появою нової групи людей*** у суспільстві або з настанням нового етапу в розвитку суб'єкта, коли суб'єкт включає виконання своєї конкретної соціальної ролі в загальний для даної соціальної групи процес реалізації її соціальної ролі.

З цього рівня процес взаємодії з об'єктом набуває ознак процесу пізнання, оскільки потрібно не тільки отримати певний результат дослідження суб'єктом об'єкта, а й визначити, якою мірою цей результат вплине на загальний розвиток тієї соціальної групи, яку суб'єкт представляє. Саме на цьому етапі ***суб'єкт відчуває певне задоволення*** результатами своєї праці. ***На цьому етапі виникає бажання, яке трансформується в потребу*** (пристрасть) зробити індивідуально більше, щоб отримати сукупний результат соціальної групи, який потім у новій якості буде переданий суб'єкту, включеному в дану соціальну групу, що, у свою чергу, сприятиме реалізації його гедонічних потреб, посиленню насолоди пізнання.

Викладене означає, що на цьому етапі, і тільки на цьому етапі, існує менеджмент як такий. Без певної мотивації праці суб'єктів, які утворюють соціальну групу, подальший розвиток останньої неможливий. Тому чисто горизонтально-вертикальна система управління неможлива на певному етапі розвитку сукупного суб'єкта, в якому існує конкретний суб'єкт як індивідуум, член соціальної групи, в якій він виконує соціальну роль.

Коли суттю суб'єкта, основою його існування і розвитку стало не стільки задоволення певних потреб, а взаємодія його з об'єктом, то сам суб'єкт починає розмірковувати, або, іншими словами, розмежовувати себе і об'єкт і розуміти, що без об'єкта він як суб'єкт не буде існувати інакше, як у процесі суб'єкт-об'єктної взаємодії⁹. У результаті такого розмірковування суб'єкту стають притаманні характеристики третього етапу - етапу творчості.

Третій етап взаємодії суб'єкта з об'єктом характеризується категорією “творчість”. На цьому етапі процес взаємодії виступає як діяльність суб'єкта щодо пізнання об'єкта, що притаманна суб'єкту на рівні усвідомлення, тобто розуміння значення наслідків такої взаємодії. У такому контексті слід розуміти творчість у літературі, поезії, образотворчому мистецтві, в управлінні. Люди творчого злету порушують інертність суспільства, здійснюють реформування, а то і злом того, з чим суспільство зжилося, що для нього стало звичним. Кожний наступний виток людського прогресу - це згусток енергії, розуму, почуття, волі творчих особистостей.

Творчість своєю сутністю, внутрішньою логікою переплітається з свідомістю, практикою, соціальним ідеалом. Вона виявляється через різні форми людської діяльності, яка, з одного боку, виконує функцію виробництва умов життя, з другого - є предметом життєвого інтересу сама по собі¹⁰.

⁹ Така взаємодія має вже не вертикальний, а горизонтальний характер і отримує назву комунікативної дії: *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие. - С.Пб.: Наука, 2000. - 380 с.

¹⁰ Див. з цього приводу розділ “Відчужена праця” з праці: *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 г. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. - 2-е изд. - Т. 42.

Творчість є синтезом різних форм діяльності з метою створення нових якостей матеріального і духовного буття. У цій категорії відбивається активне суб'єктивно-об'єктивне та суб'єктивно-суб'єктивне відношення. Творчий синтез є складовою будь-якої сфери діяльності, а не лише сфери мистецтва і науки.

Існує тісний взаємозв'язок між творчістю і пізнанням дійсності, хоч вони й виконують різні функції. Якщо процес пізнання пов'язаний з вивченням певних сторін об'єкта, його особливостей, тенденцій розвитку, тобто способу буття об'єкта, то творчість додає до об'єкта такі нові форми, предмети, ознаки, духовні цінності, яких раніше не було, інакше кажучи, збагачує буття новими надбаннями.

У творчості відбувається перетворення об'єкта, а також інтелектуальної енергії суб'єкта в світ речей, ідей, теорій. Разом з тим пізнання здійснюється за допомогою і на основі творчості, яка, у свою чергу, базується на духовному, соціокультурному та практичному досвіді.

Завдання справжнього управлінця полягає в тому, щоб стати творцем у групі управління соціальними процесами. Лише на цьому етапі процесу взаємодії суб'єкта з об'єктом результати пізнання об'єкта можуть повною мірою бути корисними суспільству. На рівні творчості в управлінця формується здатність не тільки до створення нових схем управління, а й здатність до їх адаптації щодо соціальних груп, для яких вони створюються¹¹. Саме з цього моменту починається процес творчості, саме тоді починаються захоплення творами образотворчого мистецтва або музики, коли те, що створено, не є просто нове і оригінальне, а адаптоване до того, для кого воно створювалося.

Зазначене є надзвичайно важливим для аналізу системи соціального управління. Мало підготувати нормальні з точки зору права закони, навіть будучи інтелектуально розвиненою людиною. Якщо та соціальна група, в якій перебу-

¹¹ Див. з цього приводу міркування Канта щодо генія та визнання його творчості у ст.: *Кант І. Критика способности суждения* // Кант І. Критика способности суждения. - С.Пб.: Наука, 1995. - С. 113-394.

ває автор (чи автори) законів і (або) заради якої цей закон розроблюється, не має сформованої здатності до сприйняття таких законів, то така робота, нехай навіть суперінтелектуальна, є марною.

І нарешті, на рівні дійсності, на рівні розуміння взаємодії суб'єкта з об'єктом, що означає розуміння межі можливостей суб'єкта, настає **четвертий етап взаємодії**, що **характеризується категорією “гармонія”** (від грец. *armonia* - зв'язок, стрункість, злагодженість частин). Гармонія - це внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість явищ та процесів. Теорія діалектики основу узгодженості явищ і процесів вбачає в об'єктивному характері сутності світу, у загальному взаємозв'язку й розвитку явищ, в об'єктивних законах. Явище, викликане певними причинами й умовами, неодмінно узгоджується з ними. Під гармонією розуміють не подібність і відсутність суперечностей, а діалектичну єдність протилежностей - частини і цілого, змісту і форми тощо - поряд з моментами дисгармонії, колізії, нерозмірності.

У мистецтві гармонія виступає як категорія естетики, є однією з найістотніших ознак прекрасного. Взагалі мистецтво неможливе без прагнення до внутрішньої погодженості художніх елементів твору.

На четвертому етапі взаємодії суб'єкта з об'єктом - етапі гармонії, основні структурні елементи системи знання про об'єкт набувають статусу категорій як ступенів пізнання суб'єктом об'єкта. Категорії формують сутність розумової діяльності в процесі дослідження конкретних об'єктів, чи то податкової системи, чи то державного управління, чи системи державотворення, чи аналізу національного питання в Україні.

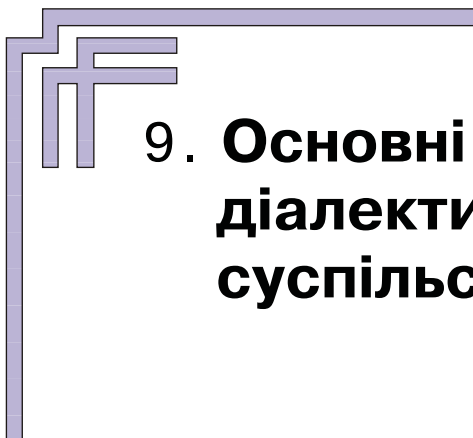
Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка суспільства як об'єкта пізнання?

2. У чому полягає докорінна відмінність між тваринним і людським життям?
3. Які стадії проходить побудова синтезованої системи знань про соціальний об'єкт дослідження?
4. Назвіть етапи становлення об'єкта в процесі побудови синтезованої системи знань про соціальний об'єкт дослідження.
5. Назвіть етапи становлення суб'єкта в процесі побудови синтезованої системи знань про соціальний об'єкт дослідження.
6. Назвіть етапи взаємодії суб'єкта з об'єктом у процесі побудови синтезованої системи знань про соціальний об'єкт дослідження.
7. Чому перший етап взаємодії суб'єкта і об'єкта дослідження має характер “муки”?
8. Чи є “мука” характеристикою лише суб'єкта, чи також і об'єкта дослідження?
9. Чому другий етап взаємодії суб'єкта і об'єкта дослідження має характер “пристрасті”?
10. Чи можна без “пристрасті” повноцінно виконувати соціальну роль?
11. Які два рівні взаємодії людини з предметом її діяльності наявні в суспільстві?
12. Що є суттю, основою існування й розвитку суб'єкта на етапі творчості: задоволення певних потреб чи взаємодія з об'єктом як самоціль?
13. Чому третій етап взаємодії суб'єкта і об'єкта дослідження має характер “творчості”?
14. За рахунок чого відбувається створення нових якостей матеріального і духовного буття на етапі “творчості”?
15. Чому четвертий етап взаємодії суб'єкта і об'єкта дослідження має характер “гармонії”?
16. Чому основні структурні елементи системи знання набувають статусу категорій на етапі “гармонії”?

Завдання для самостійної роботи

1. Порівняйте соціальну діяльність певного роду соціальних тварин або комах (мавпи, бджоли, комахи) з соціальною діяльністю людських спільнот.
2. Наведіть приклади стадії пізнання, яку Ви охарактеризували б як “Мука”.
3. Наведіть приклади стадії пізнання, яку Ви охарактеризували б як “Пристрасть”.
4. Наведіть приклади стадії пізнання, яку Ви охарактеризували б як “Творчість”.
5. Наведіть приклади стадії пізнання, яку Ви охарактеризували б як “Гармонія”.

9. Основні категорії діалектичного пізнання суспільства

9.1. Категорії: сутність - явище

Здобуті шляхом синтезу логічної і гносеологічної реконструкції об'єкта знання утворюють певну структуру, яка складається з елементів, що мають статус понять. Постає закономірне запитання: в який спосіб встановити зв'язки між елементами цієї структури як результату дослідження? Такі зв'язки встановлюються з допомогою категорій, які є найбільш загальними поняттями, що виражають основні відношення буття (матерія, час, простір, рух, причинність, сутність тощо).

Наприклад, що є троянда? Троянда - квітка; що є квітка? Квітка - рослина. Рослина - матеріальне тіло; що є матерія? Визначити поняття "матерія" шляхом підведення його під інше, більш загальне, не вдається. Це можна зробити лише вказавши, як поняття "матерія", пов'язане з іншими поняттями у зазначеній вище структурі. Матерія - суть не є свідомість. Що є свідомість? Свідомість - суть не є матерія. Такі поняття набувають статусу категорій у структурі знань про об'єкт, що досліджується. Такою категорією, зокрема, і є матерія, яка означає об'єктивну реальність, що відображається свідомістю, існуючи поза нею і незалежно від неї. Матерія є первинною щодо свідомості. Це означає, що вона існує вічно (для свідомого сприйняття), до і поза свідомістю, яка виникає лише на певному етапі її розвитку як вищий продукт.

Свідомість не є невід'ємною властивістю матерії, без якої остання не може існувати. Вона є особливою властивістю лише високоорганізованої матерії, яка притаманна суспільній формі її руху.

Визначення понять, що набувають статус категорій у структурі знань про об'єкт, є предметом діалектичної логіки, яка, крім того, вивчає, як потрібно встановлювати зв'язки між ними згідно з існуючими законами і принципами. Зміст категорій конкретизується відповідно до специфіки об'єкта. Не можна визначити, наприклад, категорію “сутність” фінансової системи як таку в чистому вигляді. Ця категорія стосовно фінансової системи означає певним чином організоване встановлення зв'язків між поняттями, що її характеризують (у конкретному випадку - фінансову систему України). Тому сутність фінансової системи має відношення до філософської категорії “сутність” лише настільки, наскільки дослідник, застосовуючи відповідні за змістом та формою категорії, організовує свою розумову діяльність щодо аналізу фінансової системи.

Розглянемо ті закони, правила і принципи, згідно з якими встановлюється зв'язок між основними поняттями при аналізі того чи іншого об'єкта, незалежно від його природи. На першому етапі пізнання суб'єкт (дослідник), абстрагуючись від усього, спрямовує роботу думки відповідно до певних конструкцій, які в подальшому застосовуватимуться до аналізу конкретних об'єктів. Ці конструкції будуть опосередковуватися логікою розвитку об'єкта. Але для цього потрібно, щоб було що опосередковувати, необхідно мати первісний матеріал. Саме його суб'єкт має “приміряти” до об'єкта дослідження і потім опосередковувати згідно з його специфікою.

При дослідженні суб'єктом об'єкта порушуються існуючі зв'язки як у самому об'єкті, так і його зв'язки з іншими об'єктами, що у своїй сукупності дає картину наявного буття. Наявне буття є результатом взаємодії суб'єкта з об'єктом і може не відповідати конкретним цілям, які поставив перед собою суб'єкт. Така невідповідність проявляється у порушенні взаємозв'язків даного об'єкта з іншими об'єктами.

Якщо досліднику вдасться визначити, в чому полягають ці порушення і що призвело до них, як вони позначилися на існуванні об'єкта, то згодом, *здійснивши операцію від'ємності*, він дізнається, *що являв собою об'єкт до його взаємодії з суб'єктом*. Іншими словами, суб'єкт має "очистити" об'єкт від результатів свого втручання в нормальний стан речей, який характеризує даний об'єкт. Це здійснюється через дефініцію, тобто через визначення суб'єкта і об'єкта.

Щоб виокремити результат порушення суб'єктом зв'язків, які були в об'єкті до взаємодії з суб'єктом, слід зіставити систему структурних елементів певного обсягу знань про об'єкт з системою структурних елементів певного обсягу знань про суб'єкт. Для цього існують відповідні правила, закони і принципи, які вироблені певною соціальною групою протягом усієї історії існування людства. Ця група досліджувала, *як людству* в процесі своєї життєдіяльності *вдається витримати муку пізнання нового*, як воно як суб'єкт пізнає саме себе і не зникає як таке. Якщо опанувати ці правила, закони і принципи і правильно застосувати їх у процесі дослідження конкретних об'єктів, то отримані знання про об'єкти будуть адекватними *їхній сутності*.

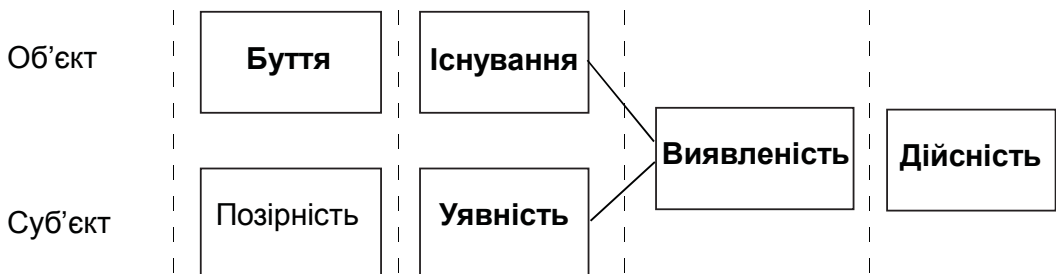
Між об'єктом і суб'єктом існує так звана невідома зона, оскільки суб'єкт, досліджуючи об'єкт, отримує в результаті не те, що він хотів, а результат свого втручання в об'єкт, змінюючись при цьому сам. *Об'єкт* для дослідника - *чисте буття. Існування - результат втручання суб'єкта в об'єкт*. Суб'єкту зрозуміло, що конкретний об'єкт існує і що він змінився в процесі втручання в нього. *Завдання полягає у визначенні суті таких змін* шляхом визначення понять системи категоріального аналізу суб'єкт-об'єктної взаємодії.

Виявленість. Суб'єкт у процесі дослідження об'єкта встановлює, які зв'язки, що є результатом його втручання в об'єкт, притаманні цьому об'єкту. Потім слід поставити запитання: що було б, якби суб'єкт не втручався в об'єкт і які зв'язки існували до такого втручання? Це можна зрозуміти лише на рівні дійсності. Суб'єкт, виокремлюючи головні зв'язки, досягає розуміння суті об'єкта, а також змін, що

сталися з об'єктом і з ним самим у результаті взаємодії. У такий спосіб повинні розглядатися складові процесу осмислення того, що являє собою даний об'єкт.

Сутність. Логіка наукового пізнання як наука про основні закони і форми правильного мислення передбачає наявність такого ланцюжка структурних елементів:

- **щодо об'єкта:** буття - існування - виявленість - дійсність;
- **щодо суб'єкта:** позірність - уявність - виявленість - дійсність (рис. 14).

Сутність: закон необхідного функціонування об'єкта

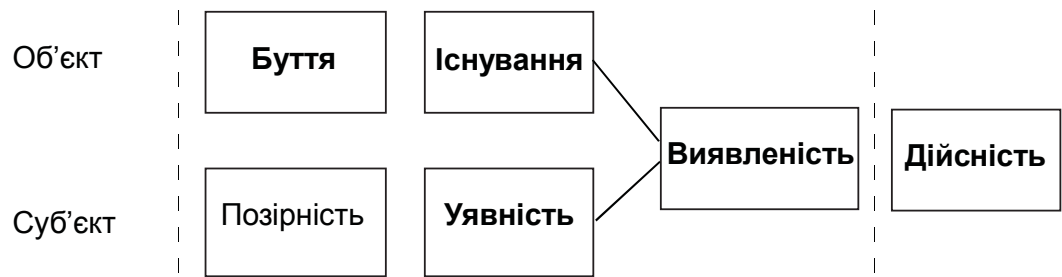
Рис. 14

На етапі виявленості у пізнанні відбувається єднання структурних елементів. *Процес взаємодії суб'єкта і об'єкта, метою якого є виявити, що собою являє об'єкт, є визначенням сутності об'єкта. Сутність означає закон необхідного функціонування об'єкта, згідно з яким суб'єкт і взаємодіє з об'єктом.* У процесі цієї взаємодії суб'єкт визначає, що є об'єкт і отримує подальшу інформацію про самого себе.

При визначенні сутності об'єкта часто припускаються таких помилок:

- **перша** - сутність - це дещо глибоко сховане, незрозуміле, складне;
- **друга** - сутність - це кінцевий результат в інформації про об'єкт;
- **третя** - сутність - це найперше, що стало відомо суб'єкту про об'єкт.

У теорії пізнання сутність - це категорія, що характеризує процес взаємодії суб'єкта з об'єктом з конкретною метою його подальшої гармонізації. Наведемо такий приклад (рис. 15).

Сутність: закон необхідного функціонування об'єкта

Золото - метал жовтого кольору	Корисний. Можна продати, використати в техніці	Має вартість. Золото - не суть гроші; а гроші - суть золото	Чому і як золото стає грошима і має певну вартість
--------------------------------	--	---	--

Рис. 15

Золото - це жовтий метал, який не ржавіє; це є *рівень позірності*. *Уявність* - це те, що цей метал корисний, з нього можна виготовити певні вироби, які можна використовувати в електронній промисловості.

Виявленість - це те, що золото має певну вартість, є певним грошовим еквівалентом. Золото - не є гроші, але гроші є певною мірою золотом, оскільки воно має певну міру вартості.

Чому, яким чином золото стає мірою вартості - це і є *дійсність* дослідження об'єкта, а процес дослідження об'єкта є процесом розуміння його сутності.

Осягнення сутності, що є золото - це є *процес визначення, як і чому воно стає мірою вартості*.

Слід зазначити, що сутність як філософська категорія виражає лише одну з сторін дійсності, а саме: визначається

в об'єкті, таке, що зумовлене глибинними, необхідними внутрішніми зв'язками й тенденціями. Вона пізнається на рівні теоретичного мислення.

Категорія “сутність” взаємопов'язана з іншою філософською категорією - категорією явища, яка виражає другу сторону дійсності, а саме: зовнішні властивості і зв'язки предмета, які даються пізнанню безпосередньо у формах живого споглядання. Сутність завжди виступає як закон існування внутрішнього змісту об'єкта, не даний для безпосереднього сприйняття, у той час як явище є зовнішнім розкриттям сутності, формою виявлення останньої.

У цих двох категоріях знаходить безпосереднє відображення роздвоєння єдиного пізнавального процесу на дві діалектично суперечливі сторони або ступені - чуттєво-емпіричний і абстрактно-теоретичний. При цьому рух пізнання в цілому спрямований від першого ступеня до другого. Йому відповідає рух того ж пізнання від явища до сутності і, навпаки, перехід від вивчення явища до вивчення сутності нерозривно пов'язаний з переходом від ступеня чуттєвого пізнання до ступеня теоретичного мислення.

Останнє не означає, однак, що явище повністю пізнається лише на ступені чуттєвого пізнання. Поглиблене пізнання явища продовжується і на ступені абстрактно-теоретичного мислення, оскільки не можна провести чіткої межі між цими ступенями пізнавального процесу.

Існує специфічна гносеологічна відмінність у співвідношеннях категорій явища і сутності в пізнавальному процесі й у самій дійсності. У реальному світі явище і сутність не є ступенями розвитку матерії подібно, наприклад, атому - нижчому ступеню і молекулі - вищому ступеню. Там поступальний розвиток, який відбувається від нижчого до вищого, від простого до складного, спочатку проходить ступінь утворення атома і тільки потім переходить на вищий ступінь - утворення молекули. Але і на вищому ступені вільні атоми можуть утворюватися в результаті розпаду молекул, тобто більш складних утворень.

Таке ж співвідношення має місце при переході неживої природи (нижчий ступінь розвитку матерії) до живої природи (вищий ступінь її розвитку).

Отже, тут має місце часова послідовність виникнення і розвитку вищого з нижчого, складного з простого у самій природі. Відповідні категорії науки відображають цю послідовність в ускладненні матерії.

У природі явище і сутність не виражають будь-які історичні послідовності у процесі розвитку матеріальних об'єктів, яка б мала місце, якби спочатку виникла, наприклад, сутність, потім вона проявлялась би у формі явища, чи навпаки. У реальній дійсності явище і сутність нероздільні, як дві протилежні сторони однієї і тієї ж дійсності. Ніколи не може виникнути ситуація, коли б сутність існувала без зовнішніх проявів, тобто без явища. Вказуючи на те, що діалектика є вивчення протилежності речі в собі як сутності і речі для інших як явища, В.І. Ленін цитував Гегеля: "Сутність являється. Явище істотне"¹.

Водночас у сфері пізнання категорії сутності і явища являють собою історичні ступені, долаючи які кожне пізнання проникає в глибину об'єкта, що досліджується, оволодіває ним. Незбіг співвідношення категорій явища і сутності як моментів дійсності, з одного боку, і їхнього співвідношення вже як ступенів пізнання цих моментів дійсності, - з другого, пояснюється тим, що структура пізнавальної здатності людини не пристосована до повного відображення об'єкта в усій його складності і конкретності. Істина виявляється не "мертвим" збігом суб'єктивного з об'єктивним, а рухом, розвитком, наближенням суб'єкта до об'єкта.

Оскільки пізнання починається тільки з відчуттів, то, природно, першим його ступенем є те і тільки те, що потрапляє у сферу відчуттів. Таким вихідним матеріалом слугують безпосередні явища. З огляду на те, що вони невіддільні від сутності, яка в них проявляється, за явищами вже з допомогою мислення розкривається сутність, що міститься в них.

¹ *Ленін В.І. Философские тетради // Ленін В.І. Полн. собр. соч. - Т. 29. - С. 211.*

Сутність може розкриватися в явищах адекватно і неадекватно. Єдність сутності і явища не означає їхнього збігу - це єдність відмінного. Сутність завжди прихована за явищами.

Послідовність ступенів пізнання визначається, таким чином, двома об'єктивними моментами: по-перше, характером самого об'єкта і, по-друге, об'єктивно існуючою структурою пізнавальної діяльності людини. Остання є такою, що у сферу пізнання на першій її щабель потрапляє все, що дано безпосередньо, а на другий - все, що опосередковане, приховане за даним безпосередньо і для свого виявлення вимагає діяльності абстрактного мислення, при чому інакше воно взагалі не може бути пізнане.

Людська свідомість припускає взаємодію обох ступенів пізнання - відчуттів і мислення. Тому не можна механічно поділяти кожний окремий процес пізнання. Це - два відособлені ступені, а необхідно сприймати їх у нерозривному взаємозв'язку.

9.2. Категорії: МОЖЛИВІСТЬ І ДІЙСНІСТЬ

*Для характеристики внутрішнього механізму або сутності розвитку об'єкта в процесі пізнання його суб'єктом застосовуються категорії “можливість” та “дійсність”. Ці категорії відображають внутрішній зв'язок між двома послідовними етапами становлення об'єкта, двома основними формами його буття. **Можливість** - це об'єктивно існуюча тенденція виникнення об'єкта в процесі суб'єкт-об'єктної взаємодії, що зумовлюється певною закономірністю. Будучи реалізованою, вона перетворюється на дійсність. **Дійсність** - це реалізована можливість, все те, що має наявне буття.*

Предмет чи явище, перш ніж отримати наявне буття, існують у вигляді абстрактної можливості, властивій певній дійсності. Буття притаманне як дійсності, так і можливості, однак це різні форми буття. Можливість і дійсність співвідно-

сяться як потенційне й актуальне буття об'єктів, крім абстрактної. Виділяють також можливості формальні, реальні й конкретні.

Формальна можливість - це можливість, що відповідає вимогам логічної несуперечливості і визначена безвідносно до об'єктивних умов її реалізації, іншими словами, це можливість на рівні існування. Реальна можливість має основу в об'єктивних умовах, за наявності яких вона реалізується як факт дійсності. Це відбувається на рівні виявленості (див. рис. 16).

Рис. 16

Абстрактна і конкретна можливості розрізняються за ступенем визрівання умов їхньої реалізації. У міру створення або появи сприятливих умов абстрактна можливість, тобто можливість на рівні буття, перетворюється на конкретну.

Наприклад, поставлено за мету дослідити фінансову систему України. Перед початком дослідження можна заявити, що існує **абстрактна можливість** розробити конкретні правила, рекомендації для того, щоб гривня стала однією із основних світових валют. Коли починається конкретне дослідження об'єкта, то з'ясовується, що рівень включеності України у світову економічну систему є невисоким, рівень розвитку її економіки ще не відповідає потребам сьогодення, а її структура не є досконалою. На цьому рівні можна вести мову лише про **формальну можливість** української фінансової системи стати ефективною і посісти гідне місце у світовій економіці. Щоб цього домогтися, потрібно **зміни-**

ти у правильному напрямі об'єкт, який аналізується, тобто фінансову систему, розробивши відповідні науково обгрунтовані рекомендації щодо таких змін. Іншими словами, *можливість* повинна стати *реальною*, щоб втілитися у *дійсність*. Але для цього потрібно в суб'єкта сформувати на основі знань відповідні навички і вміння. Зрозуміло, що без певним чином організованої діяльності суб'єкта не буде очікуваного результату.

Будь-яка можливість завжди має певну вірогідність реалізації, величина якої залежить від обсягу наявних умов. У кожній ситуації існує певний набір можливостей, у тому числі і протилежних, причому реалізація однієї означає відпадання інших. На те, яка саме з можливостей буде реалізована, накладає відбиток збіг конкретних обставин, умов, які є зовнішніми і випадковими щодо внутрішньо необхідних для розвитку об'єкта тенденцій. Дійсність завжди являє собою діалектичну єдність зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища, необхідного і випадкового.

У людському суспільстві перетворення можливості на дійсність опосередковується свідомим вибором і діяльністю окремих індивідів. Важливо, що люди можуть не тільки свідомо нейтралізувати небажані й реалізувати бажані об'єктивні можливості, а й цілеспрямовано створювати нові. Оскільки за певними можливостями у суспільстві завжди стоять конкретні соціальні сили, то успіх чи неуспіх у здійсненні можливості залежить від співвідношення цих сил у тому чи іншому місці, у той чи інший момент. Важливу роль у перетворенні можливості у дійсність відіграє також суб'єктивний фактор - ідеї, теорії, політичні організації тощо.

Діалектичне вчення про взаємовідношення можливості і дійсності розкриває неспроможність як фаталізму, який ігнорує роль активності людини і випадковості в реалізації можливості, так і волюнтаризму, що заперечує об'єктивні закони історії. Визначення реальних можливостей як обов'язкової умови успішної діяльності, залежить від ступеня практичного і теоретичного освоєння об'єкта суб'єктом. Чим глибше і всебічніше пізнає дійсність суб'єкт, тим більше різних можливо-

стей розкривається перед ним, тим ширший вибір він має, що є однією з умов досягнення свободи.

Однією із сфер реалізації людських можливостей є культура, яка опосередковує перетворення абстрактних можливостей природи на конкретні і потрібні форми переведення суспільно-творчих потенцій людини у продуктивну й творчу діяльність. Тому опанування людиною культури є неодмінною умовою розширення кола реальних можливостей особистості.

9.3. Категорії: зміст і форма

Для аналізу специфіки розвитку внутрішньої структури об'єкта або його сутності застосовуються категорії **“зміст”** та **“форма”**. Ці категорії відображають діалектичну єдність суттєвих сторін явищ дійсності як певних систем у процесі їхнього функціонування і розвитку. Вони з'явилися у філософії й науці у зв'язку зі спробами осмислити матеріальну єдність світу, його різноманітність і змінність, відповісти на запитання, чи можлива сталість і повторюваність явищ за одночасної їх змінюваності.

Поняття змісту і форми беруть свій початок ще в давньогрецькій філософії. Так, Фалес стверджував існування деякого субстрату змін, що зберігається. Такими субстратами він вважав вогонь, воду, повітря тощо. Демокріт під формою розумів фігуру чи обрис предмета. У Платона кожному класу речей, які сприймалися чуттєво, відповідала своя форма або ідея. Аристотелю належить думка про форму, що не зводиться до способу з'єднання складових частин. Поняттям форми він намагався пояснити як явища природи, що пов'язані між собою, так і заміну нижчих форм вищими, хоча помилково припускав, що причиною еволюції форм є прагнення до вищої мети².

² Див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* - М.: Мысль, 1979. - 620 с.; *Асмус В.Ф. Античная философия.* - М.: Высш. шк., 1976. - 543 с.

В епоху Відродження та у Новий час істотний внесок у трактування понять змісту і форми зробили Ф. Бекон, Дж. Бруно, Г. Галілей, Р. Декарт, Г.В. Лейбніц³. Замість уможглядних міркувань ними були запропоновані ясні й зрозумілі поняття про природу, які зводилися до протяжності якостей і властивостей, що допускають кількісний вимір.

Важливий етап у розвитку уявлень про зміст і форму пов'язаний з іменем Г.В.Ф. Гегеля, який стверджував, що форма і “матерія” взаємно припускають одна одну. Він, власне, і запровадив категорію змісту. Зміст у нього виявляється досить складною категорією, яка включає форму і “матерію” як окремі моменти.

Зміст і форма об'єктивно не існують ізольовано, безвідносно до їхнього взаємозв'язку в певній системі. Елементи і процеси, притаманні системі, є її змістом, якщо вони певним чином організовані, тобто існують у певній формі. Поза формою ці елементи і процеси не є змістом. Характеризуючи зміст, ми беремо рух, сутність процесу у знятому, ніби у зупиненому вигляді. Характеризуючи форму предмета чи процесу, ми беремо у знятому, зупиненому вигляді їхнє існування. Форма характеризує не стільки взаємодію даного предмета чи процесу з іншими предметами і процесами, скільки взаємодію їхніх зовнішніх і внутрішніх сторін. У категорії “форма” розкривається зовнішня сторона предмета в її відношенні до його внутрішньої структури. Форма звернена, так би мовити, “всередину” предмета і, розглядаючи її співвідношення зі змістом, ми відділяємо їх одне від одного, розглядаємо як окремі, самостійно існуючі сторони єдиного предмета чи процесу.

Наприклад, форма кристала, його зовнішня організація визначається внутрішнім взаємозв'язком, кристалічною ґраткою, пружним зчепленням між молекулами даної хімічної сполуки. Морфологію живого організму визначає його внутрішня структура, внутрішній взаємозв'язок хімічних сполук, що входять до складу даного білкового тіла.

³ Див.: Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. - М.: Высш. шк., 1980. - 368 с.; Соколов В.В. Европейская философия XV-XVII веков: Учеб. пособ. для филос. фак-тов ун-тов. - М.: Высш. шк., 1984. - 448 с.

Водночас єдність змісту і форми є відношенням їхнього взаємопроникнення, причому визначальним тут є зміст. Форма не приєднується до змісту якимось зовнішнім чином, а сама є продуктом саморозвитку змісту, його аспектом. Разом з тим вона не є простим наслідком змісту, а в певному розумінні створює його.

Зміст і форму кожного об'єкта слід розглядати як продукт його утворення у вигляді певної системи за певних конкретних умов. Згідно із загальними законами розвитку спочатку виникають елементи змісту, які завдяки процесам взаємодії утворюють і внутрішню структуру об'єкта, тобто власне зміст. Водночас сам зміст виступає при цьому формою внутрішнього руху об'єкта, тим, що є в ньому істотним і повторюваним у часі. Таким чином, зміст і форма виступають як дві сторони якісної специфіки об'єкта - його внутрішнього руху і взаємозв'язку цього руху.

У формі об'єкта закріплюється все стійке, відносно незмінне. Форма - це сутність, що "виплеснута" в явищах і вивчена у зовнішній сфері існування об'єкта. Внутрішня форма об'єкта є формою його розвитку, а зовнішня форма - формою його існування. Зміст і внутрішня форма - це взаємопов'язані сторони єдиного процесу самоформування змісту, що переходять одна в одну. Зовнішня форма є продуктом як процесу самоформування змісту об'єкта, так і його взаємодії з конкретними умовами. Вона визначає закон існування об'єкта. Внутрішня форма є законом функціонування об'єкта, певним регулятором його розвитку, справляючи тим самим вплив на зміст.

У цьому процесі форма відіграє подвійну роль: як відносно стійкіша сторона об'єкта вона протистоїть безперервним змінам змісту і водночас втілює ці зміни в собі, створюючи умови для зміни змісту. Але така здатність форми втілювати зміни змісту не є безмежною: існує конкретна для кожного об'єкта міра, перехід через яку призводить до виникнення невідповідності між ними і врешті-решт - до їхньої несумісності, що, у свою чергу, зумовлює зміну форми.

Суперечність між змістом і формою існує завжди і є внутрішнім протиріччям між стійкістю і змінюваністю як характерними рисами будь-якого процесу. Образом-символом цього протиріччя може бути образ водоспаду. Неперервно падають і змінюються потоки води і постійно зберігаються у цій неперервній зміні загальний вигляд і єдина форма водоспаду. Такою суперечливою єдністю стійкості і змінюваності форми і змісту виявляється будь-який предмет чи процес матеріального світу. У цьому полягає один з важливих елементів діалектики.

Конкретний спосіб зміни форми об'єкта залежить від його природи, суперечності і конкретних умов. Загальні закономірності взаємовідношення змісту і форми по-різному проявляються у різних сферах дійсності - в природі, суспільній діяльності, людському мисленні. Застосування їх до аналізу конкретних явищ є глибоко творчим процесом. Розглянемо його етапи дослідження соціальних об'єктів.

На рівні *позірності форма є абстрактною* (аналогія парадоксу абсолютного знання - якщо про об'єкт нічого не знаємо, то можна сказати, що про нього знаємо все). Абстрагуючись від усіх відомих раніше знань, вважаємо, що про об'єкт нічого, крім того, що він є об'єктом дослідження, не знаємо. Це є реалізація першого принципу діалектичної логіки - принципу сходження від абстрактного до конкретного. На *рівні існування форма* визначається як *можлива*. На цьому етапі відбувається взаємодія, взаємовключення суб'єкта та об'єкта. У становленні системи знань виявляється гармонія, яка є метою дослідження. *Дійсність форми означає змістовність у діяльності суб'єкта.*

Зміст - це категорія, що характеризує також процес розуміння суб'єктом себе самого, його зміну в процесі пізнання об'єкта. Первісний аналіз об'єкта дослідження надзвичайно важливий для правильного виключення всього вторинного - усього того, що не є головним для подальшого пізнання об'єкта, основною метою якого є поява *можливості передбачення його подальшого розвитку* в процесі взаємодії з ним суб'єкта.

Форма як категорія характеризує також критерії спрямованості процесу розумової діяльності в пізнанні суб'єктом змісту самого процесу пізнання як дійсності, тобто розуміння ним, суб'єктом, міри, межі можливості пізнання. Форма є своєрідним каталізатором у визначенні суті змісту. **“Форма - змістовна, а зміст сформований”**- підкреслював Г.В.Ф. Гегель.

Таким чином, категорії - **зміст і форма - характеризують формування активної складової процесу дослідження.**

Як зазначалося вище, **форма має властивість активно впливати на зміст, стимулюючи чи гальмуючи його розвиток та зміни.** Для людей творчої професії - акторів, режисерів - об'єктом постійної розумової діяльності є гра. Тому останні, завдяки специфіці професії, володіють прийомами чіткого, фіксованого визначення змісту проблеми за допомогою адекватно активного його, тобто змісту, оформлення. Коли відома актриса Ф. Раневська, йдучи коридором театрального інституту, побачила групу агресивно налаштованих проти більш інтелігентної і з м'яким характером дівчини, то вона могла б сказати: “дівчата, з точки зору етики і моралі негарно застосовувати неетичні методи спілкування, що колективна агресія не може бути притаманною для людей творчої професії, з вищою освітою”, і навести ще багато інших суджень щодо характеристики змісту ситуації, що склалася, згідно з її, Ф. Раневської, оцінкою. Вона ж лише сказала: “проти кого дружите, дівочки?” Тобто за допомогою правильно вибраної форми вона зуміла передати зміст реальної ситуації в колективі студенток фразою, що складається всього з чотирьох слів.

В управлінні **свідома** зміна форми **дає можливість активно впливати на зміст**, якщо таку мету ставить перед собою суб'єкт, взаємодіючи з об'єктом. Форма на рівні її статусу як **реальної форми** важлива саме з точки зору можливості **забезпечення суб'єктивного впливу на зміст.** Зміст набуває певної форми тоді, коли суб'єкт має реальну можливість змінити об'єкт. Суб'єкт, який структурував свої знання про об'єкт на рівні **реальної форми**, може визначити, **яким чином** у процесі реалізації можливості у дійсність зміниться **як форма**

об'єкта управління, так і його як суб'єкта управління зміст (рис.17).

Об'єкт	буття	існування	виявленість	дійсність
	Абстрактна можливість	Формальна можливість	Реальна можливість	Дійсна можливість - суть дійсність
	Абстрактна форма	Можлива форма	Реальна форма	Дійсна форма - суть зміст
Суб'єкт	позірність	уявність	виявленість	дійсність

Рис. 17

Абстрагування і наступна категоризація процесу взаємодії суб'єкта з об'єктом (застосовувалися категорії можливість і дійсність) мали наслідком трансформування об'єкта з об'єкта, про який нічого не знали, в об'єкт, який знаємо на рівні дійсності, що означає *формальну можливість* передбачити його майбутній розвиток.

Із застосуванням категорій зміст і форма проведено структурування усвідомлення суб'єктом пізнання того, як змінюється він сам у процесі пізнання об'єкта. Зазначимо ще раз, що сутність є закон необхідного зв'язку у процесі взаємодії об'єкта і суб'єкта як певної цілісності. Слід підкреслити, що пізнання сутності можливе тільки в процесі творчої взаємодії суб'єкта з об'єктом, результатом якої є гармонія, яка не може не викликати у мислячої людини задоволення від процесу пізнання. У процесі застосування розглянутої групи категорій до спеціального об'єкта дослідник може

сформувати структуру, згідно з якою слід *організовувати* свої знання, інтуїтивні здогадки, попередній життєвий досвід.

Після визначення категорій, які потрібні для структурування знань про розвиток об'єкта в процесі його пізнання і для визначення, яким чином треба структурувати знання про розвиток суб'єкта в процесі пізнання ним об'єкта, необхідно проаналізувати суб'єкт-об'єктну взаємодію як перехід спеціальних характеристик і структурних елементів об'єкта в структуру суб'єкта і навпаки. Сутність і складові цього переходу характеризуються такими групами категорій:

- 1) причина і наслідок;
- 2) необхідність і випадковість як свобода (для аналізу соціальних об'єктів);
- 3) одиничне, загальне, всезагальне, особливе.

У даному випадку категорії виступають як інструментарії наукового пізнання або мають гносеологічний статус. (При аналізі специфіки розвитку матеріально-духовного світу вони будуть мати інші характеристики.)

У процесі аналізу категорій причина і наслідок, необхідність, випадковість, свобода та одиничне, загальне, всезагальне, особливе структурується і формується процес розуміння у дослідника взаємодії суб'єкта пізнання з об'єктом, що пізнається. Розглянемо, як ці категорії структурують розумову діяльність з точки зору взаємодії суб'єкта з об'єктом, систему оформлення знань про кожний конкретний об'єкт і суб'єкт пізнання (див. рис. 18).

9.4. Категорії: причина і наслідок

Ці категорії введені для означення взаємодії предметів і явищ матеріального світу, яка полягає в утворенні або породженні одними предметами і явищами (причинами) інших (наслідків). Властивість предмета бути причиною певної дії належить до його суттєвих визначень, тобто предмет прирівнюється до своєї властивості. Коли один предмет розгля-

дається як причина, а інший як наслідок, то при цьому на задній план відступають ті властивості предметів, які не включені у причинно-наслідковий зв'язок, є неістинними для нього.

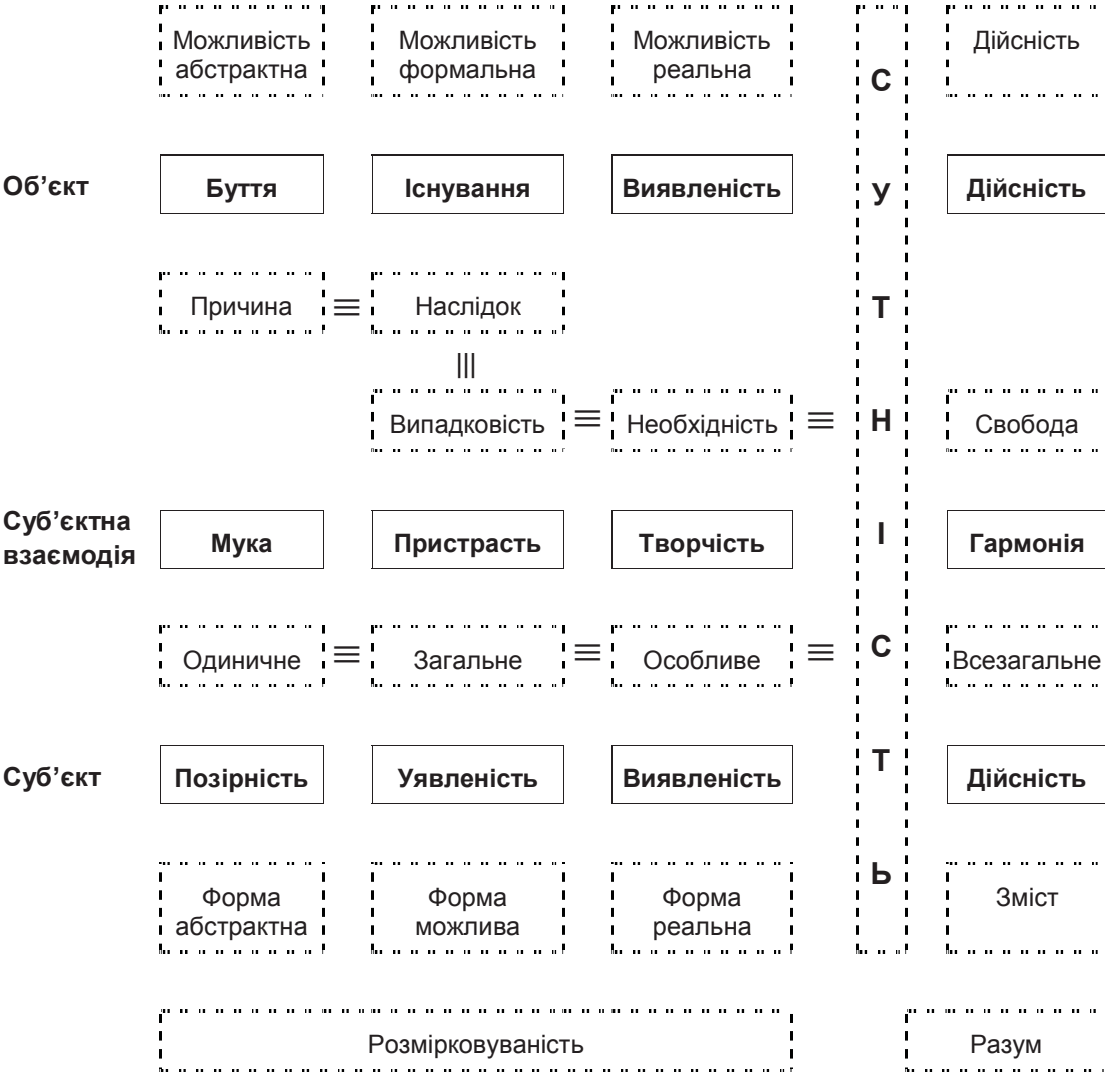

Рис. 18

Наприклад, при вивченні причини зруйнування кам'яної стіни в результаті дорожньо-транспортної пригоди всі властивості автомобіля концентруються в понятті “удар”. При цьому абстрагуються від таких його властивостей, як колір, потужність двигуна, розміри тощо.

Це зведення всіх властивостей предмета до однієї - бути причиною - лежить в основі всієї системи експери-

ментів у механіці Галілея-Ньютона, зокрема експериментів з визначення прискорення сили земного тяжіння, з встановлення закону всесвітнього тяжіння та інших. Так, аналіз вільного падіння тіл, їхнього руху похилою площиною дали можливість абстрагуватися від матеріалу тіл, від їхньої ваги, опору повітря, тертя і шляхом виділення певного причинно-наслідкового зв'язку звести тіла до однієї властивості - мати певне прискорення під дією сили земного тяжіння.

Відповідно до вирішення основного питання філософії - що є первинним: матерія чи свідомість - існують дві концепції причинності. Матеріалістична філософія пов'язує причинність з матеріальними взаємодіями, визнаючи об'єктивний характер причинних зв'язків, їх притаманність самим речам.

Матеріалізму протистоїть ідеалістичне розуміння, згідно з яким причинність зумовлена свідомістю: індивідуальною (суб'єктивний ідеалізм) або надіндивідуальною (дух, бог - об'єктивний ідеалізм). До суб'єктивно-ідеалістичних належить концепція англійського філософа Д. Юма, згідно з якою причинність є результатом відповідних асоціацій сприйняття людини, в основі яких лежить звичка. І. Кант розглядав причинність як апріорну форму організації досвіду. Він навіть запропонував зовсім вилучити з науки слово "причина".

Насправді в природі кожний конкретний рух (зміна) обумовлений іншим рухом (перший є причиною, а другий - дією). Причина і дія - це певні моменти у загальному зв'язку явищ природи. Якщо послідовно розширювати сферу причинної дії, то можна дійти до руху матерії як цілого, яка перебуває в постійному русі. Цей рух не може мати ніяких зовнішніх причин, тобто матерія є причиною самої себе.

Найпростіший елемент змісту категорії причинності відображає часове співвідношення між причиною і наслідком, яке включає діалектичну єдність передування причини наслідкові та їхньої одночасності. Момент початку дії причини збігається з моментом початку становлення наслідку, який продовжує існувати після закінчення дії причини. У свою чергу, він стає причиною подальшого розвитку і справляє

зворотний вплив на власну причину, іншими словами, відношення причинності переростає у відношення взаємодії.

Залежно від властивостей об'єкта причинність виражається у формі статистичних і динамічних закономірностей. Категорія причинності є надійним інструментом вивчення окремих ізольованих ланок руху.

З переходом до вивчення складних форм руху матерії, зокрема соціальної, головну роль починає відігравати вже категорія взаємодії. *Причиною взаємодії суб'єкта з об'єктом є певний фактор, який на етапі буття для структурування об'єкта і на етапі позірності для структурування суб'єкта має характер муки пізнання.* Тобто суб'єкт констатує факт, що він не тільки не досяг мети свого дослідження, а ще більше від неї віддалився, змінивши об'єкт, порушивши його внутрішні зв'язки, змінивши при цьому свою власну структуру. Якщо суб'єкт розуміє це як *причину* його взаємодії з об'єктом і усвідомлює, що мука пізнання має для нього статус *необхідності*, яку треба врахувати в процесі дослідження, то результатом буде отримання певного *наслідку*: переходу суб'єкт-об'єктної взаємодії на рівень *пристрасті*.

У даному контексті *пристрасть* - це певний рівень залежності суб'єкта від об'єкта. Не можна без муки зрозуміти, осягнути нове. *Причиною муки є необхідність* пізнання, але її *наслідком з необхідністю повинна стати пристрасть. Наслідком* розуміння цієї необхідності *є розуміння ступеня відносної випадковості* отриманих результатів.

Суб'єкт є свідомий того, що його *первісна інформація про об'єкт дослідження - це випадок*, певна вибірка, яку він отримав у процесі попереднього пізнання об'єкта. Але вона, ця вибірка, водночас є *наслідком* і, у свою чергу, *причиною дії*, у процесі якої суб'єкт з *необхідністю* розвиває в собі *здатність до подальшого пізнання об'єкта*.

Якщо дослідник *не матиме здатності до формування структури* дослідження об'єкта пізнання, то практично *ніколи нова інформація не буде адекватна реальному стану речей цього об'єкта*.

На основі зазначених вище категорій суб'єкт *усвідомлює ступінь свого нерозуміння* специфіки об'єкта. *Наслідком взаємодії* суб'єкта з об'єктом і *водночас причиною* їх взаємодії є мука як зміна об'єктом суб'єкта, а її *наслідком* у свою чергу є подальше *формування* у суб'єкта *здатності до* поглиблення *розуміння природи об'єкта, до формування свого внутрішнього понятійного апарату. Причина - це категорія, що характеризує взаємодію суб'єкта з об'єктом, де суб'єкт отримує здатність для подальшого вивчення об'єкта і, як наслідок, розуміння випадковості отриманих результатів.* При визначенні причин і наслідків у процесі розгляду соціальних об'єктів суб'єкт використовує поширене судження: “после этого, по причине этого” і шукає першопричину виникнення та подальшого розвитку об'єкта.

Категорія “причина” при дослідженні соціальних об'єктів ніякого відношення до фізико-хімічних, біологічних причинно-наслідкових зв'язків не має. Ігнорування цієї обставини часто призводить до трагічних наслідків - пошуку винних у відповіді на традиційне питання російської, радянської інтелігенції - “что делать?” і “кто виноват?”. Коли дослідник включає категорії “причина” і “наслідок” в аналіз причин і наслідків взаємодії з об'єктом, то він повинен вкладати в ці категорії той зміст, який визначений для нього в системі логіки наукового пізнання, а не той, який визначений буденним життям. Таке включення категорій у систему пізнання необхідне також для відповідної адаптації знань з метою формування у суб'єкта згаданої вище здатності аналізувати об'єкт.

9.5. Категорії: необхідність - випадковість - свобода

Перші дві категорії використовуються для позначення протилежних форм всезагального зв'язку між явищами дійсності. Категорія “свободи” відображає специфіку діяль-

ності людини як розумної істоти, яка здатна до вільного діяння. Необхідність відображає внутрішню закономірність у зв'язках між явищами, те, що неодмінно настає за даних умов і у певний спосіб.

Випадковість виражає зовнішню зумовленість явищ, те, що може статися або не статися, відбутися так або по-іншому. Свобода в теорії діалектики інтерпретується як усвідомлена необхідність, як панування людини над собою і зовнішньою природою, що базується на пізнанні необхідностей.

Об'єктивно необхідність і випадковість виступають як нероздільно існуючі протилежні сторони дійсності: поза випадковістю немає і не може бути необхідності. Будь-яка випадковість містить у собі момент необхідності, так само як необхідність проявляється через випадковість.

Перші уявлення людей про необхідність ототожнювалися з долею, фатумом, тобто з потойбічною силою, яка нібито визначає розвиток тієї чи іншої події. Навіть боги, на думку стародавніх греків, не могли уникнути впливу цієї могутньої, незрозумілої для них сили.

Погляди на існування природних закономірностей, зв'язок їх з необхідністю висловлювали Анаксимандр, Геракліт, Левкіпп. У середні віки насильно насаджувалось релігійне тлумачення, необхідності і випадковості. Філософ-схоласт Фома Аквінський⁴, наприклад, вважав, що у світі панує випадковість, а необхідне існування має лише бог, який вносить порядок у хаос випадковостей.

У нові часи безпосереднє розуміння цих категорій змінюється іншими поглядами. Згідно з Д. Юмом, людина у процесі пізнання має справу не з предметами і явищами матеріальної дійсності, а з досвідом, зміст якого становлять чуттєві враження й ідеї. Він повністю відкидає об'єктивну необхідність і випадковість. Для нього прийнятною є тільки така необхідність, яка відображає зв'язок між чуттєвими враженнями досвіду. Формується така необхідність винятково внаслідок звички.

⁴ Рассел Б. Історія західної філософії. - К.: Основи, 1995. - С. 262-413.

І. Кант справедливо називав необхідність Д. Юма суб'єктивною, уявною. Але він критикує Д. Юма не з позиції визнання дійсно об'єктивної необхідності, а виходячи з апріорної природи останньої. Головною причиною апріоризму І. Канта є відсутність історичного підходу до розвитку пізнання.

Розгорнуте й глибоке тлумачення категорій необхідності і випадковості в рамках ідеалізму дав Г.В.Ф. Гегель, розглядаючи їх певні сходинки абсолютного поняття, що розвивається. Під необхідністю він розуміє єдність можливості і безпосередньої дійсності, а під випадковістю - безпосередню єдність можливості й дійсності. За Гегелем, випадковість має певну двоїстість. З одного боку, випадкові явища і події не можна пояснити законами їхнього власного розвитку, з другого - їх можна зрозуміти із законів розвитку інших явищ і подій.

У рамках матеріалістичних теорій значне місце категорії необхідності відведене у працях Л. Фейєрбаха, який підкреслював, що витoki необхідності містяться у самій дійсності. Водночас він ототожнював її з причинністю і законом.

З точки зору діалектичного матеріалізму необхідність і випадковість представляють собою тип зв'язків, певні сторони об'єктивної дійсності. Це - ступені людського пізнання в його розвитку від формування категорій причини і наслідку до відкриття закону.

Тільки випадкових чи тільки необхідних подій, власне кажучи, взагалі не існує. Кожна подія - це завжди єдність випадкового і необхідного. Необхідне завжди "одягається" випадковим, розкривається в результаті пізнання випадковостей, властивих тим чи іншим явищам. Необхідність виявляється як тенденція, що "пробивається" через випадковості конкретних фактів.

Співвідношення між випадковим і необхідним можна прослідкувати у будь-якому процесі. Так, сила тяжіння Землі є необхідною умовою падіння каменя з певним прискоренням. Водночас його величина має випадковий характер, оскільки на іншій планеті вона була б іншою.

Випадковість, на думку Л. Фейєрбаха, - це зовнішній бік необхідності, пов'язаний з існуванням предмета. Зовнішнє явище є необхідним, оскільки без нього процес відбутися не може. Водночас воно є випадковим моментом, оскільки не включене у внутрішні зв'язки предмета. З іншого боку, внутрішні зв'язки предмета є необхідними за самою їхньою суттю, водночас і випадковими за своїм походженням, внутрішній момент є результатом перетворення випадковості у необхідність.

Рух пізнання від необхідності до випадковості збагачує наші знання, слугуючи тим самим практичній діяльності. Іноді рух пізнання від необхідного до випадкового і від випадкового до необхідного відбувається одночасно.

Акцентування уваги на пізнанні необхідності і випадковості було значним досягненням філософської думки, завдяки чому виникла можливість з'ясувати діяльне ставлення людини до світу, встановити співвідношення між людськими цілями й законами розвитку природи й суспільства. Людина є природною істотою, яка здатна перетворювати природу і, за словами К. Маркса, “вільно протистоїть своєму продукту”.

Специфіка людської практики полягає в тому, що вона реалізується лише остільки, оскільки виходить за рамки наявної ситуації і вступає в безпосередню взаємодію з тим, чого *вже немає* або *ще немає* як дійсного, зараз і тут існуючого буття. Але щоб бути в змозі здійснити таку взаємодію, людина повинна відділяти себе від безпосередніх умов свого існування. Саме в цьому проявляються ті характеристики людської дії, які асоціюються з поняттям свободи. Людина відрізняє нинішнє від минулого, що проявляється у наявності в неї досвіду, а також нинішнє від майбутнього, що проявляється у здатності ставити перед собою конкретну мету, тобто вступати у певні відношення зі змістом подій, які ще не відбулися.

Своєрідність *можливого* порівняно з *дійсним* полягає в його множинності у той час як дійсність завжди єдина і однозначна. Орієнтована на множинне буття можливостей,

практична діяльність, яка, власне, і становить зміст суспільного життя, з необхідністю припускає вибір і рішення. Звідси впливає специфічний тип соціальної детермінології - свободи як найістотніший момент її реалізації. У свободі, таким чином, виявляється унікальна здатність людини як суспільної істоти взаємодіяти не тільки з дійсним буттям, а й з буттям можливостей, які внаслідок своєї множинності є об'єктивною передумовою вибору, без якого вона, тобто свобода, не може існувати.

Свобода, внаслідок своєї здатності виводити діяльність людини за межі чинності суто природних причин, сама стає одним з найістотніших факторів соціалізації тваринних предків людини, виникнення суспільного буття. Як міра соціальності людини, свобода набуває ознак своєрідного критерію суспільно-історичного прогресу. Ф. Енгельс підкреслював, що "кожний крок вперед по шляху культури був кроком до свободи"⁵.

Тлумачення діяльності людини як похідної від природних закономірностей призводило до ототожнення останніх із закономірностями історичного процесу, де, на відміну від природи, діють наділені свідомістю і волею люди. Діалектичну протилежність свободі становить не природна, а історична необхідність, яка будучи результатом цілеспрямованої, хоч у переважній більшості стихійної, діяльності мас людей, існує реально як сукупність різного роду можливостей і тому містить об'єктивний ґрунт для історичного вибору.

На противагу волюнтаризму, що тлумачить свободу як незалежну від причинних зв'язків (коли одне явище за певних умов породжує інше) сваволю, свобода виявляє себе як специфічно соціальний тип причинного відношення, в якому домінують визначники майбутнього. Водночас свобода, розкриваючи свій зміст у незвідності поведінки людини до сукупності наявних умов існування, заперечує будь-які форми фаталізму. В основі останнього, як відомо, лежить ототожнення причинності з необхідністю, заперечення випадковості. Людині ж властива свобода волі, відпо-

⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюринг. Т. 20. - С. 110.

відальність за свої вчинки, здатність приймати рішення із знанням справи.

Становить певний інтерес ретроспективний погляд на розвиток категорії свободи в історії філософської думки. Спроба з'ясувати зв'язок свободи і необхідності належала ще нідерландському філософу Б. Спінозі, який визначив свободу як пізнану необхідність. Згідно з його твердженням, вільною вважається така річ, яка існує через необхідність своєї природи і визначається до дії сама собою. Необхідною же або примушеною він називає таку річ, яка чимось іншим визначається до існування і дії за певним відомим правилом. Запропонована Б. Спінозою формула має явно фаталістичний характер, оскільки відводить людині роль примушеної речі, яка повинна прагнути не до того, щоб підкорити природу, а сама підкорятися їй.

Представники метафізичного матеріалізму Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт та інші дотримувалися механістичних поглядів на свободу, ототожнюючи її з відсутністю перешкод. Зокрема, Т. Гоббс писав, що “свобода є не що інше, як відсутність перешкод до руху”. Негативний характер такого уявлення про свободу взагалі усував її принципову можливість, оскільки послідовно проведений детермінізм понад те в його механістичному тлумаченні, виключає будь-які ситуації, в яких були б відсутні будь-які перешкоди взагалі.

Одним з перших мислителів, хто всупереч механістичному детермінізму вказав на суспільний характер свободи, був І. Кант. Він показав, що свобода просто зникає з поля зору філософії, коли робляться спроби звести суспільні характеристики до характеристик природи. Згідно з І. Кантом, людина - це істота, яка крім чуттєвості, має розум, що надає людській активності емпірично незумовлений характер. Свобода є не що інше, як “здатність самочинно починати ряд подій”.

І. Кант зазначав, що людина і взагалі усяка розумна істота існує як ціль сама по собі, а не тільки як засіб для будь-якого застосування з боку іншої волі. В усіх своїх вчинках, спрямованих як на себе, так і на інші розумні істоти,

людина завжди має розглядатися також як ціль. Однак метафізичні та ідеалістичні установки вихідної позиції І. Канта не дали змоги йому піти далі констатації відмінностей суспільного буття по відношенню до природи.

Різкій критиці механістичне тлумачення свободи як відсутності будь-яких перешкод піддавав Г.В.Ф. Гегель. За такої точки зору, вважав він, мається на увазі в основному лише формальна свобода, яка є не що інше, як сваволя. Ототожнюючи свободу зі сваволею, люди, звичайно, причому несподівано для себе, виявлялися невольними.

Справжня свобода пов'язана в Гегеля лише зі світом людини, хоч і в ідеалістичній інтерпретації. Така свобода передбачає певні обмеження. Джерелом таких обмежень є розум людини як самосвідомість свободи, що має з нею один і той же корінь - саму людину. Як стверджував Гегель, людина - це вільна істота, що становить основне визначення її природи.

Однак вихідна ідеалістична позиція Гегеля, не дивлячись на діалектичний метод, не дає можливості прийти до адекватного розуміння справжнього джерела свободи і її справжнього взаємовідношення з детермінізмом. У результаті специфічно людське, що причетне свободі, виявляється у нього тотожне духовному, взятому в абсолютній протилежності матеріальному.

Наукове пояснення свободи як специфічної характеристики людської діяльності і як філософської категорії стало можливим лише в рамках діалектичної логіки, не тільки з точки зору пояснення світу, а насамперед з позиції його *зміни*. Основою ж останньої є категорія *“практика”*. Саме вона є суто людським способом буття у світі, тією об'єктивною цілісністю, в якій знаходить свій вияв діалектична єдність необхідності і свободи.

Дослідження соціальних об'єктів об'єктивно пов'язане з деякими особливостями застосування викладених вище загальних філософських категорій необхідності, випадковості і свободи. Так, первісна інформація про об'єкт, яку суб'єкт мав на початку дослідження, визначається згідно з внутрішнім

змістом категорії *випадковість*, а просторово-часова вибірка, яку він отримав у процесі пізнання об'єкта, і яка є наслідком певної дії, визначається згідно з внутрішнім змістом категорії *необхідність*.

Категорії необхідність та випадковість формують у суб'єкта здатність до подальшого пізнання об'єкта, до визначення ступеня його нерозуміння. Як стверджував В.І. Ленін, “Раб, осознавший себя рабом - наполовину не раб”. Суб'єктом на цьому етапі дослідження ставиться конкретна мета: сформувати в собі здатність *до розуміння специфіки об'єкта пізнання*, визначивши попередньо *межі нерозуміння*.

Категорія необхідність фіксує вимогу продовження дослідження об'єкта суб'єктом як взаємодії між ними, що виникає на рівні пристрасті. *Припинення на цьому рівні процесу такої взаємодії означає фактичну зміну існування об'єкта та якісне й кількісне порушення існуючих зв'язків між структурними елементами суб'єкта.* Якщо суб'єкт шляхом подальших, певним чином організованих дій не забезпечить перехід суб'єкт-об'єктної взаємодії на рівень *гармонії*, то це автоматично означатиме *регрес* у розвитку як пізнання об'єкта, так і розвитку суб'єкта в процесі такого пізнання. *Залежність суб'єкта від* внутрішньої логіки розвитку *об'єкта* буде посилюватися і наступні дії суб'єкта пізнання все більшою мірою будуть детерміновані подальшим станом об'єкта і матимуть характер *випадковості, дисгармонії* для логіки та перспектив розвитку самого суб'єкта. Згадаємо в контексті викладеного мудрий вислів древніх стоїків: “Мудрого необхідність веде, а дурного тягне”, або якщо перевести наведене вище в русло управлінської лексики: “не людина керує ситуацією, а ситуація людиною”, яка в такому випадку є рабом ситуації. Тому потрібно ще раз підкреслити, що *процес взаємодії як процес пізнання не може бути сталим.* Необхідність подальшого розвитку суб'єкт-об'єктних відносин при певному рівні складності об'єкта, з яким взаємодіє суб'єкт означає або *прогрес* у напрямку *подальшої гармонізації взаємодії з об'єктом* для реалізації мети пізнання, що характеризуватиме на рівні *категорії свобода*, або *регрес до дисгар-*

монії такої взаємодії, при якому будь-які зміни об'єкта будуть мати для суб'єкта характер *випадковості*.

Свобода як категорія у даному випадку характеризує рівень усвідомлення рівня власної здатності суб'єкта до організації процесу взаємодії згідно зі специфікою внутрішньої організації об'єкта. У контексті управлінського опосередкування це означає, що керуючий як суб'єкт в змозі адекватно оцінити свої можливості щодо адаптації інформації про об'єкт управління, зафіксувати межі свого можливого впливу на нього згідно з рівнем власного розвитку (кількістю та якістю наявного фактичного та мислительного матеріалу, конкретними умовами ситуаційного характеру).

Питання визначення місця категорії “свобода” в системі категоріального аналізу є чи не одним з найскладніших. На думку французьких просвітителів, свобода - це усвідомлена необхідність. Для К. Маркса свобода - це практично освоєна необхідність.

У структурі наведеного вище категоріального аналізу *свобода - це свобода творчості, суть гармонія суб'єкт-об'єктних взаємовідносин.* Тому кривлять душею або не усвідомлено помиляються щодо відповідності своїй соціальній ролі люди творчих професій, стверджуючи про “муки творчості”. У творчості, згідно з її дійсним змістом, не може бути муки. Творчість може проявлятися лише у формі свободи - свободи творчості.

9.6. Категорії: одиничне, особливе, загальне, всезагальне

Зазначені філософські категорії відображають діалектичну єдність і відмінність між речами та явищами дійсності. У категорії одиничного фіксуються окремі речі та явища, які характеризуються відповідними просторовими й часовими межами, відповідною якістю, неповторними рисами. У категорії загального фіксується об'єктивно існуюча тотожність

між предметами, явищами та процесами в рамках конкретної якісної визначеності. Загальне - це те, що повторюється в одиничному, тобто в окремих предметах, явищах, подіях, фактах.

Одиничне і загальне є різними сторонами окремих матеріальних утворень і вони не існують самотійно і незалежно від них. Самостійно існують лише окремі предмети, явища, процеси, які являють собою єдність одиничного і загального, того, що повторюється, і неповторного. Загальне і одиничне існують лише в окремому як його моменти. Одиничне за своїм змістом і проявом багатше від загального, яке є абстрактним. Але загальне глибше розкриває зміст і сутність одиничного.

Проміжною категорією між одиничним і загальним є категорія особливого, яка відображає момент суперечливості єдності загального і одиничного. Під особливим розуміють те, що відрізняє дані матеріальні утворення від тих, з якими їх порівнюють. Загальним щодо цього є те, що вказує на їхню схожість. Особливе є загальним щодо одиничного і одиничним щодо загального. Воно виступає як конкретний вплив загального, долаючи однобічність як одиничного, так і загального. Наприклад, лев - одиничне, сімейство кошачих - особливе, тварина взагалі - загальне. Поняття “сімейство кошачих” є загальним щодо поняття “лев”, а з другого боку, воно є одиничним стосовно поняття “тварина взагалі”.

Якщо одиничне виступає у ролі особливого, то це зовсім не означає, що одиничне і особливе тотожні між собою. Все одиничне є особливим, але не все особливе є одиничним. Особливим може бути і загальне, коли воно відрізняє одне матеріальне утворення від іншого.

Стверджуючи, що загальне може виступати у ролі особливого, слід зауважити, що це стосується не всякого загального. Для цього воно повинно мати здатність відрізнити одні матеріальні утворення від інших. Але існує таке загальне, яке у будь-яких відношеннях вказує лише на схожість, на тотожність і зовсім не здатне відрізнити одне матеріальне утворення від інших. Наприклад, усі тіла мають розмір і

форму, але це загальне ніколи не зможе відрізнити такі утворення одне від одного. Воно завжди вказуватиме на їхню схожість, оскільки це властиво всім тілам.

Аналогічно поводить себе така загальна властивість усіх матеріальних тіл, як існування поза свідомістю людини, те, що вони мають свої причини, кількісні і якісні характеристики тощо. Тому такий вид загального виділяється в особливу групу і називається **всезагальним**, тобто властивим усім предметам і явищам об'єктивної дійсності.

Як взаємопов'язані протилежності загальне і одиничне переходять одне в одне. Наприклад, суспільна свідомість впливає на індивідуума, формує його - загальне переходить в одиничне. Однак і суспільна свідомість є результатом розвитку різних її форм окремими ідеологами, вченими, які привносять у неї дещо своє, окреме. Отже, відбувається зворотний процес - одиничне переходить у загальне.

Удосконалення одиничного призводить до розвитку загального. Так, через удосконалення окремих функцій і здібностей індивідів суспільство йде до всебічного розвитку особи, універсалізації виробництва, інтернаціоналізації культури.

Ідеалізм розмежовує дійсну природу одиничного, особливого і загального. Він розглядає загальне або як самостійну духовну сутність, яка нібито породжує одиничне (об'єктивний ідеалізм), або взагалі заперечує його реальність, а одиничне тлумачить як комплекси відчуттів суб'єкта (суб'єктивний ідеалізм). В теорії діалектики обґрунтовується об'єктивний характер окремого, особливого і загального, підкреслюється їхній взаємозв'язок і суперечлива природа взаємовідношень.

Категорії одиничного, особливого, загального і всезагального мають важливе значення в процесі пізнання. Структура пізнавальних здібностей людини така, що пізнання починається з одиничного, тобто з окремих речей, явищ, їхніх окремих властивостей, які потрапляють у сферу її почуттів. Кожна річ, з якою людина вперше стикнулася, вона сприймає як єдину у своєму роді, тобто як одиничне.

Лише пізніше шляхом логічної обробки зібраного у процесі пізнання матеріалу виявляється те загальне, що властиве речам і повторюється, те, що становить їхню внутрішню природу, їхні закономірні зв'язки між собою (індукція). Наприклад, датський фізик Х. Ерстед, проводячи досліди з електричним струмом, помітив відхилення магнітної стрілки під дією струму, що проходив по провіднику. Це явище він сприйняв як одиничне. Повторивши цей дослід і спостерігаючи щоразу згадане явище, він дійшов висновку, що електрика взагалі має властивість впливати на магніт, тобто перейшов від одиничного до загального. Таке узагальнення має місце кожного разу, коли відкривається яке-небудь нове явище чи нова властивість.

Закономірність руху пізнання від одиничного до загального і всезагального була помічена ще древньогрецькими філософами, зокрема, про неї мав досить чітке уявлення Платон. Спираючись на цю закономірність, він пропонував пізнання сутності явищ розпочинати зі з'ясування одиничного, а потім переходити до більш загального. Свій метод він демонстрував на пізнанні сутності “прекрасного”. На думку Платона, уявлення про прекрасне в людини виникає на основі спостереження прекрасного в окремих речах. Потім вона відкриває прекрасне в явищах іншої сфери, у зв'язку з чим її уявлення про прекрасне змінюються, стають більш загальними. Так триває доти, доки людина не досягне знання всезагального, тобто знання прекрасного самого по собі.

Підкреслюючи необхідність руху думки в процесі пізнання від одиничного до загального, від менш загального до більш загального і, нарешті, до всезагального, Платон вважав, що досягненням всезагального пізнання сутності завершується. Тим часом у дійсності нічого подібного не відбувається. Виділення в результаті такого руху пізнання загальне і всезагальне не становить сутності досліджуваних явищ, оскільки воно надзвичайно бідне і абстрактне. Якщо складати уявлення про предмети лише на основі певної всезагальної властивості, то воно буде абстрактним, неповним, таким, що не враховує все багатство специфічного.

З викладеного випливає, що на стадії руху пізнання від одиничного чуттєво-конкретного до абстрактного загального, закріплюється у поняттях лише загальні риси, які проявляються безпосередньо на поверхні, тобто тут виділяється загальне. Однак, будучи недостатньою, ця стадія є абсолютно необхідною, оскільки дає змогу при всій своїй недостатності і односторонності проникнути у сутність предметів, явищ і процесів.

Разом з тим і окреме, одиничне без пізнання його протилежності - загального завжди виглядатиме однобічно, поверхнево. Тільки знання загального дає змогу глибше пізнати одиничне.

Специфіка пізнавального процесу полягає в тому, що услід за знаходженням загального для мислення відкривається можливість рухатися у напрямку від загального до одиничного (дедукція), виводячи нове одиничне з уже пізнаного загального, оскільки загальне охоплює всі випадки одиничного - як ті, що вже пізнані раніше, так і ті, які поки що непізнані. Тим самим відкривається можливість не тільки дослідного пізнання одиничного за безпосередньою участю органів чуття, але і його опосередкованого пізнання шляхом логічного мислення.

Прикладом пізнання, досягнутого шляхом руху думки від загального до одиничного, є створення фізиками у другій половині XIX століття механічної теорії теплоти. У попередній період у результаті досліджень вчених було створено цілий ряд загальних абстрактних понять, таких як поняття теплопровідності, точка плавлення, точка кипіння, теплоємність та інші. Були встановлені також деякі загальні закони, властиві теплоті: закон сталості точки плавлення тіл і точки кипіння води, закон охолодження тіл та ряд інших. Але об'єднати ці знання в єдине ціле, вивести їх із загального принципу вдалося лише тоді, коли було встановлено, що теплота є особливою формою руху матерії - рухом молекул. Виходячи з такого розуміння теплоти легко пояснюються всі пов'язані з нею явища, зокрема, теплопровідність, зміна агрегатних станів тощо.

Думка про необхідність руху пізнання від загального до одиничного в процесі розкриття сутності досліджуваних явищ була висунута ще Аристотелем. Визначивши, що пізнання починається з одиничного і веде до загального, а потім всезагального, він водночас вважав такий шлях недостатнім для отримання істинного знання. Істинне знання, стверджував Аристотель, повинно виводитись з іншого достовірного знання. У процесі руху від одиничного до загального і всезагального має місце лише реєстрація того, що спостерігається, фіксація того, що повторюється. Обґрунтувати знання можна лише на шляху руху думки від загального до особливого й одиничного, шляхом виведення одиничних положень із загальних. Універсальним способом обґрунтування знань Аристотель вважав дедуктивний умовивід.

Однак метод Аристотеля переходу в пізнанні від загального до особливого і одиничного має істотні недоліки, які значною мірою позбавляють його наукової цінності. Справа в тому, що спосіб обґрунтування менш загального виведенням його з більш загального не можна застосувати до всезагального. Всезагальні положення не можна вивести з інших положень. Саме вони і є вихідними принципами, початками руху пізнання. А якщо вони не є обґрунтованими, то необґрунтованими є всі положення, які виводяться з них, виникає сумнів щодо всієї системи знань.

Спробу подолати це протиріччя зробив Ф. Бекон, який критикував дедуктивний спосіб руху від загального до одиничного. Він вважав його неприйнятним, оскільки, на його думку, призводить до відриву пізнання від чуттєвих даних, від практики і перешкоджає тим самим досягненню істини. Замість дедуктивного обґрунтування положень Ф. Бекон запропонував індукцію як єдино надійний спосіб отримання істинного знання. На його думку, індуктивний метод забезпечує отримання істинного знання тим, що він, базуючись на неперервному русі пізнання від одиничного до загального і всезагального, весь час утримує дослідника у межах практики і примушує його завжди порівнювати вироблені положення з чуттєвими даними.

Хоч Ф. Бекон у принципі не заперечував можливість руху пізнання від загального до одиничного, але такий погляд відігравав у нього досить підпорядковану роль. Обмеженість уявлень Ф. Бекона про метод пізнання впливає з тієї обставини, що при русі пізнання від одиничного до загального не можна розкрити не тільки сутності досліджуваного предмета як цілого, але й сутності його елементів, оскільки остання залежить від специфічних закономірностей цілого від його сутності. Крім того, поєднання понять не може визначити сутності досліджуваного предмета, тому що предмет є не простою сукупністю своїх сторін, а органічним цілим, їхньою діалектичною єдністю. До того ж метод Ф. Бекона не дає обґрунтування вихідного початку.

Вирішальний крок у розробленні методу, який враховує закономірності руху пізнання від всезагального до загального і одиничного зробив Г.В.Ф. Гегель, який показав, що пізнання потрібно починати з найпростіших, позбавлених певного змісту абстрактних понять і переходити до все більш конкретних понять. Останні заперечують попередні поняття і включають їх як момент і водночас як ступінь розвитку свого змісту.

Тим самим Гегель взагалі знімає питання про необхідність обґрунтування першопочатку, вихідного загального положення. Якщо цей першопочаток немає ніякого певного змісту, то немає потреби в його обґрунтуванні, то немає чого обґрунтовувати. Це абстрактне загальне, розвиваючись через себе, породжує і тим самим обґрунтовує наступні поняття, які вже мають певний зміст. А вони, відособлюючись, породжують інші, більш конкретні поняття, поки весь цей рух не призведе до першопочатку, який тепер вже виступає як результат попереднього розвитку, як обґрунтований і виведений з попередніх понять. Таким чином, згідно з Гегелем, кожний крок у пізнанні водночас є кроком назад, поверненням до першопочатку, але вже збагаченого конкретним змістом.

Згідно з принципами теорії діалектики, пізнання спочатку рухається від конкретного до абстрактного. Таке схо-

дження є наближенням до об'єкта, а не віддаленням від нього, оскільки наукові абстракції глибше і повніше відображають матеріальний світ. Коли ж виникає потреба подумки відтворити увесь вже вивчений процес розвитку від його вихідної форми до найбільш розвиненої, то в мисленні цей процес виступає як сходження від абстрактного, що відповідає нерозвиненому, до конкретного, що відповідає розвиненому.

Такий поділ процесу пізнання на етапи (від конкретного до абстрактного і в зворотному напрямку від абстрактного до конкретного) значною мірою є результатом логічного "очищення", певної ідеалізації. У дійсності обидва рухи завжди, хоч і різною мірою, переплітаються між собою, мають як забігання наперед у вигляді здогадок і гіпотез, так і повернення до вже пройдених, але до кінця не вичерпаних ступенів пізнання.

Наприклад, коли Д.І. Менделєєв відкривав періодичний закон (загальний), ступені одиничного і особливого у пізнанні в основному були вже пройдені, однак ні перший, ні другий не були ще повністю вичерпані. Тому йому при сходженні у процес мислення від особливого до загального в даній галузі знання доводилося завершувати те, що не було зроблено до нього в частині вивчення особливого і одиничного. Так, при відкритті загального закону він вперше склав особливу групу бору і алюмінію, тоді як до нього ці елементи були віднесені до зовсім різних груп. Точно у такий же спосіб Менделєєв об'єднав в одну особливу групу сім'ї заліза з двома сім'ями платинових металів.

Діалектико-матеріалістичне розуміння взаємозв'язку одиничного, особливого і загального має важливе значення для теоретичного і практичного вирішення наукових і суспільних проблем. Абсолютизація одного з них неминуче призводить до помилок. Так, абсолютизація одиничного є шляхом до голого емпіризму, до нескінченного нагромадження фактів, а без узагальнення їх не можна збагнути їхньої сутності. З іншого боку, абсолютизація і перебільшення ролі загального у процесі пізнання має наслідком відрив від ре-

альності, від конкретної різноманітності явищ, процесів, фактів і в остаточному підсумку призводить до суб'єктивізму.

Категорії одиничного, особливого, загального і всезагального відіграють у процесі пізнання ключову роль як своєрідні ступені на нескінченному шляху від незнання до знання. Водночас вони є важливими категоріями логіки, з допомогою яких створюється поняття, відповідні узагальнення, без яких пізнання взагалі неможливе. Ці категорії, подібно ритмічній структурі в поезії, забезпечують *гармонізацію всієї системи категорій*, що визначена згідно зі специфікою внутрішнього розвитку об'єкта дослідження, *опосередкована рівнем наявного матеріалу для процесу мислення, і рівнем розвитку розумової діяльності суб'єкта*. Використання суб'єктом категорій даної групи гармонізує процес опосередкування категоріальної структури як системи внутрішньою логікою розвитку об'єкта.

Категорія “одиничне” характеризує в процесі взаємодії суб'єкта з *соціальним об'єктом рівень усвідомлення ним випадкового характеру отриманих результатів*. Останні визначаються як *одиничні*, виходячи з того, що вони *відрізняються* від інших результатів. Враховуючи той факт, що така відмінність є наслідком взаємодії суб'єкта з соціальним об'єктом, зазначена категорія визначає певну тенденцію такої взаємодії. Ця тенденція полягає в набутті взаємодією статусу, що вже характеризується категорією необхідність. Припинення взаємодії (пізнання) означатиме припинення існування об'єкта і як наслідок - регрес суб'єкта.

Коли процес пізнання як взаємодія суб'єкта з об'єктом досягне рівня, що характеризується категорією “творчість”, а ступінь категоріального аналізу суб'єктом розвитку такої взаємодії визначиться категорією “свобода” (згідно з тим змістом, який вкладається у вказану категорію в системі розглянутої методології наукового пізнання), то для характеристики такого рівня суб'єкт-об'єктної взаємодії використовують категорію *“особливе”*. До цього моменту одиничне мало статус *випадкового* і тому *відмінного* від іншого одиничного.

“Загальне” як категорія характеризує тенденцію **свідомого** поглиблення взаємозв’язків суб’єкта і об’єкта з метою досягнення збігу законів їхнього розвитку.

Коли **суб’єкт-об’єктні відносини досягнуть рівня гармонії і суб’єкт, усвідомлюючи результати свого втручання в систему внутрішніх зв’язків об’єкта, зможе їх відокремити від того, що було до такого втручання**, то в такому випадку процес взаємодії з об’єктом набуває статусу, що характеризується категорією всезагальне. Тоді суб’єкт, що пізнає об’єкт, може встановити загальний характер його зв’язків з іншими об’єктами, передбачити майбутній розвиток і **визначити його сутність**. Це є і мета, і результат процесу пізнання. Саме на рівні гармонії у структурі всезагального виявляється усвідомлена обмеженість рамок розвитку як об’єкта, так і суб’єкта.

Мислить і пізнає індивідум, але настільки, наскільки дозволяє йому і вимагає від нього рівень суспільного матеріального та духовного розвитку. Досягти абсолютного пізнання суб’єктом об’єкта не можливо, оскільки процес пізнання є нескінченим.

Хоч би якими повними здавалися знання, вони ніколи не зможуть представляти собою абсолютну істину в повному обсязі. Це тому, що сутність об’єкта є невичерпною, представляючи нескінченний ряд ступенів, які йдуть у глибину будь-якого об’єкта.

Пізнання світу ніколи не може бути абсолютно завершеним. Воно постійно удосконалюється, збагачуючись все новим і новим змістом. У цьому плані будь-яке знання, зафіксоване на конкретно-історичному етапі, є неповним і неточним. Тому наука у своєму русі до істини ніколи не зможе зупинитися, а людина ніколи не зможе сказати: “Стоп! Я пізнала все до кінця!”. Але у постійному прагненні до цієї мети і криється ключ до розуміння сутності речей, сутності самої людини, сутності реалізації потреби в пізнанні навколишнього матеріального та духовного світу.

Резюмуючи викладене, можна стверджувати, що в гносеологічному відношенні категорії діалектики поділяються на два типи. Категорії першого типу мають загальний харак-

тер і застосовуються як при відображенні зовнішнього світу, так і в процесі пізнання його людиною. До цього типу належать, наприклад, категорії “сутність і явище”, “необхідність і випадковість”, “причина і наслідок” та інші.

До категорій другого типу належать ті категорії, які стосуються лише самого процесу пізнання. Вони є відображенням зовнішнього світу і не мають реального змісту поза суб’єктом, здатного відображати зовнішній світ (наприклад, категорії “чуттєве”, “раціональне”, “логічне”, “абстрактне” тощо).

Поділ категорій на загальні й пізнавальні жодною мірою не означає наявності між ними нездоланої перешкоди. Навпаки, саме через категорії другого типу забезпечується зв’язок між тією стороною категорій першого типу, яка відображає саму дійсність, і тією їхньою стороною, яка являє собою ступені пізнання цієї дійсності людиною. Так, зв’язок між двома гносеологічно різними сторонами категорії “сутність” здійснюється через врахування специфіки роботи абстрагуючої думки людини, того, що охоплюється категоріями “раціональне”, “теоретичне”, “розум” як пізнавальними.

Те ж саме можна стверджувати на прикладі категорій необхідності і випадковості. Якщо подумки “очистити” необхідність будь-якого історичного пізнавального процесу від випадковостей, то як наслідок прийдемо до того, що називається логічним. Тільки у логічному необхідність історичного процесу виступає у своєму “чистому” вигляді, в якому вона ніколи і ніде не виступає у дійсності.

Подібні співвідношення існують між багатьма іншими загальними категоріями і відповідними їм специфічно пізнавальними категоріями. З гносеологічної точки зору співвідношення обох типів категорій, як і співвідношення різних сторін загальних категорій, можна представити у порядку, що відповідає руху пізнання від суб’єкта до об’єкта:

- **специфічно пізнавальні категорії**, що мають свій реальний прообраз у дійсності, але безпосередньо стосуються лише самого процесу пізнання;

- *та сторона загальних категорій*, яка узагальнює певний *ступінь* пізнання дійсності, а тому характеризує власне сам пізнавальний процес;
- *друга сторона тих же загальних категорій*, яка відображає дійсність такою, якою вона існує поза і незалежно від суб'єкта, від процесу і якою вона виступає перед суб'єктом як результат пізнання.

Слід підкреслити, що специфічно пізнавальні категорії діалектики є основними елементами прийомів мислення і способів пізнання, спрямованих на розкриття певних сторін дійсності. Так, логічне узагальнення, в основі якого лежить категорія логічного, спрямоване на відшукування законів досліджуваних явищ, внутрішньої необхідності історичного розвитку, у тому числі розвитку самого пізнання. Категорія раціонального, яка пов'язана з прийомами теоретичного дослідження передбачає проникнення в приховану сутність явищ, що вивчаються.

Запитання для самоконтролю

1. У який спосіб утворюються найбільш загальні поняття?
2. У який спосіб категорії здобувають змістову визначеність?
3. За допомогою чого суб'єкт може виокремити результат порушення ним зв'язків, які були в об'єкті до взаємодії суб'єкта і об'єкта?
4. Яких помилок звичайно припускаються при визначенні сутності?
5. Як пов'язані між собою сутність і явище?
6. З якою метою застосовуються категорії “можливість” і “дійсність”?
7. Чим відрізняються формальна і реальна можливість?
8. Чим опосередковується перетворення можливості на дійсність у людському суспільстві?

9. З якою метою застосовуються категорії “зміст” і “форма”?
10. Чи призначені категорії “зміст” і “форма” для характеристики взаємодії предметів чи процесів з іншими предметами чи процесами?
11. У чому полягає відмінність зовнішньої і внутрішньої форми?
12. Чи форма може слугувати засобом впливу на зміст?
13. За допомогою яких категорій характеризують сутність і складові суб’єкт-об’єктної взаємодії як переходу спеціальних характеристик і структурних елементів об’єкта в структуру суб’єкта і навпаки?
14. З якою метою застосовуються категорії “причина” і “наслідок”?
15. У чому полягає відмінність матеріалістичного і ідеалістичного розуміння причинності?
16. Назвіть типи причинності.
17. Чи може бути застосоване природниче розуміння причинності до соціальної реальності?
18. З якою метою застосовуються категорії “необхідність”, “випадковість”, “свобода”?
19. Чи існують тільки необхідні або тільки випадкові події?
20. Чи є вибір і рішення необхідними складовими суспільного життя?
21. У чому полягає волюнтаристське розуміння свободи?
22. Які визначення свободи в історії філософії Ви можете навести?
23. Як поєднуються категорія “свобода” і здатність суб’єкта до організації процесу взаємодії з об’єктом згідно до специфіки його внутрішньої організації?
24. З якою метою застосовуються категорії “одиничне”, “особливе”, “загальне”, “всезагальне”?
25. Чи існують у дійсності відокремлено одиничне і загальне?
26. Дайте визначення категорії особливого.

27. Як називається рух мислення від загального до одиничного та від одиничного до загального?
28. Який рівень суб'єкт-об'єктних відносин характеризує категорія “всезагальне”?
29. У чому полягає специфіка і зв'язок загальних і пізнавальних категорій?

Завдання для самостійної роботи

1. Наведіть приклади закону необхідного функціонування об'єкта.
2. Наведіть приклади, які б ілюстрували відмінність абстрактної, формальної, реальної та дійсної можливості.
3. З'ясуйте специфіку співвідношення змісту і форми в філософській системі Гегеля.
4. Наведіть приклади, які б ілюстрували відмінність абстрактної, можливої, реальної та дійсної форми.
5. Наведіть різні філософські моделі причинного зв'язку.
6. Наведіть різні філософські інтерпретації зв'язку категорій “необхідність” і “випадковість”.
7. Наведіть різні філософські інтерпретації зв'язку категорій “необхідність” і “свобода”.
8. Наведіть різне філософське витлумачення поняття “вибір”.
9. Наведіть кілька рядів понять у послідовності “одиничне-особливе-загальне”.
10. Наведіть приклади одиничного та загального значення результатів наукової діяльності.

10. **Методи пізнання суспільного буття**

10.1. **Огляд методів соціального дослідження**

Викладене повною мірою стосується прийомів і способів дослідження явищ і процесів суспільного життя, які є предметом наук гуманітарного циклу. Реальне життя суспільства, активними учасниками якого є наділені свідомістю і здатністю творити люди, являє собою дивовижне плетиво взаємозв'язків і стосунків, дослідження яких становить досить складну проблему і вимагає як певної модифікації загального понятійно-категоріального апарату теорії пізнання, так і розробки специфічних методів.

Потреба у розробці таких методів була зумовлена також і тією обставиною, що зазнали невдачі спроби використання в таких дослідженнях усталених методів природничих наук. Намагання механічно пристосувати останні до вивчення соціуму як такого мали наслідком ігнорування принципових особливостей суспільних процесів. Саме ці особливості відображають суб'єктивні сторони діяльності людей, мотиви і цілі їхніх вчинків як результат своєрідної трансформації об'єктивних потреб, можливостей і перспектив суспільства в цілому.

Суспільне буття являє собою динамічну сукупність реально існуючих зв'язків, відносин, форм спілкування людей, складну саморегульовану систему, характерними риса-

ми якої є нерівномірність розвитку, відкритість, здатність перебудовувати внутрішню структуру відповідно до зміни умов. Саморегулювання суспільного буття відбувається на основі універсального принципу діалектичної єдності об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, невпорядкованого стихійного і впорядкованого свідомого.

У процесі розвитку суспільного буття суб'єктивне переплітається з об'єктивним, де об'єктивне - основа суб'єктивного, в межах якого воно функціонує, а суб'єктивне, у свою чергу, значною мірою зумовлює розвиток об'єктивного. Постійні зміни змісту і форм суспільного життя призводять до ускладнення відносин і поглиблення зв'язків між людьми. Тому перед дослідниками завжди стоятиме завдання виявлення і глибокого пізнання суперечностей, що виникають, при цьому з метою ефективної реалізації соціального потенціалу як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Звичайно, при дослідженні процесів і явищ суспільного життя теж керуються загальними законами діалектики і принципами теорії пізнання, використовують загальнофілософські категорії, про що йшлося вище. Проте специфіка об'єкта дослідження, який є результатом сукупної діяльності наділених свідомістю індивідів і справляє активний зворотний вплив на них як на суб'єктів, накладає певний відбиток на прояви цих загальних законів діалектики, зумовлює видозміну проявів принципів у теорії пізнання і модифікацію змісту загальнофілософських категорій порівняно з тим, що спостерігається у природничих дослідженнях.

Так, якщо в загальному значенні факт - це незалежна від свідомості суб'єкта дійсна подія, наслідок чи випадок, то стосовно соціуму це можуть бути також судження про реальні явища і процеси. Соціальний факт, визначення якого було вже наведено раніше, не тільки існує незалежно від індивідуальної свідомості, але і в змозі впливати на неї. Про реальність такого впливу свідчать численні приклади, коли людина під впливом суспільних пристрастей здатна здійснити несподіваний для неї вчинок, чого в іншій ситуації не сталося б. У багатьох випадках такий вплив набуває форми при-

мусу дотримання індивідом, наприклад, правових законів, норм співжиття тощо. Поступово такий примус, якщо з'ясується його корисність, перетворюється на звичку і не буде відчуватися як такий. Навіть виховання дитини в суспільстві є, насправді, формою примусу до дотримання певних правил соціальної поведінки, звичаїв, норм співжиття на побутовому рівні.

Соціальні факти на відміну від фактів живої і неживої природи пов'язані як з індивідуальними, суб'єктивними відносинами і мотиваціями, так і з відносинами міжособистісними, колективними, оскільки кожний індивід адаптується до тих умов, які складаються в даний момент у суспільстві. Деякі соціальні факти допускають точний вимір, як наприклад економічні - з допомогою грошей. Інші такого точного виміру не допускають, а відповідні оцінки мають статистичний характер, тобто можуть бути зроблені на основі аналізу лише значного масиву фактів, як це має місце, наприклад, у соціологічних дослідженнях.

З метою встановлення фактів у суспільних науках використовують також і експеримент, який, на відміну від експерименту в природничих науках, має особливості принципового характеру. По-перше, він здійснюється з соціальними колективами, які під час його проведення можуть змінити свою поведінку і вплинути таким чином на очікувані результати. По-друге, такий експеримент часто важко піддається відтворенню, а його наслідки можуть болісно заторкнути життя як окремого індивіда, так і цілих прошарків суспільства. По-третє, соціальні зміни не завжди можна виразити кількісно, нейтралізувавши при цьому вплив суб'єктивних факторів. По-четверте, такі зміни можуть змінюватися незалежно одна від одної і тому між ними можна встановити лише кореляційні, а не причинні зв'язки. Все це перешкоджає широкому використанню експериментального методу в суспільствознавчих дослідженнях, хоч там, де можливо, він дає непогані результати, підвищуючи об'єктивність фактів і ступінь довіри до них науковців. На емпіричному рівні поряд із соціальним експериментом для збирання фактів ви-

користовується також спостереження, соціологічні огляди, опитування громадської думки, анкетування.

Наступним кроком у пізнанні процесів суспільного життя є встановлення логічних зв'язків між соціальними фактами. З цією метою їх класифікують, тобто розподіляють на певні групи згідно з відповідними правилами і систематизують, тобто визначають логічні відношення між ними. Результати класифікації значною мірою залежать від світоглядно-методологічних установок дослідника, його ставлення до об'єкта дослідження.

У подальшому на основі такої класифікації і систематизації отриманих фактів робляться узагальнення, які полягають у сходженні від частинного, одиничного через особливе до загального. Такі узагальнення часто мають статистичний характер, оскільки є наслідком обробки не окремих ізольованих фактів, а певної їх сукупності. При цьому завжди існує можливість виявлення окремих фактів, що спростовують узагальнення.

При дослідженні процесів і явищ суспільного життя зберігають своє значення загальнонаукові методи пізнання, такі як абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, хоч застосування їх і вимагає певної обачності. Так, абстрагування є важливим елементом економічних досліджень, при якому складний економічний процес або система поділяється на частини або підсистеми. Але при цьому слід враховувати відносний характер відмінностей між істотними і неістотними властивостями і відношеннями, який значною мірою визначається цілями дослідження. Крім того, в реальних процесах відмінності перебувають в єдності і тому неістотні властивості не можна відкидати як випадкові.

Наприклад, при вивченні залежності між попитом і пропозицією товарів на окремих ринках у ринковій економіці відволікаються від деяких факторів, що впливають на цю залежність і ускладнюють картину, зокрема від рівня доходів населення, податкової політики держави, впливу монополій на ціни тощо.

Коли ж переходять на рівень макроекономічних процесів, то абстрагуються вже від співвідношення між попитом і пропозицією товарів на окремих ринках, а розглядають показники валового внутрішнього продукту (ВВП) країни, національного доходу тощо.

10.2. Роль гіпотез у соціальних дослідженнях

На аналітичному етапі дослідження соціальних явищ чи історичних процесів має місце поділ цілого на окремі елементи з метою їхнього детального вивчення, а також створення за допомогою абстракції специфічних понять і категорій. На синтетичному етапі окремі абстракції, поняття і категорії об'єднуються в єдину систему, в результаті чого досягається відтворення цілісного знання.

Як відомо, гіпотетико-дедуктивний метод являє собою насамперед інструмент обґрунтування готового, існуючого знання. З його допомогою можна виводити наслідки з гіпотез і перевіряти останні з допомогою фактів. Але як приходять до таких гіпотез, якою мірою вони ініційовані фактами і чи пояснюють їх - усе це залишається за межах цього методу. Дедукція є лише логічним механізмом передавання і перетворення інформації, оскільки переносить сутнісне значення вихідних посилок на висновки.

Використання гіпотетико-дедуктивного методу в суспільних науках, які мають переважно описовий характер, на відміну від природничих наук, пов'язане з певними труднощами. По-перше, в них не виділені найважливіші узагальнення і факти з величезної кількості інших, другорядних; по-друге, основні гіпотези не відділені від похідних гіпотез; по-третє, не виявлені логічні відношення між окремими групами гіпотез; по-четверте, сама кількість гіпотез дуже велика.

Тому зусилля дослідників у таких науках спрямовані не стільки на уніфікацію всіх існуючих узагальнень і гіпотез шляхом встановлення дедуктивних відношень між ними,

скільки на пошуки найбільш загальних фундаментальних гіпотез, які могли б стати основою побудови єдиної системи знання. Наприклад, характеризуючи стан сучасної етнографії, відомий російський вчений Л.М. Гумільов зазначав, що в ній кількість фактів настільки численна, що йдеться не про поповнення їх, а про ті, які мають відношення до справи; кількість відомостей зростала, але в нову якість не переходила.

Більш вживаним при дослідженні процесів і явищ суспільного життя є абдуктивний метод. Зроблені згідно з його положеннями висновки базуються на істинності наслідків, які доступні досліднику для спостереження безпосереднього, як це звичайно має місце при пізнанні закономірностей функціонування складного утворення - соціуму. Судження щодо вихідних посилок таких наслідків мають при цьому не достовірний, а лише правдоподібний чи логічно ймовірнісний характер, що точніше відповідає об'єктивній дійсності.

Для отримання висновків абдуктивний метод передбачає використання як вихідних посилок емпіричних фактів, відповідних узагальнень і емпіричних гіпотез. При цьому рівень пояснення фактів підвищується в міру переходу від емпіричних гіпотез до теоретичних. Абдуктивний характер, наприклад, мають висновки, зроблені у ході розслідування кримінальних справ. Взагалі абдуктивні міркування широко використовуються в усіх випадках, коли доводиться звертатися до гіпотез з метою їх підтвердження чи спростування. При цьому головним завданням тут є пошук висловлювань, що суперечать гіпотезі. Адже лише за відсутністю таких висловлювань можна стверджувати, що прийнята гіпотеза у найкращий спосіб пояснює наявні факти суспільного буття.

10.3. Системний метод у соціальних дослідженнях

Найбільш загальним методом дослідження предметів і явищ реального світу та їх відображення в пізнанні є системний метод. Саме ідея про те, що навколишня дійсність

являє собою щось єдине ціле, що речі і явища пов'язані одне з одним численними відношеннями, сягає своїми витокami в глибоку давнину. Чітко цю ідею сформулювали перші античні діалектики Фалес, Демокріт, Геракліт, вона отримала подальший розвиток у вченні Сократа, працях Платона і Аристотеля¹.

Для системного методу характерним є розгляд певної сукупності об'єктів - матеріальних або ідеальних, при якому з'ясовується, що їхній взаємозв'язок і взаємодія призводить до виникнення нових інтегративних властивостей системи, які відсутні в її складових об'єктів. У кожному конкретному випадку для характеристики системи необхідно виявити механізм, з допомогою якого здійснюється взаємодія між елементами системи і яка, у свою чергу, призводить до виникнення нових системних властивостей. Так, для появи ринку потрібен систематичний обмін товарами, який супроводжується встановленням регулятивного цінового механізму.

Кожна система у дійсності взаємодіє з оточуючими її тілами, явищами і подіями, які певним чином впливають на перебіг процесів у ній. Тому дослідження системи буде неповним без врахування її зовнішнього середовища. Часто вплив цього середовища буває настільки істотним, що еволюцію системи потрібно розглядати в тісному зв'язку з еволюцією самого середовища.

Системи класифікують за різними, але суттєвими ознаками. Так, розрізняють системи матеріальні та ідеальні. До матеріальних належать системи живої і неживої природи та соціальні системи, які існують незалежно від суб'єкта. Ідеальні системи відносно правильно відображають властивості і закономірності об'єктивно існуючих у природі і суспільстві матеріальних систем. Типовим прикладом ідеальної системи є наукова теорія, яка дає цілісне відображення конкретної галузі об'єктивного світу.

З точки зору взаємодії з навколишнім середовищем, системи можуть бути відкритими і закритими. Відкриті взаємо-

¹ Див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* 620 с.

діють у певний спосіб з навколишнім середовищем, а в закритих така взаємодія відсутня. Звичайно, поняття закритої системи є абстракцією, оскільки всі реальні системи різною мірою взаємодіють з навколишнім середовищем і у кращому випадку є частково закритими. У соціальних системах і суспільстві у процесі виробництва матеріальних благ має місце обмін речовиною і енергією, а також обмін інформацією, тому вони є відкритими системами.

За характером їх поведінки і завбачення результатів їхньої дії системи поділяються на детерміністичні і стохастичні. Типовими детерміністичними системами є механічні, космологічні, деякі фізичні і хімічні системи, що складаються з порівняно невеликої кількості елементів, поведінка яких описується універсальними законами. Прикладом такої системи є наша Сонячна система, поведінка якої описується загальними законами механіки і всесвітнього тяжіння.

Стохастичні системи підпорядковані законам випадкових явищ і процесів, передбачити які можна лише з певним ступенем ймовірності.

Останнім часом у зв'язку з дослідженнями доцільної поведінки живих систем і соціальних колективів виникла потреба в поділі систем на цілеспрямовані і неспрямовані. У суспільних науках нині на перший план висувуються проблеми, пов'язані з дослідженнями діяльнісної сторони пізнання цілей і мотивів поведінки людей, їхніх стимулів до праці.

Процес еволюції будь-якої системи розпочинається з її поступових змін, які мають упорядкований характер. Якщо такі зміни зумовлені внутрішніми силами і властивими системі чинниками, то має місце самоорганізація системи. Якщо ж такі зміни зумовлені дією зовнішніх щодо системи сил, чинників і причин, то має місце організація системи. Так, самоорганізація ринку виникає через дію внутрішніх механізмів ціноутворення, результатом якої є встановлення самодовільної рівноваги між попитом і пропозицією. На відміну від цього, втручання держави в регулювання ринку з метою усунення диспропорцій, що виникають, є типовим прикладом дії зовнішніх чинників.

Самоорганізація слугує початком і джерелом еволюції всіх систем, оскільки нині доведено, що за наявності певних умов вона може виникнути і в неорганічних системах². Оскільки в суспільстві діють люди, які переслідують свої цілі, керуються особистими мотивами та інтересами, оскільки зовнішня організація в ньому виступає як суб'єктивний чинник розвитку соціальних систем.

У відкритій нерівноважній системі на мікрорівні під дією зовнішнього середовища відбувається підсилення випадкових змін. Вони залишаються непомітними на макрорівні доти, доки не досягнуть певної критичної точки, в якій виникають принаймні дві можливі траєкторії подальшої еволюції системи. Яку траєкторію “вибере” система, істотно залежить від випадковостей, що виникають навколо критичної точки (так званої точки біфуркації). Тому її поведінку не можна завбачити наперед з повною достовірністю, а лише з певним ступенем ймовірності. Але коли траєкторія вже “вибрана”, то подальший рух системи визначатиметься детерміністичними законами.

Модифікацією загального системного методу дослідження є комплексний метод, за допомогою якого вивчають функціонування систем, що складаються з різномірних, але об'єднаних в єдине ціле (комплекс), елементів для досягнення певної мети. Цей метод, наприклад, використовується при аналізі і прийнятті рішень щодо підвищення ефективності роботи підприємства, всі різномірні дільниці якого - виробництво, постачання, збут, транспорт тощо - об'єднані в єдине ціле для реалізації загальної програми.

У свою чергу, системний аналіз передбачає застосування ідей методу при вирішенні актуальних проблем в економіці, політиці, соціальній сфері тощо. На відміну від комплексного методу, орієнтованого насамперед на дослідження систем з різномірними елементами, системний аналіз

² Див., наприклад: *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. - М., 1986. - 431 с.; *Добронравова И.С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. - К.: Лыбидь, 1990. - 152 с.

відкриває можливості розглядати системи і з однорідними елементами, які важко піддаються поділу і кількісним оцінкам. Для вирішення проблем системний аналіз на відміну від звичайного підходу, пропонує кілька альтернативних варіантів, які аналізуються з точки зору взаємодіючих у них елементів.

У системному методі дослідження знаходить своє конкретне втілення один з важливих принципів діалектики - універсальність взаємозв'язку і розвитку всіх матеріальних утворень і явищ об'єктивної дійсності.

10.4. Вибір методів дослідження

Вибір конкретних методів дослідження у кожній галузі наук про суспільство значною мірою зумовлюється специфікою об'єкта пізнання. Так, в економічних дослідженнях, де існує можливість кількісного вимірювання величин, широко використовується метод математичного моделювання. Перевага математичних моделей полягає в тому, що вони дають можливість у точній формі виразити не лише результати поточної діяльності окремих підприємств і галузей виробництва, прогнозувати їхній подальший розвиток.

Нині існує тісний зв'язок між економічними гіпотезами і математичними моделями, оскільки останні є надійним інструментом контролю і перевірки перебігу й результатів економічних процесів.

У соціологічних дослідженнях, наприклад, практикується метод включеного спостереження, коли дослідник безпосередньо бере участь у роботі колективу як його член і водночас виконує заздалегідь заплановані спостереження. Висновки, отримані за допомогою методу, мають значно більшу цінність порівняно з висновками, які отримані при спостереженні за колективом ззовні. Очевидно, що зазначені висновки стосуватимуться лише невеликих колективів і не будуть певною мірою залежати від деяких суб'єктивних оцінок.

На відміну від природознавства соціологія передбачає розкриття смислу соціальних дій, тоді як предметам і явищам природи смисл взагалі не властивий³. Під соціальною дією розуміють поведінку і дії індивіда, які орієнтовані на інших індивідів. Цим соціальна дія відрізняється від інших дій, пов'язаних, наприклад з очікуванням прояву сил природи, інстинктивної діяльності, наслідувальних дій, господарчої діяльності, якщо остання не орієнтована на інших людей.

При вивченні духовної діяльності людини, зокрема в літературознавстві і мистецтвознавстві, застосовують методи герменевтики, в основі яких лежить принцип герменевтичного кола. Суть його полягає в тому, що всяке розуміння розпочинається з осягнення цілого, спираючись на яке переходять на пізнання його частин, а потім на основі знання частин отримують більш повне знання цілого. Тут повернення мислення відбувається не до колишнього цілого, а до цілого, яке вже збагачене дослідженням його частин, тобто до іншого цілого. У такий конкретний спосіб реалізується загальна діалектична концепція пізнання, згідно з якою останнє є рухом від менш повного розуміння до більш повного і глибшого. Подібна закономірність спостерігається при аналізі різноманітних текстів, творів мистецтва, перекладі з іноземних мов тощо⁴.

Особливого значення у сучасних суспільних науках, зокрема у філології, історії, літературі, історії мистецтва, культурології набуває так званий діалогічний метод пізнання. По суті, вже звичайна мова є найпростішою формою діалогу. Більш специфічними його формами є дискусія, полеміка, диспут. Водночас вони є формами безпосереднього обміну думками, їх обґрунтування і критики. Загальновідомо, що саме з діалогу виникла антична діалектика. З іншого боку, дослідження літературних творів можна розглядати як фор-

³ Див., наприклад: Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - 808 с.

⁴ Див., наприклад: Гадамер Г.-Г. Истина и метод. - М.: Прогресс, 1988. - 704 с.

му непрямого діалогу дослідників з їхніми авторами, у процесі якого шукаються відповіді на питання, що постають, глибше пізнається авторський задум⁵.

Таким чином, розробка нових і постійне вдосконалення існуючих методів дослідження соціуму істотно збагачує соціально-історичне і гуманітарно-культурне пізнання, послабляє колишнє протиставлення природознавства суспільствознавству. Тим більше, що нині як ніколи раніше набирають силу глибинні інтегративні процеси, зумовлені зустрічним рухом природничих і суспільних наук у напрямку концентрації їхньої уваги навколо людини як найвищої цінності. Йдеться не лише про гуманістичну переорієнтацію використання наукових досягнень, а насамперед про перебудову методологічних основ науки, самого стилю мислення, який передбачає відродження на новому витку діалектичної спіралі ідеї єдності істини, добра і краси як основи духовної культури в цілому і наукового пізнання як її невід'ємної складової частини зокрема.

Запитання для самоконтролю

1. Які методи соціального дослідження Ви можете назвати?
2. На якій основі відбувається саморегуляція суспільного життя?
3. У чому специфіка застосування експерименту в соціальних дослідженнях?
4. У чому полягає специфіка використання гіпотез у суспільному пізнанні?
5. Дайте визначення абдуктивному методу пізнання.
6. Що таке системний метод дослідження явищ суспільного життя?
7. Яку роль відіграє навикишнє середовище на функціонування соціальних систем?

⁵ Библер В.С. От наукоучения - к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. - М.: Политиздат, 1990. - 413 с.

8. Чим відрізняються відкриті соціальні системи від закритих?
9. Чим відрізняються детерміністичні соціальні системи від стохастичних?
10. Що таке самоорганізація соціальної системи?
11. Яким є спосіб розвитку відкритих нерівноважних систем?
12. У чому полягає специфіка комплексного методу?
13. У яких випадках використовують комплексний, а у яких - системний метод дослідження соціальних об'єктів?
14. Чим зумовлюється вибір методів дослідження соціальних об'єктів?
15. У чому полягає метод включеного спостереження?
16. Чим відрізняється соціальна дія від інших дій?
17. Що таке “герменевтичне коло”?
18. У чому полягає діалогічний метод пізнання?
19. Що може бути причиною зближення гуманітарних і природничих наук?

Завдання для самостійної роботи

1. Наведіть приклади детерміністичних та стохастичних соціальних систем.
2. Знайдіть основні праці представників синергетичного напрямку (И. Пригожин, И. Добронравова тощо) і сформулюйте основні тези цього напрямку.
3. Знайдіть основні праці представників теорії соціальних систем (Т. Парсонс, Н. Луман) і сформулюйте основні тези цього напрямку.
4. Складіть перелік основних методів соціологічного дослідження.
5. З'ясуйте, які види соціальних дій виокремлював М. Вебер.
6. Складіть перелік аргументів “за” і “проти” зближення природничих і соціальних наук.

В и с н о в к и

1. Проблема пізнання людиною навколишнього світу, осмислення нею свого місця в ньому, практичного використання здобутих знань була актуальною в усі часи.

Для того, щоб процес пізнання дійсності, її дослідження відбувся, потрібна наявність таких чотирьох факторів:

- суб'єкта, що досліджує;
- об'єкта, який досліджується;
- певного інструментарію або ланки опосередкування між суб'єктом і об'єктом;
- потреби суб'єкта в проведенні дослідження.

Процес дослідження як взаємодія виникає у вигляді необхідності лише на певному етапі розвитку матерії, який Ф. Енгельс називає соціальною формою її руху. Ця форма руху матерії є відмінною від усіх інших форм її руху, що виділяються при аналізі матеріального та духовного світу, і має власну специфіку.

Потреба в дослідженні виникає тільки тоді, коли людство вже досягло певного рівня свого розвитку і перед ним постала об'єктивна необхідність у вивченні законів розвитку середовища, що його оточує.

Мета дослідження полягає в отриманні інформації про об'єкт і структуруванні її в певну систему, що й здійснює суб'єкт.

2. Процес дослідження включає такі етапи: спостереження, експеримент, системна реконструкція, теорія, наука.

При спостереженні людина як інструментарій використовує дані їй від природи органи чуття для отримання інформації про навколишній світ. При експерименті як інструментарій використовують різні предмети: мікроскоп, телескоп, вимірювальні прилади тощо.

Для об'єкта штучно створюються відповідні умови, наприклад, він підігрівається, охолоджується, піддається тиску тощо.

Можна проводити дослідження не тільки на емпіричному рівні, контактуючи безпосередньо з об'єктом, а й на теоретичному рівні без такого контакту, аналізуючи попередню інформацію про нього, яка вже отримана шляхом вивчення результатів попередніх досліджень, проведених членами іншої соціальної групи. Треба лише знати певні принципи, правила і закони організації роботи із здобутою раніше інформацією, що називається історією, історією техніки, практичним досвідом. Теоретичні дослідження як потреба виникають на певному етапі розвитку людства при дослідженні певних об'єктів. Геніальні здогадки вчених античного світу щодо будови речовини, походження життя слугували наступним поколінням дослідників підґрунтям для видатних відкриттів, зроблених ними.

3. Істина існує як система інформації про неї, а дослідити об'єкт означає представити його логічну реконструкцію у вигляді системи. Для того, щоб будувати систему знань про той чи інший, зокрема соціальний, об'єкт, потрібно керуватися певними принципами.

Виділяють 4 принципи аналізу соціальних об'єктів:

- принцип сходження від абстрактного до конкретного;
- принцип збігу початку і принципу розвитку;
- принцип збігу логічного та історичного дослідження об'єкта;
- принцип збігу законів розвитку об'єкта і законів його пізнання.

Досліджуючи будь-який об'єкт слід керуватися принципом сходження від абстрактного до конкретного. Інформація про об'єкт складається з багатьох елементів. Суть першого принципу полягає в знаходженні такої ознаки об'єкта, що досліджується, вилучення якої з системи знань призводить до втрати поняття про нього.

Принцип збігу початку і принципу розвитку означає, що при дослідженні починати треба з реалізації принципу сходження від абстрактного до конкретного. Він передбачає визначення, яким об'єкт не повинен бути і яким він не може не бути.

Принцип збігу логічного та історичного дослідження об'єкта означає, що в процесі вивчення історії розвитку об'єкта потрібно вибрати таку інформацію, яка підтверджує право на існування сформованої системи знань про нього. Істина завжди має суб'єктивно-об'єктивний характер. Єдиним критерієм її, як зазначав К. Маркс, є практика.

Принцип збігу законів розвитку об'єкта і законів пізнання об'єкта означає, що закон розвитку об'єкта повинен за основними характеристиками збігатися із законом розвитку системи знань про нього.

4. Основним критерієм того, брати чи не брати конкретну інформацію для побудови системи знань про об'єкт, є оцінка можливості реалізації перших двох принципів. Якщо відповідна вибірка дає результат, що заперечує побудову такої системи, то її слід відкласти, а потрібно взяти ту вибірку, яка підтверджує логіку аналізу. Логіка аналізу на кожному етапі дослідження має одну мету: організувати знання про об'єкт у систему. Останні мають бути певним чином структуровані з дотриманням логічної субординації понять. Збільшення кількості інформації про об'єкт матиме наслідком появу нової якості, а саме: свідомого розуміння, чи потрібно системі знань модифікувати і чи буде нова система більш адекватною розвитку об'єкта, що досліджується.

Аналізуючи великий обсяг інформації, потрібно виявити певну кількість фактів про конкретний об'єкт, достатню для визначення найбільш суттєвої інформації про нього, виключення якої з системи знань про об'єкт означає його зникнення з процесу розумової діяльності. Для цього слід починати не з того, щоб визначити, яким повинен об'єкт бути, з яких він складається елементів, як вони можуть між собою взаємодіяти, а з того, яким він не може не бути.

Структурована система знань про об'єкт у процесі її розвитку буде заперечуватися згідно з відомим законом діалектики. Результатом такого заперечення стане побудова нової, більш досконалої системи знань, яка точніше характеризуватиме закони розвитку об'єкта. Взаємозв'язки між елементами цієї системи будуть різні, але закон, за яким будуть поглиблюватися знання про об'єкт, повинен збігатися із законом розвитку самого об'єкта.

Постійне заперечення як чинник поглиблення знань про об'єкт, які адекватно відповідають його розвитку, є одним із головних принципів методології дослідження.

Згідно з третім принципом потрібно, виробивши правила та поняття системи аналізу об'єктів, дослідити, як людство в процесі своєї життєдіяльності витримує муку пізнання, визначити логіку та закон цього витримування. Згідно з четвертим принципом потрібно проаналізувати, як людству вдається методом спроб, помилок, через зникнення певних соціальних груп і суб'єктів забезпечувати власний розвиток, і визначити, в чому власне полягає його суть. Суть розвитку людства полягає в досягненні максимального збігу законів аналізу ним навколишнього середовища і себе самого із законами, за якими існує як саме середовище, так і людство. Якщо останні мають загальний, всеосяжний характер, то і закон розвитку суб'єкта, що пізнає, повинен збігатися із законом розвитку об'єкта пізнання.

При побудові системи знань про об'єкт необхідно враховувати закони діалектики: закон активного заперечення систем, закон переходу кількісних змін в якісні, закон єдності та відторгнення протилежностей.

5. У діалектичній логіці пізнання, яка найбільш придатна для аналізу соціальних об'єктів, найскладнішим є визначення поняття самого поняття. Поняття - це певним чином адаптована суб'єктом інформація про об'єкт, яка залишається відносно постійною у процесі його дослідження. Суб'єкт, як правило, отримує інформацію про об'єкт дослідження шляхом споглядання, який при дослідженні складних соціальних об'єктів є неефективним, а також через експеримент і третім, суто специфічним, способом - герменевтичним. Герменевтика - це наука дослідження текстів.

Першим етапом дослідження є отримання інформації шляхом логічної обробки текстів, які були написані раніше протягом існування людства.

Другий етап полягає у переведенні із застосуванням принципів діалектичної логіки отриманої інформації з рівня просто інформації до рівня фактів. Факт - це проміжний етап у побудові системи знань про об'єкт.

Головне при отриманні фактів - це вміння їх зіставляти і визначати, якою мірою вони придатні для побудови системи понять про об'єкт, а також вміння якісно перетворити поняття факту в поняття як елемент системи знань.

6. Складові процесу пізнання дійсності: ідея, інтуїція, приклад, асоціація, проблема, аналогія, аберація, екстраполяція, гіпотеза, модель, верифікація.

Ідея - це форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, закономірності дійсності і спрямована на її перетворення, поєднує істинне знання про дійсність і суб'єктивну мету її перетворення.

Інтуїція - це такий спосіб одержання нового знання, коли за неусвідомленими в даний момент часу ознаками, не усвідомлюючи шляху руху власної думки, суб'єкт одержує нове об'єктивне істинне знання про дійсність.

Основні характеристики інституції: безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів одержання нового знання.

Способом формування з фактів певним чином організованої системи є створення асоціативного ряду. Останній є передумовою появи ідей. Водночас слід пам'ятати, що приклади асоціативного ряду не повинні бути основою для наступних логічних операцій щодо об'єктів, які досліджуються. Вони лише сприяють вибору правильного напрямку дослідження.

Одним із методів подальшої систематизації фактів є аналогія. **Аналогія** означає аналіз інших об'єктів, які в дечому збігаються з об'єктом даного дослідження. Цим аналогія і відрізняється від асоціації чи прикладу.

Проблема є суб'єктивною формою вираження необхідності розвитку знання, яка відображає суперечність між знанням і дійсністю або протиріччя у самому пізнанні. Водночас вона є засобом і методом пошуку нових знань

Аберация - це спрощення, коли виключається все похідне, все, що не стосується мети дослідження.

Екстраполяція - процес поширення висновків, отриманих із спостереження над однією частиною явища, на іншу його частину.

Гіпотеза - це форма та засіб наукового пізнання, за допомогою яких формується один з можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої ще не встановлена.

Модель - це спрощена схема об'єкта. Моделювання - це опосередкований метод наукового дослідження об'єктів шляхом вивчення їх моделей, коли безпосереднє їх вивчення з певних причин неможливе чи недоцільне.

Верифікація - це перевірка правильності моделі, встановлення її достовірності.

7. Етапи процесу дослідження об'єкта:

- отримання інформації про об'єкт як шляхом безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом, так і шляхом ознайомлення з результатами попередніх дослідників;
- побудова асоціативних рядів прикладів з різних, на перший погляд не пов'язаних із предметом дослі-

дження, сфер життєдіяльності суб'єкта; побудова таких рядів дає вказівку на порядок систематизації фактів;

- побудова гіпотези як певним чином структурованої, перевіреної або верифікованої групи фактів, що має статус гносеологічної системи.

При застосуванні правил і принципів логіки наукового пізнання до суспільних об'єктів слід дотримуватись двох принципів верифікації відповідних моделей. *По-перше*, не потрібно, побудувавши модель, перевіряти її шляхом підгонки під неї існуючий об'єкт. *По-друге*, заборонено переносити результати, отримані в процесі побудови асоціативних рядів і наведення певних прикладів на об'єкт.

Після визначення елементів невідповідності гносеологічної та логічної реконструкцій соціальної моделі потрібно встановити міру їхнього деструктивного впливу на ці реконструкції з точки зору перспектив досягнення необхідної їх відповідності. Якщо логічну реконструкцію назвати тезою, то гносеологічна реконструкція буде для неї антитезою.

Тріада теза-антитеза-синтез характеризує стадії діалектичного розвитку пізнання дійсності.

8. Об'єктивно існують одиничне і загальне як дві нероздільні сторони дійсності. Суб'єкту властиві дві форми пізнання, з яких емпірична здатна вловлювати одиничне і окреме, а раціональна - загальне і всезагальне і виводити з них частинне. Процес пізнання може йти від одиничного до загального (індукція) і в зворотному напрямку - від загального до одиничного (дедукція). При цьому обидва логічних прийоми не відособлені один від одного, а єдині у своїй основі, як єдиними є обидві сторони об'єкта - загальне і одиничне.

На стадії живого споглядання (емпірична форма) у суб'єкта виникають конкретні поняття, що відображають об'єкт в усій сукупності його властивостей. Потім у результаті аналізу чуттєво-конкретних даних (раціональна форма) з'являються абстрактні поняття, що відображають лише окремі сторони об'єкта.

Але у міру того, як пізнання людини крок за кроком проникає у сутність об'єкта і в свідомості суб'єкта відтворюються внутрішні необхідні зв'язки і відношення, знову з'являються конкретні поняття. Але це конкретне вже не є чуттєво наочним, як на початку процесу пізнання, а збагачене результатами абстрагування і відображає внутрішню природу об'єкта.

Категорія - найбільш загальне й суттєве поняття, що виражає одну з основних форм або одне з основних відношень буття (матерія, час, простір, рух, причинність, сутність тощо).

Категорії є потужним понятійним інструментом, володіння яким дає можливість глибоко і всебічно дослідити природу об'єкта. Для виокремлення суб'єктивної і об'єктивної складових у процесі дослідження об'єкта необхідно використати такі групи категорій: сутність і явище, можливість і дійсність, зміст і форма, кількість і якість, причина і наслідок, необхідність і випадковість, одиничне, особливе, загальне, всезагальне.

Категорія сутності виражає головне, визначальне в об'єкті, те, що зумовлене глибинними, внутрішніми зв'язками і тенденціями розвитку. Сутність об'єкта пізнається на рівні теоретичного мислення.

Категорія явища відображає зовнішні властивості і зв'язки об'єкта, які даються суб'єкту безпосередньо у формах живого споглядання. Сутність завжди виступає як внутрішній зміст явищ, що прихований від безпосереднього сприйняття. У свою чергу, явище є формою виявлення, розкриття сутності. Зазначені категорії нерозривно пов'язані між собою, становлять єдність відмінного.

Можливість і дійсність - категорії діалектики, що відображають внутрішній зв'язок між двома послідовними етапами становлення явищ, двома основними формами їхнього буття. **Можливість** - це об'єктивно існуюча тенденція виникнення об'єкта, що зумовлюється певною закономірністю. Реалізована можливість перетворюється на дійсність.

Дійсність - реалізована можливість, все те, що має наявне буття. Розрізняють можливості формальні й реальні, абстрактні й конкретні. Формальна можливість відповідає вимогам формально-логічної несуперечливості і визначається безвідносно до об'єктивних умов її реалізації. Реальна можливість має підстави в об'єктивних умовах, завдяки яким вона може реалізуватися.

Абстрактна й конкретна можливість розрізняються за ступенем визрівання умов їх реалізації. У міру створення сприятливих умов абстрактна можливість перетворюється на конкретну.

Зміст і форма відображають діалектичну єдність суттєвих сторін об'єкта в процесі його функціонування і розвитку. Вони не існують ізольовано, безвідносно до їхнього взаємозв'язку. Зміст існує лише у певній формі, але не буває форми без змісту. Єдність змісту і форми є відношенням їхнього взаємопроникнення. Боротьба змісту з формою і скидання форми, переробка змісту є одним з важливих елементів діалектики.

Якість і кількість - це філософські категорії, які є формами відображення та ступенями пізнання об'єктивної визначеності речей у сфері їхнього безпосереднього буття. Якість фіксує сам факт наявності у будь-якої речі певної специфіки, завдяки якій вона сама є даною річчю і відрізняється від усіх інших.

Кількість - це відношення якісно тотожних речей як дискретних одиниць певної множини. Об'єктивно існують не якість і кількість, а речі, що мають відповідну якісну і кількісну визначеність.

У сфері безпосереднього буття якість становить внутрішню межу речі, а кількість - зовнішню. Річ, втрачаючи свою якість, перестає бути тим, чим вона є. Зміна кількості в певних межах не впливає на специфіку речі як даної якості. Кількісний аналіз дає можливість встановити ці межі, тобто пізнати міру речей.

Категорії **“причина”** і **“наслідок”** є формами означення взаємодії об’єктів дійсності. У результаті такої взаємодії одні об’єкти (причини) утворюють або породжують інші (наслідки). Властивість предмета бути причиною певної дії належить до його суттєвих визначень. Момент початку дії причини збігається з моментом початку становлення наслідку, який продовжує існувати після закінчення дії причини. У свою чергу, він стає причиною дальшого розвитку і справляє зворотний вплив на власну причину, тобто відношення причинності переростає у відношення взаємодії.

Категорія **“необхідність”** відображає внутрішню закономірність у зв’язках між явищами дійсності. Необхідністю є те, що має відбутися за наявності відповідних умов і певним чином.

Категорія **“випадковість”** виражає зовнішню зумовленість явищ, те, що може статися або не статися, відбутися інакше. Будь-яка випадковість містить у собі момент необхідності, так само як необхідність проявляється через випадковість. Одне й те саме явище в одному відношенні може бути випадковим, а в іншому виступати як необхідне. Необхідність і випадковість є важливими моментами пізнання і перетворення дійсності.

Філософські категорії **“одиничне”**, **“особливе”**, **“загальне”** і **“всезагальне”** відображають діалектичну єдність і відмінність між речами і явищами дійсності. Категорія **“одиничне”** характеризує наявність у кожного об’єкта матеріальної дійсності неповторних, тільки йому властивих сторін.

Категорія **“загальне”** відображає те, що є в предметах, явищах і процесах однакове, те, що повторюється в них. Одиничне і загальне не існують самостійно поза окремими об’єктами, існують тільки в них як їхні сторони.

Категорія **“особливе”**, яке є проміжним між одиничним і загальним, відображає момент суперечливої єдності загального і одиничного. Воно виступає загальним щодо одиничного і одиничним стосовно загального. Відмінність між одиничним, особливим і загальним відносна. В особливому долається односторонність як одиничного, так і загального.

Всезагальне - це загальне, яке властиве всім предметам і явищам об'єктивної дійсності і не має здатності відрізняти одне матеріальне утворення від іншого. Цей вид загального не може виступати у ролі особливого.

9. Процес взаємодії суб'єкта з об'єктом є болісним, оскільки при цьому порушуються існуючі, раніше сформовані парадигми і уявлення про об'єкт. Нове завжди прокладає собі шлях через муку, маючи необхідний характер згідно з законами розвитку самого суб'єкта. На етапі творчості не може бути муки, може бути тільки насолода від результатів вивчення об'єкта. Рівень творчості є рівнем наукового дослідження. Лише на цьому рівні результати пізнання об'єкта можуть бути певною мірою корисними суспільству.

У процесі тривалої взаємодії суб'єкта і об'єкта настає момент, коли прагнення до творчості стає внутрішньою потребою суб'єкта, сенсом його існування. З'являється пристрасть як сильно виражене почуття, захоплення, що підпорядковує всі думки і бажання суб'єкта, ставить їх собі на службу. Г.В.Ф. Гегель стверджував, що ніщо велике не здійснилося без пристрасті і не може здійснитися без неї.

Коли суб'єкт отримує свободу творчості в дослідженні, то така взаємодія набуває характеру особливої, що слід розуміти як рівень гармонії. Суб'єкт усвідомлює результати свого втручання в об'єкт і може їх відокремити від того, що було до такого втручання. Тоді він в змозі визначити загальний характер зв'язків даного об'єкта з іншими об'єктами, передбачити його майбутній розвиток. Це є результат кожного дослідження.

На рівні гармонії виявляється обмеженість меж розвитку як об'єкта, так і суб'єкта. Досягти повної гармонії взаємодії суб'єкта і об'єкта ніколи не можна. У постійному прагненні до неї криється ключ до розуміння сутності речей, самої людини і світу.

10. Категорії діалектики у гносеологічному відношенні поділяються на два типи. До першого типу належать ка-

тегорії, що мають загальний характер і застосовуються як при відображенні зовнішнього світу, так і процесів пізнання його людиною. Це такі категорії, як сутність і явище, необхідність і випадковість, причина і наслідок та інші.

До категорій другого типу відносять ті, які характеризують власне процес пізнання і не мають реального змісту поза суб'єктом: чуттєве, раціональне, логічне, абстрактне та інші. Через категорії другого типу забезпечується зв'язок між тією стороною категорій першого типу, яка відображає саму дійсність, і тією їхньою стороною, яка являє собою ступені пізнання цієї дійсності людиною.

11. Дослідження реального життя суспільства, активними учасниками якого є наділені свідомістю і здатністю творити люди, становить досить складну проблему і вимагає певної модифікації загального понятійно-категоріального апарату теорії пізнання і розробки специфічних методів. Методи природничих наук при вивченні соціуму не дають можливості відображати повністю всю різноманітність зв'язків, відносин і форм спілкування людей, досягнути діалектичну єдність об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, невпорядкованого стихійного і впорядкованого стихійного.

Специфіка суспільного об'єкта дослідження справляє зворотний вплив на суб'єкта, накладає певний відбиток на прояви загальних законів діалектики і вимагає певної модифікації змісту загальнофілософських теорій і методів пізнання. Це стосується, зокрема, поняття соціального факту та встановлення логічних зв'язків між такими фактами, можливостей проведення соціального експерименту, застосування методів абстрагування, аналізу і синтезу, індукції та дедукції, абдукції, гіпотетико-дедуктивного методу, системного методу. Останній є найбільш загальним при дослідженні як реального світу, так і відображення його в пізнанні.

Для системного методу характерним є цілісний розгляд певної сукупності об'єктів, при якому з'ясовується, як

їхня взаємодія призводить до появи нових властивостей системи, яких немає в об'єктів, що її складають. У системному підході знаходить конкретне втілення важливий принцип діалектики - універсальність взаємозв'язку і розвитку предметів і явищ навколишнього світу.

12. Вибір конкретних методів дослідження у кожній галузі наук про суспільство значною мірою зумовлюється природою об'єкта пізнання, причому методи, які ефективні в одних галузях, можуть бути малоефективними, а то й непридатними в інших. В економічних дослідженнях, де існує можливість кількісного вимірювання величин, широко використовується метод математичного моделювання, який є надійним інструментом контролю перебігу економічних процесів.

У соціології практикується метод включеного спостереження, який передбачає безпосередню участь дослідника у роботі колективу людей. Отримані з допомогою цього методу висновки мають значно більшу цінність, ніж висновки, які отримані при спостереженні за колективом ззовні.

При вивченні духовної діяльності людини, зокрема в літературознавстві, мистецтвознавстві, застосовують методи герменевтики, в основі яких лежить принцип герменевтичного кола. Ці методи фактично реалізують діалектичну концепцію пізнання, згідно з якою воно є процесом руху від менш повного розуміння до більш повного.

У багатьох сучасних суспільних науках набуває поширення так званий діалогічний метод пізнання, специфічними формами якого є дискусія, полеміка, диспут. Водночас вони є формами безпосереднього обміну думками, їх обґрунтування і критики.

13. Постійне вдосконалення існуючих і розробка нових методів дослідження процесів і явищ суспільного життя збагачує соціально-історичне і гуманітарно-культурне пізнання, послабляє колишнє протиставлення природничих і суспільних наук.

У сучасному суспільстві спостерігаються інтенсивні процеси диференціації та інтеграції наукового знання. Результатом диференціації є поява самостійних галузей науки зі своїм предметом, мовою і методами.

Інтеграція наукового знання означає не просто збільшення суми знань, досягнутих різними науками, а прагнення запозичити ними одна в одної методи і мову, щоб застосувати їх для вивчення свого об'єкта. Це є одним із показників глибокої єдності сучасного наукового знання, яка знаходить вияв у його цілісності і взаємозв'язку.

Тенденція до інтеграції наук відображає універсальний характер руху матерії та її основних атрибутів - простору, часу, причинності, можливості і дійсності та ін. Суттєву роль у посиленні взаємодії наук відіграє принцип розвитку, що характеризує загальність і необоротність процесів мінливості в об'єктивному світі.

У сучасних умовах спостерігається виникнення і розвиток прогностичної функції наукового знання як основи управління суспільними процесами. Наукові знання допомагають передбачати напрямки і тенденції їхнього розвитку, розробляти способи прискорення зростання суспільного виробництва, удосконалення його організації. Засвоєння людиною наукових знань робить їх невід'ємним елементом культури, сприяє формуванню вищих духовних цінностей і правильності картини світу, утвердженню передових світоглядних позицій.

Наукове знання у поєднанні з художньо-практичним освоєнням світу і поглибленням моральних засад суспільства є одним із найнеобхідніших і найважливіших факторів перетворення зовнішніх умов людської життєдіяльності, творчого розвитку самої людини, її потреб і здібностей.

Список рекомендованої літератури

1. *Автономова Н.С.* Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках (Критический очерк концепций французского структурализма). - М.: Наука, 1977. - 272 с.
2. *Алексеев П.В., Панин А.В.* Теория познания и диалектика. - М. : Высш. шк., 1991. - 984 с.
3. *Андреев И.Д.* Диалектическая логика. - М.: Высш. шк., 1985. - 367 с.
4. *Андрущенко В.І.* Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студентів вищих навч. закл. - К.: Тандем, 2000. - 426 с.
5. *Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій: В 2 т. - К.: Генеза, 1993. - Т. 1. - 246 с.; Т. 2. - 317 с.
6. *Асмус В.Ф.* Античная философия. - М.: Высш. шк., 1976. - 543 с.
7. *Бабушкин В.У.* Феноменологическая философия науки. - М.: Наука, 1985. - 200 с.
8. *Барулин В.С.* Социальная философия: В 2 ч. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. - Ч. 1. - 336 с.; Ч. 2. - 240 с.
9. *Беркли Дж.* О движении // Беркли Дж. Соч. - М.: Мысль, 1978. - С. 361-388.

10. *Беркли Дж.* Трактат о принципах человеческого знания // Беркли Дж. Соч. - М.: Мысль, 1978. - С. 149-248.
11. *Беркли Дж.* Три разговора между Гиласом и Филонусом // Беркли Дж. Соч. - М.: Мысль, 1978. - С. 249-360.
12. *Бёме Я.* Christosophia, или Путь ко Христу. - С.Пб.: A-cad, 1994. - 224 с.
13. *Библер В.С.* О системе категорий диалектической логики. - Сталинабад: Тадж. гос. ун-т им. В.И. Ленина, 1958. - 156 с.
14. *Библер В.С.* От наукоучения - к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. - М.: Политиздат, 1990. - 413 с.
15. *Брудный А.А.* Психологическая герменевтика: Учеб. пособ. - М.: Лабиринт, 1998. - 335 с.
16. *Бутенко И.А.* Социальное познание и мир повседневности. Горизонты и тупики феноменологической социологии. - М.: Наука, 1987. - 144 с.
17. *Бэкон Ф.* Новый органон // Бэкон Ф. Соч.: В 2 т. Т. 2. - М.: Мысль, 1978.
18. *Вальверде Карлос.* Философская антропология. - М.: Христианская Россия, 2000. - 411 с.
19. *Вебер М.* Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - 808 с.
20. *Вернадский В.И.* Научная мысль как планетное явление // Вернадский В.И. О науке: В 2 т. Т.1. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. - Дубна: Феникс, 1997. - С. 303-538.
21. *Виндельбанд В.* Избранное. Дух истории. - М.: Юрист, 1995.

22. *Вригт Г.Х. фон.* Логико-философские исследования: Избр. тр.. - М.: Прогресс, 1986. - 600 с.
23. *Гадамер Г.-Г.* Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991.
24. *Гадамер Г.-Г.* Истина и метод. - М.: Прогресс, 1988. - 704 с.
25. *Гайденко П.П.* Эволюция понятия науки. - М.: Наука, 1980. - 568 с.
26. *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики // Гегель Г.В.Ф. Соч. - Т. VI. - М.: Соцэкгиз, 1939. - 384 с.
27. *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики: В 3 т. Т.1. - М.: Мысль, 1970.
28. *Гегель Г.В.Ф.* Феноменология духа // Гегель Г.В.Ф. Соч.: В 14 т. Т. 4. - М.: Соцэкгиз, 1959. - 440 с.
29. *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук. Ч.1. Логика // Гегель Г.В.Ф. Соч. - Т. I. - М.; Л.: ГИЗ, 1929.
30. *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по эстетике // Гегель Г.В.Ф. Соч. - Т. XII. - М.: Соцэкгиз, 1938.
31. *Герасимов И.Г.* Структура научного исследования. - М.: Мысль, 1985. - 218 с.
32. *Гетманова А.Д.* Учебник по логике. - М.: Владос, 1995. - 303 с.
33. *Гильберт Д., Аккерман В.* Основы теоретической логики. - М.: Гос. изд-во иностранной лит., 1947. - 304 с.
34. *Головко Б.А.* Філософська антропологія: Навч. посіб. - К.: ІЗМН, 1997. - 239 с.
35. *Горский В.С.* Историко-философское толкование текста. - К.: Наук. думка, 1981. - 207 с.

36. *Горский В.С.* Историзм как принцип марксистско-ленинской методологии обществознания // Методологические проблемы общественных наук. - К.: Наук. думка, 1985. - С. 91-110.
37. *Горфункель А.Х.* Философия эпохи Возрождения. - М.: Высш. шк., 1980. - 368 с.
38. *Гулыга А.В.* Немецкая классическая философия - М.: Мысль, 1986. - 334 с.
39. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. - М.: Гидрометеиздат, 1990. - 528 с.
40. *Декарт Р.* Рассуждение о методе // Декарт Р. Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: Мысль, 1989. - С. 250-296.
41. *Дильтей В.* Наброски к критике исторического разума // Вопр. философии. - 1988. - № 4.
42. *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. - М.: Мысль, 1979. - 620 с.
43. *Добронравова И.С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. - К.: Лыбидь, 1990. - 152 с.
44. *Єрмоленко А.М.* Комуникативна практична філософія: Підруч. - К.: Лібра, 1999. - 488 с.
45. *Жоль К.К.* Познавательные функции аналогии и их значение в истории философских учений о категориях // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. - К.: Наук. думка, 1980. - С. 289-338.
46. *Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К.* Буржуазная философия середины XIX-начала XX века. - М.: Высш. шк., 1988. - 520 с.
47. *Зотов А.Ф.* Структура научного мышления. - М.: Политиздат, 1973. - 184 с.

48. *Иванов Е.А.* Логика: Учеб. - М.: Изд-во БЕК, 1996. - 309 с.
49. *Івін О.А.* Логіка. - К.: АртЕк, 1996. - 232 с.
50. *Ильенков Э.В.* Диалектика абстрактного и конкретного в “Капитале” Маркса. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - 286 с.
51. *Ионин Л.Г.* Социология культуры. - 2-е изд. - М.: Логос, 1998. - 280 с.
52. История античной диалектики. - М.: Мысль, 1972. - 335 с.
53. История буржуазной социологии XIX - начала XX века. - М.: Наука, 1979. - 344 с.
54. История диалектики. Немецкая классическая философия. - М.: Мысль, 1978. - 363 с.
55. История диалектики XIV- XVIII веков. - М.: Мысль, 1974. - 356 с.
56. История современной зарубежной философии: компаративистский подход. - С.Пб.: Лань, 1997. - 480 с.
57. История социологии в Западной Европе и США: Учеб. для вузов / Отв. ред. - акад. РАН Г.В. Осипов. - М.: НОРМА - ИНФРА, 1999. - 576 с.
58. История теоретической социологии: В 4 т. /Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов. - Т. 1. - М.: Канон, 1997. - 496 с.
59. История теоретической социологии: В 4 т. /Отв. ред. и сост. Ю. Н. Давыдов. - Т. 2. - М.: Канон, 1998. - 560 с.
60. История теоретической социологии: В 4 т. /Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов. - Т. 3. - М.: Канон, 1998. - 448 с.

61. *Кант И.* Критика чистого разума // Кант И. Соч.: В 6 т. Т. 3. - М.: Мысль, 1964. - С. 69-799.
62. *Касавин И.Т., Сокулер З.А.* Рациональность в познании. - М.: Наука, 1989. - 192 с.
63. Категории диалектики, их развитие и функции / Под ред. В.П. Иванова. - К. : Наук. думка, 1980. - 362 с.
64. Категории диалектики как ступени познания / Под ред. А.П. Шептулина. - М. : Наука, 1971. - 252 с.
65. *Кедров Б.М.* Единство диалектики, логики и теории познания. - М. : Госполитиздат, 1963. - 296 с.
66. *Кемеров В.Е.* Введение в социальную философию: Учеб. для вузов. - М.: Аспект - Пресс, 1996. - 215 с.
67. *Койре А.* Очерки истории философской мысли. - М.: Прогресс, 1985. - 288 с.
68. *Конверський А.Є.* Логіка: Підруч. для студ. вищих навч. закл. - К.: Український центр духовної культури, 1999. - 400 с.
69. *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник. - М.: Наука, 1976. - 720 с.
70. *Кондорсе Ж.А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. - М.: Соцэкгиз, 1936. - 265 с.
71. *Конт Огюст.* Курс положительной философии // Западноевропейская социология XIX в. - М.: МУБиУ, 1996. - С. 94-119.
72. *Конфуций.* Беседы и суждения. - С.Пб.: ООО Изд-во "Кристалл", 1999. - 1120 с.

73. *Коплстон Ф.* История средневековой философии. - М.: Энигма, 1997. - 500 с.
74. *Корет Э.* Основы метафизики. - К.: Тандем, 1998. - 248 с.
75. *Коршунова Л.С., Пружинин Б.И.* Воображение и рациональность. Опыт методологического анализа познавательных функций воображения. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - 182 с.
76. *Копнин П.В.* Введение в марксистскую гносеологию. - К.: Наук. думка, 1966. - 288 с.
77. *Копнин П.В.* Логические основы науки. - К.: Наук. думка, 1968. - 283 с.
78. *Копнин П.В.* Философские идеи В.И. Ленина и логика. - М.: Наука, 1969. - 484 с.
79. *Косолапов В.В.* Методология и логика исторического исследования. - К.: Вища шк., 1977. - 384 с.
80. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки: Учеб. для высших учеб. завед. - Ростов н/Д: Феникс, 1999. - 576 с.
81. *Крайг Грейс.* Психология развития. - 7-е междунар. изд. - С.Пб.: Питер, 2000. - 992 с.
82. Краткая философская энциклопедия / Сост. Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. - М.: Прогресс, 1994. - 576 с.
83. *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). - К.: ARC-UKRAINE, 1996. - 793 с.
84. *Крымский С.Б.* Логико-гносеологический анализ универсальных категорий // Логико-гносео-

- логические исследования категориальной структуры мышления. - К.: Наук. думка, 1980. - С. 5-46.
85. *Крымский С.Б.* Философия как путь человечности и надежды. - К.: Курс, 2000. - 308 с.
86. *Кузнецов В.Н., Мееровский Б.В., Грязнов А.Ф.* Западноевропейская философия XVIII века. - М.: Высш. шк., 1986. - 400 с.
87. Культура, человек и картина мира. - М.: Наука, 1987. - 352 с.
88. *Кун Т.* Структура научных революций. - М.: Прогресс, 1977. - 300 с.
89. *Лакатос И.* Методология научных исследовательских программ // *Вопр. философии.* - 1995. - № 4.
90. *Лакатос И.* Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. - М.: Медиум, 1995. - 236 с.
91. *Ледников Е.Е.* Логические средства анализа структуры научного знания // *Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления.* - К.: Наук. думка, 1980. - С. 192-245.
92. *Лекторский В.А.* Субъект. Объект. Познание. - М.: Наука, 1980. - 358 с.
93. *Ленин В.И.* Философские тетради // *Ленин В.И. Полн. собр соч.* - Т. 29.
94. *Логика / В.Ф. Берков, Я.С. Яскевич, В.С. Павлюкевич.* - Минск: НТООО "Тетрасистемс", 1997. - 480 с.
95. *Логика и проблема рациональности.* - К.: Наук. думка, 1993. - 192 с.
96. *Мамардашвили М.К.* Стрела познания. Набросок естественноисторической гносеологии. - М.: Языки русской культуры, 1996. - 304 с.

97. *Мареев С.Н.* Диалектика логического и исторического и конкретный историзм К. Маркса. - М.: Наука, 1984. - 160 с.
98. *Маркс К.* К критике политической экономии. - М.: Госполитиздат, 1953.
99. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т. 42.
100. *Маркс К., Энгельс Ф.* Святое семейство // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т. 2. - М.: Госполитиздат, 1955. - С. 3-230.
101. Марксистская философия в XIX веке: В 2 кн. Кн. 1. - М.: Наука, 1979. - 488 с.
102. *Менделеев Д.И.* Основы химии. - М.; Л., 1947.
103. *Нарский И.С.* Западноевропейская философия XIX века. - М.: Выс. шк., 1976. - 584 с.
104. *Никифоров А.Л.* Философия науки: история и методология: Учебн. пособ. - М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. - 280 с.
105. Новейший философский словарь. - Минск: Издатель В.М. Скакун, 1998. - 896 с.
106. *Озадовська Л.В.* Методологія // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. Т. 6. - К.: Голов. ред. УРЕ, 1981. - 480 с.
107. *Парахонский Б.А.* Метод и стиль творческого мышления // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. - К.: Наук. думка, 1980. - С. 47-65.
108. *Паскаль Б.* Мысли // Ларошфуко Ф. де Максимы, Паскаль Б. Мысли, Лабрюйер Ж. де. - М.: Худож. лит., 1974. - С. 109-186.

109. *Пікашова Т.Д., Шашкова Л.О.* Основи історії науки і техніки: Навч. посіб. - К.: ІЗМН, 1997. - 399 с.
110. *Плеснер Г.* Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию // Проблема человека в западной философии. - М.: Прогресс, 1988. - С. 96-151.
111. *Полани М.* Личностное знание. На пути к посткритической философии. - М.: Прогресс, 1985. - 344 с.
112. *Попович М.В.* Категориальные структуры в естественнонаучном знании // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. - К.: Наук. думка, 1980. - С. 144-191.
113. *Попович М.В.* Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. - К.: Наук. думка, 1979. - 244 с.
114. *Попович М.В.* Раціональність і виміри людського буття. - К.: Сфера, 1997. - 290 с.
115. *Поппер К.* Логика научного исследования // Поппер К. Логика и рост научного знания. - М.: Прогресс, 1983. - С. 33-235.
116. *Поппер К.* Логика социальных наук // Вопр. философии. - 1995. - № 10.
117. *Поппер К.* Нищета историцизма. - М., 1993.
118. *Поппер К.* Открытое общество и его враги: В 2 т. - М., 1992.
119. *Поппер К.* Предположения и опровержения. Рост научного знания // Поппер К. Логика и рост научного знания. - М.: Прогресс, 1983. - С. 240-378.
120. *Поппер К.* Что такое диалектика? // Вопр. философии. - 1995. - № 1. - С. 120-136.

121. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. - М.: Прогресс, 1986.
122. *Пригожин И., Стенгерс И.* Время, хаос, квант: К решению парадокса времени. - М., 1994.
123. Проблемы логики научного познания. - М., 1964.
124. Проблемы методологии науки. - Новосибирск: Наука, 1985. - 273 с.
125. Проблемы методологии социального познания / Под ред. проф. Штоффа. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. - 181 с.
126. *Пуанкаре А.* Ценность науки // Пуанкаре А. О науке. - М.: Наука, 1983. - С. 153-282.
127. *Рассел Б.* Історія західної філософії. - К.: Основи, 1995. - 759 с.
128. *Рассел Б.* Человеческое познание: его сфера и границы. - М., 1957.
129. *Реале Джованни, Антисери Дарио.* Западная философия от истоков до наших дней: В 4 т. - С.Пб.: Петрополис, 1994-1997.
130. *Рикер П.* Герменевтика. Этика. Политика. - М., 1995.
131. *Рикер П.* Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. - М., 1995.
132. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре. - М., 1998.
133. *Риккерт Г.* Философия жизни. - К., 1998.
134. *Роженко М.М., Роженко Н.М.* Квантова логіка (Теорія. Історія. Філософія): Авторизований, опрацьований і доповнений переклад з російсь-

- кої. - К.: Український центр духовної культури, 2000. - 258 с.
135. *Рорти Р.* Философия и зеркало природы. - Новосибирск, 1997.
136. *Рузавин Г.И.* Логика и методология научного поиска. - М., 1986.
137. *Рузавин Г.И.* Логика и аргументация. - М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. - 351 с.
138. *Рузавин Г.И.* Методология научного исследования. - М.: ЮНИТИ, 1999. - 318 с.
139. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наук. думка, 1995. - 223 с.
140. *Светлов В.А.* Практическая логика. - С.Пб.: Изд-во РХГИ, 1995. - 472 с.
141. Современная западная философия: Словарь. - М.: Политиздат, 1991. - 414 с.
142. Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада: Учеб. хрестоматия. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательская корпорация "Логос", 1996. - 400 с.
143. *Соколов В.В.* Европейская философия XV-XVII веков: Учеб. пособ. для филос. фак-тов ун-тов. - М.: Высш. шк., 1984. - 448 с.
144. Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник- К.,Х.: Рубікон, 1997. - 398 с.
145. *Спиноза Б.* Письмо Спинозы Ольденбургу // Спиноза Б. Избранные произведения: В 2 т. Т. 2. - М.: Политиздат, 1957. - С. 403-408.
146. *Спиноза Б.* Этика // Спиноза Б. Избранные произведения: В 2 т. Т. 1. - М.: Политиздат, 1957. - С. 359-618.

147. *Спиркин А.Г.* Категории // Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. -3-е изд. - Т. 11. - М.: Сов. Энциклопедия, 1973. - С. 526-527.
148. *Степин В.С.* Теоретическое знание. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. - 744 с.
149. *Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А.* Философия науки и техники: Учеб. пособ. - М.: Гардарика, 1996. - 400 с.
150. *Столяров В.И.* Диалектика как логика и методология науки. - М.: Политиздат, 1975. - 247 с.
151. Структура и развитие науки (Из Бостонских исследований по философии науки). - М.: Прогресс, 1978. - 488 с.
152. Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. - К.: Либідь, 1996. - 384 с.
153. Сучасна політична філософія: Антологія / Упоряд. Янош Кіш. - К.: Основи, 1998. - 575 с.
154. *Татаркевич В.* Історія філософії : У 3 т. - Т. 1.: Антична і середньовічна філософія.- Л.: Монастир Монахів Студійського Уставу , Видавничий відділ “Свічадо”, 1997. - 455 с.
155. *Татаркевич В.* Історія філософії: У 3 т. Т. 2.: Філософія Нового Часу до 1830 року. - Л.: Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ “Свічадо”, 1999. - 352 с.
156. *Татаркевич В.* Історія філософії : У 3 т. Т. 3.: Філософія ХІХ століття і новітня. - Л.: Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ “Свічадо”, 1999. - 568 с.
157. Теория познания: В 4 т. Т. 4. Познание социальной реальности. - М.: Мысль, 1995. - 431 с.
158. *Тулмин С.* Человеческое понимание. - М, 1984.

159. *Уайтхед А.Н.* Избранные работы по философии. - М.: Прогресс, 1990.
160. *Уёмов А.И.* Основы практической логики с задачами и упражнениями. - О.: ОГУ им. И.И. Мечникова, филос. отделение ИСН, 1997. - 388 с.
161. *Федотова В.Г.* Критика социокультурных ориентаций в современной буржуазной философии. - М.: Наука, 1981. - 192 с.
162. *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки. - М.: Прогресс, 1986. - 545 с.
163. *Фейербах Л.* Основные положения философии будущего // Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. Т. 1. - М.: Госполитиздат, 1955. - С. 134-204.
164. *Фейербах Л.* Отношение к Гегелю // Фейербах Л. История философии. Собр. произв.: В 3 т. Т. 3. - М.: Мысль, 1974. - С. 371-390.
165. *Фейнберг Е.Л.* Две культуры: интуиция и логика в искусстве и науке. - М., 1992.
166. *Феномен человека. Антология.* - М.: Высш. шк., 1993. - 349 с.
167. *Философия, логика, язык.* - М.: Прогресс, 1987. - 336 с.
168. *Філософія. Навч. посіб. за ред. І.Ф. Надольного.* - К.: Вікар, 1997. - 580 с.
169. *Философский энциклопедический словарь.* - М.: Сов. энциклопедия, 1989. - 815 с.
170. *Філософський словник / За ред В.І. Шинкарука.* - К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. - 796 с.
171. *Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / І.В. Бичко, В.Г. Табачковський, Г.І. Горак та ін.; За ред. І.В. Бичка.* - К.: Либідь, 1993. - 576 с.

172. Філософія: Навч. посіб. / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін. / За ред. І.Ф. Надольного. - К.: Вікар, 1997. - 583 с.
173. Філософія: Підруч. / Г.А. Заїченко, В.М. Сага-товський, І.І. Кальной та ін. / За ред. Г.А. Заї-ченка та ін. - К.: Вища шк., 1995. - 455 с.
174. Философия: Учеб. пособ. для высших учеб. заве-ден. - Ростов н/Д: Феникс, 1998. - 574 с.
175. *Фихте И.Г.* Основа общего наукоучения // *Фих-те И.Г.* Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: МИФРИЛ, 1998. - С. 65-338.
176. *Фуко М.* Археология знания. - К., 1996.
177. *Хайдеггер М.* Время картины мира // Новая тех-нократическая волна на Западе. - М.: Прогресс, 1986. - С. 93-118.
178. *Хинтиikka Я., Ниинилуото И.* Теоретические тер-мины и их Рамсей-элиминация: Очерк по логи-ке науки // *Философские науки.* - 1973. - № 1.
179. *Холтон Д.* Тематический анализ науки. - М.: Про-гресс, 1981. - 384 с.
180. *Хоменко І.В.* Логіка в задачах. - К.: Четверта хви-ля, 1998. - 284 с.
181. *Хоменко І.В.* Логіка - юристам. Підруч. - К.: Чет-верта хвиля, 1997. - 392 с.
182. *Хоменко І.В., Алексюк І.А.* Основи логіки: Підруч. для студентів вищих навч. закладів. - К.: Золоті ворота, 1996. - 256 с.
183. *Швырев В.С.* Анализ научного познания. - М., 1988.
184. *Швырев В.С.* Неопозитивизм и проблемы эмпи-рического обоснования науки. - М., 1966.

185. *Шелер М.* Положение человека в Космосе // Проблема человека в западной философии. - М.: Прогресс, 1988. - С. 31-95.
186. *Шеллинг Ф.В.Й.* Система трансцендентального идеализма // Шеллинг Ф.В.Й. Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: Мысль, 1987. - С. 227-489.
187. *Шпенглер О.* Закат Европы: В 2 т. - М., 1993, 2000.
188. *Штофф В.А.* Проблемы методологии научного познания. - М., 1978.
189. *Щедровицкий Г.П.* Философия. Наука. Методология. - М., 1997.
190. Эволюционная эпистемология: Проблемы, перспективы. - М., 1996.
191. Эвристическая и методологическая функция философии в научном познании. - Л., 1980.
192. *Эйнштейн А.* Физика и реальность. - М., 1965.
193. *Эйнштейн А., Инфельд Л.* Эволюция физики. - М., 1965.
194. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т. 20. - М.: Госполитиздат, 1961. - С. 5-342.
195. *Энгельс Ф.* Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т. 20. - М.: Госполитиздат, 1961. - С. 343-628.
196. *Юдин Э.Г.* Системный подход и принцип деятельности. - М., 1978.
197. *Юм Д.* Трактат о человеческой природе // Юм Д. Соч.: В 2 т. Т. 1. - М.: Мысль, 1966. - С. 77-788.

198. *Яценко О.І.* Категорії // Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. - 2-е вид. - Т. 5. - К.: Головна редакція УРЕ, 1980. - С. 63-64.
199. *Яценко А.И.* и др. Практика - познание - мировоззрение / А.И. Яценко, Н.Ф. Тарасенко, Н.М. Есинчук, М.Л. Злотина, И.В. Бычко. - К.: Наук. думка, 1980. - 270 с.

Навчальне видання

Сергій Анатолійович Фаренік

Логіка і методологія
наукового дослідження

Науково-методичний посібник

Київ, видавництво УАДУ

Відповідальна за випуск *Н.А. Гегеля*
Редактор *С.М. Шиманська*
Коректор *Т.В. Пантелеймонова*
Комп'ютерна верстка *Ю.О. Куценко*

Фаренік С.А.

Ф 24 Логіка і методологія наукового пізнання: Наук.-метод. посіб. - К.: Вид-во УАДУ, 2000. - 340 с.

ISBN 966-619-016-8

В основу науково-методичного посібника покладено цикл лекцій, прочитаних автором слухачам Української Академії державного управління при Президентіві України. Основний акцент зроблено не стільки на суто дидактичних аспектах предмета викладу, скільки на висвітленні значення знання фундаментальних положень логіки й основних принципів методології наукових досліджень для творчої підготовки і належного обґрунтування управлінських рішень у різних сферах суспільної діяльності.

Розрахований на студентів, науковців, працівників органів державної влади, інших фахівців у сфері державного управління.

УДК 161/162

ББК 84.7/4Укр/

Підписано до друку 14.12.2000.
Формат 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Тираж 500 прим. Обл.-вид. арк. 17,4. Ум. друк. арк. 17,85.
Папір офсет № 1. Гарн. Таймс. Офс. друк. Зам. № 62/28.

Видавництво
Української Академії державного управління
при Президентіві України.
03057, Київ-57, вул. Ежена Потье, 20, тел. 446-94-36.
E-mail: vydav@academy.kiev.ua

Свідоцтво. Серія ДК № 24 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з оригінал-макета у ЗАТ «Фірма «Есе».
Київ, пр-т. Вернадського, 34/1.